

IP
T
F

4149

Warszawskie
Towarzystwo Filozoficzne

665

ІНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
UKRAÏNSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — IV. — VOLUME.

Серія фільологічна, книга 1. Serja filologiczna, zeszyt 1. Série philologique, livraison 1.

ДР. КОНСТАНТИН ЧЕХОВИЧ

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ

УКРАЇНСЬКИЙ МИСЛИТЕЛЬ-ЛІНГВІСТ

D-R KONSTANTYN CZECHOWYCZ
ALEXANDER POTEBNIA

ukraiński myśliciel linguista

CONSTANTIN ČECHOVYČ
docteur ès lettres

ALEXANDRE POTEBNIA

philosophe-linguiste ukrainien

H

ВАРШАВА

1931

WARSZAWA

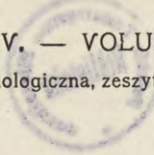
~~№ 3032~~

669

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — IV. — VOLUME.

Серія фільольогічна, книга 1. Serja filologiczna, zeszyt 1. Série philologique, livraison 1.

000716177

ДР. КОНСТАНТИН ЧЕХОВИЧ

4149

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ

УКРАЇНСЬКИЙ МИСЛИТЕЛЬ-ЛІНГВІСТ

О. Потєбня:

Тільки ідея національності
може розбудити і любов до
науки та мистецтва і розумні
громадські змагання.

~~Nr: ~~www~~: 203201~~

Warszawskie
Towarzystwo Filozoficzne
Nr. 669

ВАРШАВА 1931 WARSZAWA

Połączone Biblioteki WFIS UW, IFIS PAN i PTF

T.4149

29004149000000

chr. inv. 669

Редагує: Секретар,
Проф. РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІАН У ЖОВКВІ — 1931.

ПЕРЕДМОВА.

Ця праця складалася поза межами України, в Берліні і в Празі, і тим треба пояснити деякі прогалини, що їх можна буде заповнити лише дальшими дослідями на Україні. Там зберігається ще багато невикористаних матеріялів і живих спогадів. Але українська наука не має ще змоги вийти на широкий шлях вільного розвитку і через те не може віддати належної пошани нашому геніяльному мислителеві і ученому, а українська нація не може подякувати йому за всі ті скарби, що він для неї надбав, бо їх і не знає. Та і при найтяжчих умовинах ми повинні складати лепти на достойний пам'ятник для нього. Такою лептою нехай буде і моя праця.

АВТОР.

ЗАВДАННЯ.

Постать Олександра Потебні, коли до неї хоч трохи наблизитися, виростає до таких могутніх розмірів, що для ока дослідника не легко обняти цілість, не легко схопити те, що найважливіше, щоби не загубитися у подробицях для Потебні взагалі не характеристичних. Повне і всестороннє освітлення цієї — як каже акад. Степан Смаль-Стоцький — «грандіозної фігури великого нашого земляка, що став окрасою слов'янської науки»¹⁾, буде можливе аж тоді, коли з'явиться повне видання його творів і досі незнаних ще матеріалів з його рукописної спадщини. Плян такого видання існує вже давно, але його здійсненню стоять на перешкоді ті невідрадли обставини, серед яких доводиться розвиватися українській науці та українській культурі взагалі. Ще в 1920. році повстав при Українській Академії Наук в Києві та при Комісаріяті Освіти в Харкові окремий редакційний Комітет для видання творів Потебні під проводом акад. Багалія і зараз же зложив цілий плян підготовчої праці. Увесь матеріал розділено на 5 серій, що мали обіймати 20 томів усіх праць Потебні. Крім цих 5 серій, як перший том цілого видання, мала з'явитися біографія Потебні, оцінка його наукової діяльності і бібліографія. I. серія мала обіймати філософію мови та теорію словесности; II. граматичні праці; III. праці з поля етнографії і народньої словесности; IV. історично-літературні і критичні праці; V. листування.²⁾ Але і досі ще цього пляну не здійснено. Крім нового видання одної із перших праць Потебні «Думка й мова» та й то все ще і у п'ятому виданні 1926. р. по російськи, — більше нічого друком не появилося. Ще у 1924. р. писав акад. Багалій, що підготовча праця ведеться згідно із наміченим пляном та що все тепер залежить від Державного Видавництва України, але воно »веде доручене йому видання повного зібрання творів на-

¹⁾ Slavia V. 196.

²⁾ Гл. Бюлетень ред. Ком. для видання творів Потебні, ч. I. Харків 1922. стор. 9-11

стільки мляво, що коли буде так і далі, (видано покищо на протязі більш року лише один том з 20) то справа закінчиться через 20 років, — а українська школа, наука, суспільство і держава не матимуть таких наукових творів, які зробили б велику славу європейській науці¹⁾

Нині минуло дальших шість літ від хвилі, коли акад. Багалій писав ті рядки, і за той час все ще не надруковано нічого, крім згаданого вже нового видання того самого твору. Ціла справа досить безвиглядна, а ті надії, що їх ще в 1924. році висловлював акад. Багалій, набирають для нас закраски гіркої іронії. «Посмертна спадщина Потебні — писав тоді акад. Багалій — остільки велика, що збільшує на 25-30% те, що було видано за його життя. А коли ми згадаємо, що за життя його твори друкувались в провінційних часописах, які були мало відомі і мало приступні навіть спеціалістам, тоді ми зрозуміємо, що повне видання його творів це буде велике діло сучасної Радянської Влади на Україні²⁾ Та по шести роках даремного вичікування здається і найбільший оптиміст мусить разом з нами сумніватися, чи таке повне видання творів нашого геніяльного мислителя при сучасних порядках на Україні взагалі може в найближчому часі появитися.

На такому дочасно песимістичному тлі зарисовуються загальні завдання нашої праці.

Не лише для ширших кругів українського громадянства, але і для української науки постать Потебні в цілості майже не знана. Лише деякі сторінки його наукової праці стали загально відомі, а інші ще майже не торкані. У фільтрі російської науки пропадали і пропадають без сліду усі ті думки Потебні, що для нас, як Українців, мають особливу вагу. Ми хочемо бодай у загальних рисах передати по українськи цілу систему думок нашого великого ученого і мислителя, і то дійсну систему самого Потебні у неперекрученому вигляді. Це наше головне завдання. Цього найбільше потрібно і для нашої науки, і для нашого громадянства.

Можна здогадуватися, що таке завдання клали собі і інші дослідники думок Потебні і що їх праці також претендують на те, щоби дати вірний образ нашого мислителя. Та коли ближче приглянемося усім цим портретам, мусимо завважити, що їм бра-

¹⁾ «Червоний Шлях» 1924. 4-5. стор. 159.

²⁾ Ibidem, 114.

кує не лише живих фарб, але в першу чергу правдивого відчуття дійсності. Їх автори часом самі признаються, що не розуміють добре самої душі того, що вони беруться змальовувати. Візьмім для прикладу найновішу працю Т. Райнова: «Александр Афанасиевич Потебня» (1924), що її дехто вважає за найкращу з усього того, що про Потебню написано. В ній відразу вдаряє в очі односторонність становища автора і, як наслідок того, велика неповність характеристики. «Т. Райнов — як зауважує один із учеників Потебні — по спеціальності, як відомо, філософ. Природно, що він у своєму нарисі... вкладає в його (т. зн. Потебні форми мислення свій зміст, підходить до нього як до філософа, а не «філософа-мовознавця», а це поєднання так блискуче, гармонійно вклалося в глибокій, багатогранчастій духовій особі Потебні. З якого б боку Райнов не підійшов до Потебні, на першому місці, часом на шкоду іншим бокам, увага його приковується до філософського підходу. З автобіографії Потебні, з матеріялів для його біографії, вже опублікованих, часом надзвичайно цінних, Райнов бере лише те, що для його спеціального укладу думки є найбільше цінним. Звичайно, від цього страждають в своїй ясності й релєфності інші сторони, і навіть ті, на які він звертає свою увагу в інших основних розділах».¹⁾ Та ще більшим прогріхом цієї праці є те, що Райнов пішов цілком невідповідним шляхом, намагаючись змалювати постать Потебні на тлі російської науки. Наш погляд такий, що ціла постать Потебні, ціла система його думок це щось цілком чуже для російської науки, і тому всякі спроби звязувати до купи те, що органічно до себе не пристосоване, вже заздалегідь засуджені на невдачу. Через те і праця Райнова вийшла невдатна. Зрештою і сам Райнов досить болюче це відчуває. «Цій характеристиці Потебні — каже Райнов про свою працю — бракує дуже багато. Передовсім одноцільності. Особа і діяльність великого вченого не звязані до купи так, щоби для читача стало ясно, чому і в який спосіб він виступив активно якраз в тій ділянці, а не в іншій. Я не міг зясувати читачеві того, чого я сам в цій справі не розумів. Правдоподібно є в тім трохи моєї вини. Але є і незалежні обставини. Щоби звязати особистий характер вченого з характером його діяльності, треба знати його життя, в яким

¹⁾ О. В. Ветухов: До розуміння Потебні. — Наук. Збірник харк. н. — досл. кат. іст. укр. культури, ч. 2-3. 1926. стор. 20.

цей характер всесторонно виявляється. Тимчасом про життя Потебні ми знаємо надзвичайно мало. Як складалась ця душа? Що хвилювало її в різні періоди розвитку? У що вірив Потебня? Що він любив і що ненавидів? Як він поступав в поважні моменти свого життя? Все те і багато іншого для нас — а бодай для мене — майже незнане.¹⁾ Не диво, що Райнов, не знаючи того всього, не міг знайти правдивого ключа для розуміння Потебні і через те дав малюнок неповний і кривий.

У світлі таких недостатків виринають деякі окремі завдання для нашого досліджу. У біографічному нарисі, використовуючи усі доступні нам матеріяли, розсіяні по різних журналах, а також деякі досі ще нігде не публіковані документи віденських архівів, ми поспробуємо кинути трохи світла не лише на зовнішнє, але і на внутрішнє життя Потебні і подати фактичний матеріял для розв'язки тих питань, що їх Райнов лише згадав, не знаючи, що на них відповісти. Бо без такої розв'язки нікому не вдасться зрозуміти цілого Потебні, як людини і як ученого-мислителя. Маючи на увазі всі основні думки Потебні про мову і національність, ми мусимо шукати за розв'язкою цих питань у національних глибинах його душі.

Свою наукову підготовку здобував собі Потебня із західно-європейських джерел, дуже вдатно вибіраючи лише те, що мало тривалу вартість. Це, очевидно, ані трохи не зменшувало його високоталановитої самостійності і оригінальності думки. Але від часу до часу все ще можна зустрінутися на полі словянського, а зокрема українського, язикознавства із принагідними завваженнями, мовляв, Потебня це лише відгомін для одних Гумбольдта і Штайнталя, для інших Гербарта, Лютце чи Макса Міллєра. Були навіть спроби доказувати компліятивний характер деяких праць Потебні і, очевидно, мусіли закінчитися повною невдачею.²⁾ Ми не бачимо ніякого наукового оправдання для такого легковажного способу оцінки думок Потебні. Розглядаючи його «фільософію мови», ми поспробуємо і у викладі і у висновках з'ясувати ті джерела західно-європейської науки, що з них Потебня справді черпав повними пригорщами, критично відділюючи зерно від полови і самостійно використовуючи придбане в той спосіб

¹⁾ Т. Райнов: Александр Афанасиевич Потебня. П-д 1924. стор. 5.

²⁾ Маємо на думці нещасливий виступ Віктора Петрова і цілком заслужену гостру відповідь Харцієва і Вєтухова. Гл. Бібліографічний показчик. II. 6. 32. 13. і 55.

знання. У згаданій праці Райнова ми бачимо досить об'єктивне освітлення справи впливів на Потебню у сфері його філософічних поглядів. Вказуючи на В. Гумбольдта, Гербарта, Лютце, Ляцаруса і Штайнталя, як на головні джерела, з яких Потебня користав, Райнов додає, що »Потебня переймав від них свої ідеї з деяким вибором, так що його не можна признати прямим послідовником котрогонебудь із названих мислителів. Не був він і еkleктиком, бо його світогляд, самостійно вироблений під чужими впливами, визначався великою суцільністю«.¹)

Крім нарису »філософії мови« Потебні, в якому будемо старатися говорити його власними словами, але не по російськи, як він сам мусів у свій час писати, лише по українськи, щоби в той спосіб промощувати також шлях для будучого і дуже потрібного перекладу його творів на українську мову, ми попробуємо у »Висновках« вказати також на те місце, яке Потебні належить у храмі західньо-європейської науки.

Органічним продовженням його філософії мови, а радше її складовою частиною, є його теорія словесности. В тій ділянці серед дослідників Потебні находимо найбільше непорозумінь і найбільше баламуцтва.²) Часом, читаючи виклад ніби про Потебню, ми взагалі дійсних поглядів самого Потебні там не знайдемо. У інших цей виклад такий неясний і перекручений, цитати так без ніякого звязку позліплювані та ще й у незрозумілому перекладі на псевдоукраїнську мову, що краще було би, якби таких »пояснень« взагалі не було, — краще і для справи поширення дійсних думок Потебні, краще і для розвитку української науки взагалі.

Крім загального викладу основних думок Потебні про поезію і прозу, ми вкажемо у »Висновках« і на деякі помилкові погляди т. зв. »опоязівців«. В протилежність до їх поглядів ми думаємо, що теорія словесности Потебні ще досі не використана і що вона з часом стане фундаментальною і непорушною частиною будучої наукової теорії словесности взагалі.

Погляди Потебні на мову і її ролю в духовому розвитку одиниці і цілого народу нерозривно вяжуться із його поглядами про національність, про вагу ідеї національности для оживлення

¹) Т. Райнов, *op. cit.* 66-67

²) Деякі праці з того поля подаємо у показчику лише з бібліографічного обовязку, хоч для зрозуміння Потебні вони не мають ніякої вартости.

і продуктивності духових сил одиниці і цілої нації, та про самі джерела національної сили і національного розвитку. Всі ті надзвичайно для нас цінні і актуальні думки Потебні, що їх звичайно російська наука цілком нехтує, мусять колись стати загальним майном української нації, мусять лягти в основу нашого національного катехізму. Для характеристики постаті Потебні вони настільки важні, що ми не лише у біографічному нарисі будемо на них звертати особливу увагу, але також згуртуємо їх в окремому розділі.

У «Загальній характеристиці» лише коротко спинимося на розгляді деяких спеціальних ділянок наукової праці Потебні, хоч вони для загального портрету нашого мислителя не мають більшого значіння.

Приймаючи погляд Потебні, що мова це не так засіб передавання готової думки, як радше засіб її витворювання, та що мова нації це щось в роді своєрідної машини національної духової продукції, доходимо до висновку, що думки Потебні треба очищати від накиненої їм чужонаціональної лушпини і притягати на українську перетворюючу машину. Бо щойно тоді золоте зерно його думок упаде на чорнозем українського життя і науки і щойно тоді виявить усю свою плодючість.

Завдання нашого дослідю буде сповнене, якщо нам удасться хоч трохи того золотого зерна для української науки здобути і віддати належний поклін тому, хто те зерно для нас надбав.

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.

I. Шкільні роки. II. Подорож на Полтавщину і до Петербурга. III. В Берліні. IV. В Галичині. V. При харківському університеті. Потебня як учений, як педагог і як людина.

I.

Олександр Опанасович Потебня народився 10. вересня 1835. р. в Перекопці, роменського повіту, полтавської губернії. Походив з небагатої дворянської родини Осипа Єфимовича і Марії Івановни з дому Маркової. »По батькові й матері — писав сам Потебня — я належу до дрібних помісних дворян, які перетворилися у XVIII. ст. з козацтва. Ще з XVIII. віку українське козацтво, яко стан суспільства, намагалося здобути собі дворянських прав на зразок польсько-литовської шляхти. Після об'єднання України з московською державою, у половині XVIII. ст., воно набувало собі прав російського дворянства, завдяки полковій чи сотенній старшинській службі або іншими засобами, але більша частина його залишилася у козацькому стані, а деякі попали навіть у стан селян, а то й кріпаків. Мої дальші родичі однофамільці й досі козаки на Полтавщині. Моє прізвище Потебня є прізвище одного з моїх предків, що він одержав його мабуть серед кінного козацтва«.¹⁾

Вже як семилітній хлопець Потебня розстався на довший час з батьками і їде вчитися до радомської гімназії, де його дядько по матері був учителем. Тут більшість предметів учили по польськи, так що молодий Потебня в школі засвоював собі мову польську, а в домі дядька німецьку. До рідної хати він не вертав аж до часу своїх університетських студій.

В 16-ім році свого життя вступає (1851. р.) на правничий факультет харківського університету, вибравши Харків — як він сам про це згадував — за прикладом декількох своїх предків

---

¹⁾ Гл. Д. Багалій: Олександр Опанасович Потебня. — Червоний Шлях 1924, 4-5. ст. 145.

по матері. На університеті познайомився з одним студентом медицини. «українофілом» Михайлом Неговським, котрий дуже любив українські народні пісні і сам їх збірив, (дещо з того появилось потім друком в праці Антоновича і Драгоманова), а крім того завідував бібліотекою, у якій було багато книжок українського змісту, а деякі і писані українською мовою. Усім тим Потебня дуже зацікавився і вже в 1852. р., почасти також за порадою Неговського, покинув свої правничі студії та рішився перейти на історично-фільольогічний факультет.

Але своє зацікавлення до студій над мовою сам Потебня поясняє не так зовнішніми впливами, як радше вродженими нахилами. Головно нахил до філософічного розуміння мовних явищ не можна, на його думку, пояснити самою школою чи впливом осіб, з якими він зустрічався. «Деякий нахил — каже Потебня — до питань, які не мають безпосереднього, т. зв. життєвого значіння, (як н. пр. до питання про відношення думки до слова, що ним вичерпується все мовознання), не виясняється школою. Багато проходило ту саму школу разом зі мною, і деякі з них були куди краще від мене підготовані до фільольогічних студій... Я бачу подібність між собою і деякими давно-помершими свояками по батькові... Моя тітка по Четьям Мінеям рішала філософічні проблеми, а дядько, молодого убитий на Кавказі, вчився по арабськи, перськи і знав кілька кавказьких мов». ¹⁾

З книг, які мали тоді на нього вплив, Потебня вчисляє Костомарова «Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи», хоч під деяким оглядом йому та праця не подобалась, і статтю Буслаєва: «Объ эпической поэзіи».

Про науковий рівень тодішніх університетських викладів знаходимо у Потебні не дуже похвальні завваження: «Філософії тоді цілком не викладали, логіку і психологію читав професор богословія священник П. І. Лебедєв... Про Канта і ин. тоді ні я, ні мої товариші нічого не чули... По латинськи і грецьки словесники на університеті забували, що знали... Старина і історія грецької та римської літератури склалися з нездалої бібліографії і номенклатури. Руську граматику читав на основі граматики Давидова А. Метлинський, ... добра людина, але слабкий

---

¹⁾ Автобіографічний лист Потебні. Гл. А. Пыпинь, Історія русской этнографіи, т. III. Этнографія малорусская, ст. 420 - 424.

професор. Його збірник южноруських народніх пісень був першою книжкою, у якій я учився приглядатися до явищ мови«. ¹⁾)

З інших своїх професорів Потебня згадує ще обох Лавровських, Миколу і Петра, котрі звернули його увагу передовсім на праці Ізмаїла Срезневського і розбудили у нього зацікавлення до мовознавчих студій і до словянської фільології взагалі. Але на самім університеті і ця наука стояла не дуже високо і нічим до себе не приманювала, хіба навпаки. »Фонетика словянських мов — каже Потебня — була тоді у нас новою, для більшости страшною. Студенти інших факультетів цілком даремно називали словесників юсами і буквоїдами: юсів словесники звичайно не опановували і самі відчували до них не меншу відразу, як нинішня молодь до грецької і латинської граматики«. ²⁾)

Від 1852. р. Потебня прийнятий на державне утримання і живе у студентському пансіоні. Свої університетські студії закінчив 1856. р., як кандидат, подаючи дисертацію на тему »Перші роки війни Хмельницького«, де використав Пасторія »Bellum scythico cosacicum«, літопис Величка і народні пісні.

Як державнокоштного, Потебню тепер призначили клясовим наставником, а потім учителем »руської« словесности в першій харківській гімназії. Та вже пів року пізніше він вишукав на своє місце заступника і, за порадою професора Петра Лавровського, почав приготовлятися до магістерського іспиту зі словянської фільології. До того часу він взагалі не думав ні про систематичні студії, ні про професуру. Щойно тепер він рішився посвятити себе науці.

В 1859. р. його, як старшого учителя гімназії, приділено до харківського університету читати студентам 3-го і 4-го курсу історію »руської« мови, а 22. червня 1860. р. він вже обороняє свою магістерську дисертацію »Про деякі символи у словянській народній поезії«. Після того, при підтримці з боку обох Лавровських, його призначають адюнктом харківського університету, а від 1861. р. він дістає припсручення вести теоретичні вправи з кандидатами-педагогами. В тім самім році вибрано його також секретарем історично-фільологічного факультету.

¹⁾ ibidem.

²⁾ ibidem.

В Журналі Міністерства Народньої Освіти в Петербурзі за 1862. р. появилася друком його праця «Думка й мова» і відразу здобула йому признання серед представників тодішньої науки в Росії.

Якраз тоді, з початком 60-их років, російський уряд побіч усяких інших реформ почав теж призадумуватися над справою нової організації університетів та над справою доповнення професорського складу новими місцевими силами. Для тої ціли організує висилку абсольтентів університету на дальші студії за границю. Історично-філологічний факультет харківського університету рішає на своєму засіданню 28. марта 1862. р. подати до відома вищої влади, що він зі свого боку вважає необхідним, щоби в 1863. році вислати на заграничні студії адюнкта Потебню, вже запропонованого на ступінь надзвичайного професора.

II.

Тимчасом Потебня вибирається літом 1862. р. на мандрівку по Україні, щоби зблизька пізнати українське село, його мову і звичаї. Про ті свої пляни писав він вже 10. марта своєму приятелю Василеві Гнилоширову-Гавришеві, що тоді учителював у міській повітовій школі в Ахтирці: «До діла б було мені, коханий земляче, обїхати або й пішки обїйти якусь невеличку частину України та придивитись і прислухатись до народнього життя й мови. Тепер ось намірилися ми їхати літом (якщо несподіване не завадить) у двох із Чириковим, а вас нам дуже треба, бо і я змалку усе із книжками возився, а до простого чоловіка і слова сказати не вмю, і він (Чириков) увесь свій вік у городі пробував. Грошей, як буде у нас із півтора-ста карбованців, то й Богу дякувати: і сам знаю, що не багато, та більше довго дождяться. Куди їхати і сам ще не знаю... Пишіть-же, будьте ласкаві, що ви об сьому думаєте, бо хоть до літа ще багато води утече, та треба нам знати вашу думку загоді...»¹⁾

Вибираючись на українські села, Потебня хоче також відповідно одягтися, як тоді було звичаєм. «Чи не можна б купити мені в Ахтирці сорочку хорошу, мережану із маленьким коміром?

---

¹⁾ Ігн. Житецький; О. О. Потебня і харківська громада. — «За сто літ» Кн. I. Київ 1927. ст. 74.

— питає він в тім самім листі. — Штани сині, китайкові я собі і тут пошив».

Гнилосиров приєднався до цієї мандрівки, і 11. травня Потєбня вже повідомляє його: »Приїдемо до вас у Ахтирку 5. або 6. юня.... Я уже не сподівався із Вами їхати, бо мене се літо мають послать за гряницю. Тепер же розсудив, раз, що свого слова цураться не приходиться, а друге, що поки бумага з Петербурга прийде, можна, поїздивши, та і додому вернуться. Буває так, що і передумують».¹⁾

Потєбня і Чириков справді приїхали до Ахтирки, а за кілька днів виїхали звідти вже разом з Гнилосировим в напрямку на Полтаву. В самій Полтаві побували від 23-го до кінця червня, і там ціла та мандрівка передчасно закінчилася. Здається, що Потєбня в тім часі дістав вістку про те, що йому треба їхати за границю і вже не міг на тій прогульці довше затримуватися. З ним тоді дуже хотів побачитися П. Куліш, але 2. липня вже не застав його в Полтаві.

Потєбня вибирається до Берліна, а по дорозі вступає ще до Петербурга. Його вражіння з самої подорожі збереглися в одному письмі до І. Білікова²⁾ з датою: С.-Петербург, 18. серпня 1862. р. Там читаємо: »Про свою поїздку і побут в Петербурзі (стонадцять болячок його батькові на тому світі) не маю нічого цікавого Вам сказати, хиба ось що: по дорозі з Харкова до московської губернії кондуктор диліжансу, в якому я їхав, чотири рази бив зуби візникам. Любо і повчаючо було слухати, як бородаті представники темноти покликалися на закони горожанські і вселюдські, а представник цивілізації відповідав їм тільки одним: мовчать, так-то твою мати! — За четвертим разом я скромно завважив кондукторові, що він не має ніякого права бити людей, і якщо візник захоче жалуватися, то я посвідчу правдивість жалоби. На те він само собою відповів, що мене це нічого не обходить, і якщо я буду втручатися, то він залишить мені кондукторство. Всеж таки брак якихнебудь дальших погроз і повний спокій з його боку, здається, налякали його. Найближчого ранку він заявив решті пасажирів, що биття по лиці провадилось для їх пасажирської користі і що я людина шкідлива.

¹⁾ *ibidem*.

²⁾ І. Є. Біліків це товариш Потєбні з Харкова, пізніший директор учительської семінарії в Білограді курської губернії.

В наслідок того трох зпрміж пасажирів заявили свою готовість посвідчити, що кондуктор це людина надзвичайно щира у службових справах, і що він взагалі не бив візників. Ті правдомовні свідки це теж представники нашої цивілізації: полковник фон-Мензенкампф, чиновник із капітули орденів, і якийсь поміщик, що пристав до нас в Тулі. Всі вони ще люди молоді, покоління ще не відживаюче. Що-ж торкається фракцуженки з магазину і паршивого Грека, що давив мене цілу дорогу, то вони, не знаючи російської мови, заховували в цій справі мовчанку; зрештою, цілу дорогу добре лаяли нашу варварську батьківщину і без сумніву не вважалиби гріхом бити скотів».

Та пригода викликає глибоке зворушення у чутливій душі Потебні. Свої спогади про те він кінчить у згаданому листі словами української пісні:

»Ой поріс ромен з тиним урівень,
А трава тай по облозі;
Ой нема, нема правди ні в кому,
Тільки в єдиному Бозі,

і може — додає Потебня — трохи в мерзавцях мужиках і т. п., поки ще їх бють, а не вони бють». Так Потебня жаліє над тим сумним станом, що оборонцями ідеалу права і правди є лише люди слабкі і покривджені, та й ті звичайно лише так довго, доки їх бють і кривдять. Коли ж вони самі візьмуться бити других, певно забудуть про свої давніші ідеали.

І про вражіння Потебні з Петербурга довідуємося з того самого листа: »Петербург — пише Потебня — повіяв на мене холодом. Не хоче, матері його ковінька, кидатися в мої обійми, чим жорстоко вражає моє провінціяльне самолюбство. Відпущених салдатів, у котрих зберіглися сліди рідного говору, дуже багато. Ще на залізниці я чув: »от знатимеш як«... — До тутешньої громади може і не доберусь. Не хочеться себе насилувати і насильно входити у знайомства, а з давніших знайомих один мені пригодився б, Мазан, але і той лежить в лазареті і перед 10. вересня звідтам не вийде. Прощайте та згадайте у добру годину. У нас — додає Потебня, кінчаючи свого листа, — живе досі індоевропейське повір'я про такий звязок між людьми, який не розривається ні віддаленням, ні смертю. Нпр., мати не повинна довго розбиватися по синові, щоби йому легко було в дорозі чи на

тому світі. На цій основі пють, гуляють, »щоб дома не журились.« Так тому згадуйте у добру годину.«¹⁾

Більше вісток про побут Потебні у Петербурзі не маємо, але для з'ясування тих настроїв і думок, якими Потебня жив у той час та які дозволяють нам краще розуміти деякі пізніші його листи з Берліна у зв'язку з тодішніми українськими громадськими інтересами, наведемо деякі місця з одного листа до нього від якогось його знайомого з Полтави ще з часів перед відїздом з Харкова. Той лист має дату 12. травня 1862. р., а тому, що його кінець не зберігся, не знаємо, хто був його автором. Це були часи, коли під безпосереднім вражінням скасування кріпачтва і під вражінням цілого ряду реформ здавалося, що починається і для української справи нова доба. Український рух зосереджувався тоді в Петербурзькій »Основі«, а на самій Україні велася підготовча праця для організації громадського життя на національних основах. Тоді виринула також потреба давати українському громадянству наукові інформації для оправдання цілого руху. Все це яскраво видно із цього листа до Потебні:

»Здорові були, шановний земляче Олександр Опанасович!²⁾ Всі ми знаємо, що Ви може поїдете за границю і тому, з огляду на справу, не знаємо, — чи радіти — чи може сумувати ізза такої зміни, для Вас на всякий випадок дуже відповідної. Шкода, шкода з сього боку: людей наших ще скрізь мало, а про Харків і казати нічого, (як не стане Вас, стрічатиме один тільки Олександр Антонович); а час не жде, а противная партія під прикриттям вищих історичних поглядів і більш »трезвих взглядов«, проводить московські тенденції, безцеремонно і не цілком чесно. Представником такої діяльності в Полтаві, на основі всього того, що мені доводилось чути, є п. Стронін, котрому один розумний чоловік зробив увагу, що »пора би вам перестати вважати все те смішним, де вас нема.«... Мені хотілось би з Вами, Олександр Опанасович, ще із багато дечим поділитись, та якраз те багато, при теперішніх щасливих обставинах, заплутує мене трохи. Отже в такому порядку, як мені буде приходити на пам'ять.

¹⁾ М. Халанській: Матеріялы для біографіи А. А. Потебни. — Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Т. XVIII. — Харків 1909. ст. 12.

²⁾ Це письмо, подібно як і більшість листів самого Потебні, писане по російськи, але багато слів і цілих речень вставлено там по українськи. Ми подаємо все в українським перекладі.

Михайло Василевич з одним полтавським громадянином їдуть до Київа, щоби особисто навязати знайомство з тамошніми людьми, розвідати докладно про справу і наладнати морально і матеріально корисні зносини між трома головними пунктами України. (Кажуть, що петербурська громада хоче просити офіційного дозволу на український клуб, бо польський клуб вже існує). Тут в Полтаві шляхом досвіду, сутичок і т. д. прийшли до твердого переконання, що під теперішню пору більш чим необхідним являється наш «політичний український катехізм», в якому справа дістала би історичне і логічне оправдання і, — так би мовити, була зведена до раціональної догматики: часом кращі люди знаходяться в тяжкому, хиткому становищі, не знаючи, куди причалити серед загального блукання і розділення партій — «тьма надъ язyki». З тим питанням і їдуть наші до Київа, щоби зібрати тамошні матеріали і погляди в цій справі, запитують про те Чернигівці, і до Вас наше щире прохання: якщо матимете годину, киньте на бумагу, як попадає, Ваші думки і других нашого поля. Справа так важна, що ще й не можна предвидіти результатів до ладу складеного катехізму: — з усіх боків просять вияснення і оправдання справи для наших «безвреднокрасних» людей. — Недавно мені доводилось слухати «політичної сповіди» досить поважного полтавського поступовця: не знаю, що сказати: і смішно і соромно робилось; погано... Не до многословія мені тепер... Ось Вам в скороченню його вияви: по службі він чиновник, по національності Слов'янин, по життєвим симпатіям Північний Американець, у виборі правдивої дороги для спасення нашої суспільности etc. він невідклично тримається військової революції... і це один з думаючих людей міста Полтави, талановитий ученик Щелкана, що на його місце я прийшов в кадецький корпус! Ні, без порівняння більше я бачу тверезого людського почуття і серйозности поглядів на життя у останнього чиновника, дрібного крамаря... Та я далеко на боки загнався. І так — «катехизис» primo, а secundo — необхідність обдуманого організації кружків, громад теж, і впровадження до них плідного поділу праці... Далі іде критика діяльности одного харківського купця, що зразу обіцяв підтримати матеріально українську газету, та потім роздумався і почав більше цікавитися пляном заложення в Харкові публичної бібліотеки. Автор листа обурюється, що «тим людям все одно за що вхопитися, аби тільки здобути собі місцеву популярність у місцевих ціновщиків людської порядности».

»Ми ніяк не можемо переварити думки, — читаємо далі — яким чином молодець, що співчуває українським принципам, з усіх сил старається завести в Харкові публичну бібліотеку. Треба лише прийняти на увагу тамошній люд, серйозно приглянутися до ґрунту, щоби залишити ці крайно безплідні пориви à la Балін; я вже не кажу про те, що цей почин освіченого купця прямо протилежний до української справи, що освічений молодець вдаряє тут виключно на популярність; тому хай вільно буде висказати наші побажання: чи не можна якнебудь відвести його від цього почину, поважно вияснити йому ситуацію і звязану з нею практичну діяльність нашого напрямку. Коротко, треба відвернути його від бібліотеки, а його грошеві засоби спрямувати головно на українську газету, або бодай щоби тих 200 рублів дістати, що він їх вже асигнував на газету. Знайдеться багато і багато безплатних співробітників; а тут з місяця на місяць треба сподіватися упадку »Основи«. По словам Куліша і всіх зацікавлених в цій справі головний виновник тут — Білозерський; ціла купа матеріялів висиланих до Основи з провінції пропадає без сліду. Одним словом, це людина нездібна дати справі нічого більше, крім аристократичного співчуття. Костомарів хотів був перебрати редакцію в свої руки, та не дає. Про все те Куліш Вам докладніше розкаже; а тут вже хопилися думки: спрямувати всю українську літературу на сторінки галицького »Слова« або до періодичного збірника, який в цьому випадку може при ньому повстати — чи що. Львівська редакція з радістю заявила свою згоду поміщати все прислане з України. Може бути, що попробують також писати до »Русского Слова«, якщо воно не згодиться відкрити українського відділу до часу засновання нового українського журналу в столиці. Мені здається, що треба лише (і в цьому вся трудність) зачати газету і зручно«.

На тім цей надзвичайно цікавий лист вривається. На полях другої сторінки зберіглася ще така приписка по українськи: »Побалакайте і з Кулішем про се. Він з Вами дуже хоче бачитця, як писав до Пильчикова«.1)

Все те кидає багато світла на тодішнє оживлення цілого українського руху і на ті думки, з якими Потебні довелося їхати на свої заграничні студії. Питання національно-культурного розвитку України — як каже Овсяніко-Куліковський у своїх »Спо-

1) М. Халанський; оп. cit. стор. 13-16.

годах» — були для Потебні не лише предметом теоретичного зацікавлення, але і живою, палючою проблемою життя. Звідси випливало теж його глибоке обурення проти обрусительної політики на Україні¹⁾. З другого боку і польській експанзії, як побачимо далі, Потебня присвячував багато уваги. Перебуваючи за границею він старається бодай доброю порадою помагати українській справі.

III.

У вересні 1862. р. Потебня був вже в Берліні. У листі його батька з Ромна до І. Біликова з датою 28. вересня 1862. р. читаємо про це: »Олександр мій в Берліні і задумує поїхати до Гайдельбергу. Поможи йому Боже і пошли сил. Німецьке життя відразу йому сподобалось, а головно дешевість усього і багатство дзвінкої монети. Кватира в центрі міста, чудове помешкання з меблями, послугою і сніданням (кава) коштує 10 талярів (9 р. 40 к.)«.²⁾

В урядовім списку студентів берлінського університету за р. 1862-1863 находимо побіч інших даних також тодішню адресу Потебні: Dorotheenstrasse 76.³⁾

В Берліні Потебня уважно приглядається до німецького життя, відвідує театри, музеї, мистецькі вистави, також бібліотеки, яких велика кількість і дешевість звертає на себе його увагу; він порівнює тамошнє життя із життям в Росії та бажає як найкраще використати час свого перебування в Берліні і як найбільше навчитися. Тут у Німців — як він сам тоді писав — можна було повчитися, як треба шанувати і дорожити своїм і як те своє всесторонно розвивати, не конче у всьому наслідуючи чужинців. Бо »нема нічого дурнішого і дивнішого, як наслідувати чужинців на російську манєру«. Так писав Потебня своєму товаришеві І. Біликову, з яким вони ще в Харкові пригадувалися над потребою самоосвіти в народньому дусі. Вже тоді Потебня вказував на konieczність національних підвалин для усіх ділянок освіти і громадського життя на Україні.⁴⁾

На берлінським університеті Потебня приглядається до життя

1) Д. Н. Овсяннико-Куликовский: Воспоминания. — Петербург 1923. ст. 179 і д.

2) М. Халанський, *op. cit.* стор. 16.

3) Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden auf der Kön. Fr. Wilhelms Universität zu Berlin. 1862-1863.

4) М. Халанський, *op. cit.* 16 і 20.

німецьких студентів, до їх організації, їх відношення до університету і наукової праці, а порівнюючи те все з невідрадними відносинами на харківському університеті він доходить до висновку, що корінь лиха лежить перш за все у недостатчі ясної національної ідеї так серед харківського студентства, як і серед старшого громадянства. І тільки від ідеї української національності він сподівається розбудження наукових інтересів на Україні, відродження культурного життя взагалі і тим самим також повного розцвіту харківського університету.¹⁾

Свої заграничні студії Потебня мав спрямувати на те, щоби приготувитися на нову катедру порівнюючої граматики індоевропейських мов. Відповідно до того, він вже перед початком зимового семестру на університеті (т. зн. перед 15/27 жовтня) студіює санскритську граматику Боппа і виданий Коссовичем епізод з Магабгарати.²⁾ Пізніше зачинає свої студії санскритської мови у визначного орієнталіста проф. Альбрехта Фридриха Вебера і присвячує їм майже всю свою увагу. Інші виклади, такі як н. пр. Мюлленгофа про старогерманські діалекти або Штайнтала з порівнюючої граматики, він мусів покинути, бо приготування до вправ зі санскритської мови забирало йому весь час. Проф. Вебер мав тоді сім годин вправ тижнево; з того 2 publice, на яких були 4 слухачі, 3 privatim, на яких було коло 10 слухачів, і 2 privatissime для самого Потебні.³⁾ »Характеристично — пише про це сам Потебня — що, сидючи сам-на-сам цілий семестер по 4 або 5 годин тижнево, ми не сказали до себе ані слова, яке не стояло би у звязку з предметом навчання. Це могло би було мати рішачий вплив на мої дальші студії, якби воно тривало не один семестер, лише 2-3 роки. Та час був тоді мало пригожий для таких студій, туга стала перемагати, і я за рік самовільно вернувся до Росії.«⁴⁾

Про всі причини того передчасного повороту Потебні не маємо ясных відомостей. Чириков писав про те до Гнилосирова, що Потебня хоче вернутися до Харкова ще перед призначенням

¹⁾ *ibidem* ст. 19.

²⁾ Заграничне звідомлення Потебні з 26. жовтня 1862. — Ж. М. Н. Пр. 1863. январь. стор. 49.

³⁾ Заграничне звідомлення з 9/21 січня 1863. — Ж. М. Н. Пр. 1863. мартъ, стор. 253.

⁴⁾ Автобіографічний лист Потебні. — Гл. А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи, т. III. ст. 423.

йому речинцем, але — на його думку — всякі згоди про те, чому він на те рішився, не мають ніякого значіння, бо сам Потєбня не дав ніяких вияснень в цій справі. Ігнат Житецький у своїй статті про Потєбню дає таке пояснення: »Ми не зробимо, гадаємо, помилки, якщо таємність цю пояснимо злою пригодою з братом Олександра Опанасовича Миколою, який прийняв участь і загинув у польському повстанні 1863. р. У всякому разі, Потєбня в серпні цього-ж таки року приїхав уже зза кордону до Петербургу. Чи не випало йому там давати урядові неприємні »тлумачення« з приводу справи його брата?...«¹⁾

Для підтримки таких згодів ми не маємо ніяких даних і тому залишаємо їх на боці. Але кореспонденція Потєбні з Білковим дозволяє нам зробити загальний висновок, що якраз польське повстання дуже занепокоїло його і певно не дозволяло йому далі спокійно студіювати.

Підчас свого побуту у Берліні Потєбня уважно слідкує за усім тим, що тоді робилося серед польської суспільности на передодні повстання. Якраз тоді яскраво виявились претенсії Поляків на всі ті українські землі, які колись, ще перед першим розбором Польщі, до неї належали. Потєбня прислухується до голосу польської публичної опінії, читає краківські і львівські газети і доходить до висновку, що справді існує небезпека відірвання великих просторів з українським населенням до Польщі, бо сильній пропаганді польській — як каже Потєбня — не протиставиться ніяка (крім галицької) пропаганда українська, бо проти національно-сильного громадянства польського стоїть національно невиразне і через те безсиле громадянство українське та короткозора російська влада. Про всі ті думки Потєбні довідуємося з його листа з кінця 1862. або з початку 1863. р. »Не знаю — пише в тім листі Потєбня — чи Ви знаєте з російських газет про причини заслання Андрея Замойського. На всякий випадок скажу, що причина та лежить у письменній заяві з домаганнями польського народу, яку в домі і під проводом Андрея Замойського зробила шляхта, члени бувшого Агрономічного Товариства. В цій заяві, наскільки памятаю, говориться, що Поляки »люблять свою батьківщину в тих її (географічних) границях, які їй назначені Провидінням і історією, що

¹⁾ Ігн. Житецький: О. О. Потєбня і харківська громада в 1861-1863. - »За сто літ« кн. I. 1927. ст. 75.

ділити і роздробляти тої своєї любови не можуть, і що тому не заспокояться, доки не будуть відновлені границі Польщі з часів перед першим поділом». Справа, як бачите, іде головню про прилучення до Корони наших рідних, заселених нашими хліборобами, і білоруських земель. До Познання ще далеко. Нині читаю в краківському «Часі» і львівській «Народній Газеті», що подільська шляхта, «користуючись правом, застереженим дворянству законами Імперії», зібралась в Кам'янці на вибір (10 чи 12 вересня) і підписала та, не зважаючи на погрози губернатора, передала йому адресу на імя царя, де говориться приблизно те саме, що і в першій, неподаній. «Русь добровільно і урочисто приєдналася на люблинській соймі до Польщі і на протязі віків розвивалася у формах польської цивілізації; імператорське чиновничє завідуння не задовольняє потреб краю; тому адміністративна злука західних губерній з Царством польським необхідна для вільного розвитку як польської, так і русинської (себто нашої) народности. Польська нація (т. зн. шляхта) відцуралась своїх пересудів. Традиційне змагання Поляків до розширення і вирівнання прав станів, з одного боку, і діяльна участь шляхти у вирішенню селянського питання з другого — дає запоруку, що після відновлення границь Польщі її горожанам буде забезпечена як станова, так і народня і релігійна рівність». Висловів не памятаю, та змісл такий. Ще одна подібна вістка. Варшавський тайний комітет друкує в «Колоколі» заклик такого змісту: «Польща, Литва і Русь, як разом впали, так і до визволення повинні іти попліч себе. Спори за границі треба покищо залишити. Після визволення Польщі їх вирішиться поголовним голосуванням. Відцуратися забраних земель, не спитавши їх власного погляду, означало би діяти проти себе». Отже, питають нашого погляду тому, що, не відцуравшись своєї народности, ми не можемо забути свого тісного кровного споріднення з простим людом Поділля, Волині, Галича і т. д. і права приймати до серця їх справи. Як ми відповіли би, колиб ми, припустім, мали змогу працювати на користь злуки з Польщею? Я, зрештою, роблю непотрібне припущення. Ми маємо цю можливість. Вона дістається нам легко і не лише не ослаблюється, але скріпляється заходами влади. Вона основується передовсім в ігноруванні, в тупій рівнодушности до своєї народности, у недостаткові тієї громадсько-політичної освіти, котра, звязуючи суспільність, заставляє кожну окрему одиницю відчувати біль від ран завдаваних цілому племени чи народови. Якщо пропаганді

польсько-католицькій не буде протиставлена пропаганда українсько-православна, подібна до галицької, що її діяльності самі Поляки зі скреготом зубів признають справедливість, то ранше чи пізніше Польща відірве від нас може і не один мільйон українського народу. »Не pomoже милий Боже і воскова свічка«, ні влада, яка нігде і ніколи не в силі своїми сурогатами (н. пр. насильним навертанням на православіє) заступити діяльності громадянства. Може хто подумає, що тепер не на часі говорити про православіє; та вистарчить завважити, що віра віками дуже тісно звязується з народністю, що багато зпоміж нас відрікшись від віри на користь »сучасних ідей«, всеж таки поневолі залишаються невірними православними., а ніколи н. пр. невірними лютеранами, що наш простолудець, відрікаючись від православія, приймає на його місце польський¹⁾ католицизм. В очах Українця, а не ліберального космополіта, цілком заслуговують на пошану зусилля Галичан привернути зовнішню подібність уніятського богослуження з православним».

Про Україну під Росією Потебня завважує, що хоч там може і нема можливости вести українську пропаганду, всеж таки можна »виховувати в собі того духа кріпкої і готової на вчинки народности, що з нього така пропаганда впливає«. А це, на думку Потебні, повинно бути також ліком проти досить поширеної у нас недуги, а цілком незнаної н. пр. Полякові, а саме: проти нудьги, що впливає із самолюбного замкнення в крузі особистих інтересів. »Всестороння (хочби лише в думці) участь в життю свого народу приневольить забувати про себе і про свою неглибоку нудьгу«.

Вертаючи до питання польської експанзії, Потебня єдиний порятунок бачить в ідеї національности, яку треба у себе плекати та якої Українцям на загал бракує, т. зн. у пізнанню і свідомому розгорненню своєї окремішности. Бо ще »наші батьки і діди були сильні у своїй народности мимоволі і самі, не усвідомлюючи собі того, могли ще залишатися Українцями; але ми вже можемо бути сильні лише свідомістю своєї окремішности. Виринає небезпека, — каже далі Потебня — що шукаючи своєї народньої окремішности, будемо находити не те, що є, лише те, чого ми собі бажаємо; але чисте, правдиве змагання все виведе нас на правильний шлях«.

¹⁾ Підкреслення Потебні.

З такої сфери думок цілком природно виростає у Потебні його висока оцінка етнографічних та історичних студій, які, на його думку, повинні лягти в основу громадської політики. Бо та суспільна (не державна) політика повинна бути основана «на теперішньому стані усіх класів нашого народу і на його історії!» Під теперішнім станом — каже Потебня — розуміємо: природний (а не владою лише встановлений) поділ народу на класи, взаїмне відношення класів, їх права, звичаї, ступінь релігійного, мистецького, наукового, політичного розвитку. Історія повинна представити ті сторінки життя в їх рухові як поступ, що зростає або маліє, а з того буде видно, куди саме іде народ, чого хоче. Не треба знеохочуватися тим, що соціальна політика, як наука, може бути витворена лише зусиллям багатьох поколінь. А навіть, як лише святі горшки ліплять, то вже безперечно грішні хоч глину возять».

Але Потебня не обмежується лише такими загальними питаннями, над якими радить своїм землякам призадумуватися і обговорювати їх на сходинах. Він бачить, що такі питання можуть розбудити цілий ряд інших, спеціальних питань, які можуть служити досить сильним товчком до студій української історії і етнографії. Потебня вчисляє деякі такі питання, що їх повинна українська наука розв'язати. «Ось вам — пише Потебня — ряд дрібних і спеціальних питань, що для їх розв'язки треба звернутися до книжок. — Що таке Люблинська унія? Ступінь її згідності з домаганнями українського народу. Змагання, висказані нашим народом в козацьких війнах: у відношенню до Польщі, до Москви, у відношенню до внутрішнього ладу. Оскільки злука з Великою Руссю мала народній характер? Чи та злука була лише злукою з правительством, чисте підданство, чи і злука з народом? Чи є в теперішню хвилю потреба злуки з великоруським народом? Якщо є, то умовини. Що кажуть Москві спроби відділення Малоросії після Хмельницького? Що говорить Полякам коліївщина? Що таке, так названі від Поляків, Святогорці? (Для відповіді читати Галицьке Слово, не знеохочуючись зовнішньою нескладністю мови). Оскільки змагання (а не мова) галицькоруської літератури (Святогорців) має народній характер? Що говорить Полякам теперішнє справді малоруське письменство?»

Всі ті питання дає Потебня українському громадянству і українській науці під розгляд, при чому зазначає, що не треба відразу сподіватися кінцевих результатів при таких дослідах,

і що »не в результатах сила, а в розбудженню зацікавлення до таких питань.« Він заохочує також ширші круги своїх земляків до етнографічних дослідів, бо »етнографія повинна стати найбільш популярною наукою,« а »у кожного з нас є в пам'яті безліч матеріалів для неї, і їх треба лише упорядкувати і вияснити. Ось вам — пише Потебня — знане нам всім політично-соціально... і рівночасно етнографічне питання...: якими групами більших і дрібних знаків відрізняється Великоросіянин, як тип, від Малоруса? Ріжниця у панів (вона повинна бути), у міщан, у простих? Що впливає з тієї ріжниці для адміністратора, пана, учителя, поміщика і т. д.?«¹⁾

Всі ті питання, як бачимо, впливають з самих глибин душі Потебні, що бажав національною ідеєю будити приспані сили України для боротьби і з зовнішньою небезпекою і з внутрішнім безладдям. Національна ідея викликала у нього самого тривогу за дальшу долю України і зроджувала усе те багатство думок, що ними він ділиться зі своїми земляками, вказуючи на небезпеку та закликаючи до самооборони.

Це були ті думки і ті настрої, серед яких Потебня студіював тоді у Берліні граматику санскритської мови. Час був справді »мало пригожий для таких студій«, і тому не диво, що Потебня рішається вертати на Україну. »Тут у Берліні — писав тоді Потебня до Біликова — туга самотності, про яку я не мав поняття в рідному краю. Хоробливий моральний і фізичний стан, якого ніяк не можна було усунути ні проходами »під липами,« ні театром, ні читанням санскритської граматики.« А при кінці свого довгого листа він додає: »Я написав цього листа в один присід, не розгинаючись. Такого зі мною дома не бувало. Я не скорий писати листи. Можете бачити, що чужа сторона »навчить коржі з салом їсти.«²⁾

Потебня, як бачимо, вірний тій національній ідеї, що від неї сподівався оживлення всього культурного і політичного життя на Україні, приймав живу участь в життю цілого українського народу і не лише добре оцінював все лихо русифікації, але також передбачав усі можливі наслідки тодішньої пропаганди польської великодержавної ідеї. В ті бурхливі часи польського повстання, що поширилося і на українські землі, він не міг далі спокійно студіювати в Берліні і, побувши там, замість призна-

¹⁾ М. Халанський, *op. cit.*   ²⁾ *ibidem.*

чених двох років, не цілий один рік, вертає назад до Харкова. По дорозі він всеж таки хоче ще дещо скористати для своїх студій і тому вступає до Праги, Відня і Львова. Про це читаємо в одному із його звідомлень:

»Місяці травень, червень, липень я використав на подорож по словянських землях. Лекцій я не слухав за винятком двох-трох викладів проф. Гатталі в Празі і Мікльошіча у Відні. Мови простого народу я не студіював, по часті тому, що не уважав це потрібним, а по часті, головно в Галичині, з причин від мене незалежних. Всеж таки, та подорож не була без користі для моїх студій. Крім деякого практичного ознайомлення з язиками чеським, по часті словінським і літературним хорватським (сербським), я мав нагоду познайомитися у Відні з п. А. Мажуранічем, визначним знавцем чакавського діалекту, і скористати з його устних вказівок та з його друкованого підручника. Чакавський діалект дуже важний для словянського і взагалі для порівняльного мовознавства. Досліди над наголосом (акцентуацією) того діалекту, дуже в тім подібного з руським, повинні привести до вияснення законів акцентуації в руським язиці і до зясування відносин між наголосом (змінним і в руським і в південно-словянських язиках) та передісторичною довготою і короткістю голосівок, що збереглася у сербсько-хорватським і чеським«.¹)

З цього звідомлення бачимо, що, хоч тодішні події на Україні відтягали увагу Потєбні від фахових студій, всеж таки він не перестає науково приготувлятися на становище професора і всюди старається здобувати собі потрібне для цього знання. В Галичині, як бачимо, він хотів студіювати мову простого народу, але якісь «незалежні від нього причини» йому в тім перешкодили. — Ці перешкоди, як побачимо далі, поклала на шляху наукової подорожі Потєбні підзорлива австрійська поліція.

IV.

Про побут в Галичині і його зносини з Галичанами находимо деякі вістки у львівським «Слові» з тих часів. Звідси довідуємося, що: в половині липня 1863. р. перебував у Львові протягом кількох днів Олександр Потєбня, адюнкт харківського університету, молодець літ коло 28, «настоящий Мало-Русин український». »Досить сказати: Мало-Русин, — читаємо далі —

¹) Ж. М. Н. Пр. 1863. Октябрь — стор. 9-10.

а кождей... увідає, що се чоловік не дипломатії, не політики, а так собі любитель своєї рідної, з тяжкого упадку подносящойся малорусчини, которому на умі єдино доля розвивающойся нашої словесности та думки о поднесенію просвіти руско-народньої«. ¹⁾

На основі інформацій «Слова» Потебня мав спочатку намір їхати зі Львова до Харкова через Радивилів-Житомир-Київ, та коли довідався, що дорога через Радивилів саме в ту пору через польське повстання була дуже непевна і небезпечна, рішився їхати назад через Прагу до Берліна, а звідти через Петербург до Харкова. В сам день відїзду зацікавилася його особою львівська поліція і, покликавши його до себе, випитувала про ціль його подорожі а також про те, чи він уміє по польськи. Потебня вияснив цілу справу, і тоді поліція дала йому дозвіл вертати через Прагу, лише домагалася, щоби він у Празі довше не затримувався. Тогож таки дня 9. (21.) липня Потебня зі Львова виїхав. ²⁾ Цілком в іншому світлі представив ці факти якийсь — як писало Слово — ворожий дописувач віденської «Presse», а за ним також польські газети «Goniec» і «Gazeta narodowa», кидаючи на Потебню підозріння якоїсь тайної, протидержавної діяльності. Вони впевняли, що Потебня (його імя перекрутили на «Потребія») «używany był do poufnych misji, znosił się z wielu osobami świeckimi i duchowniemi, należącemi do tak zwanych świętojurców, którzy w wielkiej liczbie do hotelu angielskiego, jego kwartery, pielgrzymowali. A w ruskiem muzeum narodowem i w ruskiem kasynie przyjmowano go z wielkimi honorami.» — З опису польської преси виходило, що Потебня приїхав до Львова у своїх таємних і небезпечних для австрійської держави справах, хитро прикриваючись якимись науковими дослідями. Ціла стаття кінчилася ось якою злобною увагою: «Pan adjunkt uniwersytetski byłby niezawodnie zebrał we Lwowie obfite materiały do swoich badań uczonych, gdyby s. k. policja nie dała mu była nagle kategorycznego zlecenia, aby wyruszył natychmiast w dalszą podróż do Charkowa».

«Слово» досить широко відповідає на цю денунціацію і спростовує всі фальшиві інформації польських дописувачів. А щодо зносин Потебні з галицькими Українцями, то воно не заперечує

¹⁾ «Слово», Львів 1863, ч. 57. — За ак. К. Студинським: «До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873. — «Україна», Київ 1928. II. кн.

²⁾ К. Студинський, *op. cit.* стор. 20-21.

їх, а навпаки вважає їх за щось цілком природного. »Яко Мало-Русин г.¹⁾ Потебня кудаж мал у Львові нашом удалися, где глядіти собі знакомства, єсли не у братей Мало-Русинів?« — читаємо в Слові і довідуємося, що Потебня справді познайомився з деякими молодими людьми у Львові, дістав навіть від них їх »галицько-руські« твори, і що ті Галичани мали тоді нагоду почути при розмові з Потебнею »прекрасний єго говор український, бесіду ісполнену щирою отверстію і неложним для матери-України восторгом«. Вияснення Слова кінчаться висловом обурення з приводу нещирости польських кличів про братерство та взагалі з приводу несправедливого відношення до Українців, що їм Поляки хотіли би перешкодити обєднуватися навіть на культурному полі. »О братя Поляки, читаємо там — тож таке ваше братерство для Малой-Руси, для України, котора ніяк не препятствує вам зноситися дружно во всіх концях світа вже не іно для цілей самих невинних, літературних, але і всякого рода політичних«. І пізніше, коли Потебня вже відїхав, »Слово« брало його в оборону перед ріжними наклепами урядового »Вістника« та змальовувало його як людину науки, вичисляючи цілий ряд його наукових праць.²⁾ Але покищо австрійська поліція зацікавилася приїздом такого підозрілого гостя з Харкова і дуже пильно почала слідити за кожним його кроком. Дуже можливо, що у Львові справді сказала Потебні, щоби він в Австрії, а головню між Словянами, довше не затримувався.

Словянська небезпека під проводом могутньої Росії вже здавна непокоїла Австрію і Німеччину, хоч всесловянські пляни перших російських словянофілів не мали великого впливу на офіційну російську політику. Але вже після Кримської війни 1856. р. протиросійська акція Австрії викликає обурення серед російських офіційних і неофіційних кругів, а ізоляція Росії в європейській політиці (внаслідок коаліції Англії, Франції, Австрії і Німеччини) звертає увагу російських кол і на таких союзників, якими могли для неї бути словянські народи. В Москві закладається 1857. р. словянський комітет, в склад якого входили вже не лише представники клясичного словянофільства, (Хомяков, оба Аксакови, Самарін), але також люди, що стояли близько до офіційної політики, такі як бувший міністер шкіль-

¹⁾ г. треба читати: господин.

²⁾ гл. К. Студинський, *op. cit.*

ництва Уваров, Михайло Погодін, Кагков і ин. Через те цілий словянський рух набирав виразної політичної закраски і почав приймати форми панславїзму, а радше панрусизму. Перші роки панування Александра II. лише скріпляли ті тенденції зближення зі Слов'янами в інших державах.

Цілий той рух мусів бути предметом пильної уваги австрійського уряду, бо-ж у ньому скривалася небезпека для цілости австрійської держави. Не дивно, що і особою Потєбні, що при своєму повороті з Берліна старався блище пізнати якраз австрійських Слов'ян, зацікавилася австрійська тайна поліція. Деякі документи з архівів віденської поліції¹⁾ кидають досить багато світла на ту спеціальну опіку, яку австрійські поліційні органи розвели над особою Олександра Потєбні, не дозволяючи йому спокійно закінчити його наукову подорож.

У одному рапорті з 9. липня 1863. р. незнаний по імені поліційний агент доносить про те, як досить велике товариство Галичан, що зібралось в каварні Гайнцельмаєра у Відні, приняло саму вістку про приїзд Потєбні і як потім витало його між собою. »Вже було після 12-ої години в ночі, — читаємо там — як до того товариства прийшов один урядник від залізниці, дуже небезпечний русофіл, на прізвище Трусевиц, і в тайні повідомив свого товариша Шанковського і ще деяких вибраних, що прийшло письмо на російське посольство, правдоподібно до котрогось із урядників, про те, що професор університету Петилло²⁾ з Петербурга небаром сюди приїде. Радість з тої вістки була дуже велика. На тій основі я думаю, що ті панове, а також і багато інших, мусять стояти у сталому звязку з персоналом російського посольства. Професор історії з Харкова в Росії, на прізвище Петилло, якраз приїхав 8. ц. м. і в тій самій каварні Трусевиц, Шанковський і Лопатинський познайомили його зі згаданим товариством, а головно з редактором рутенського ілюстрованого журналу Ліфчаком, до якого він сказав: »Маю надію, що ми лучше пізнаємося при багато кращих обставинах«.

В иншому рапорті з 17. липня той сам агент вже поправляє перевернуте прізвище Потєбні і дає дальші інформації: »Згаданий у мойому рапорті з 9. ц. м. російський професор не

¹⁾ Відписи з оригіналів подані на кінці цієї праці. — За поміч при їх відшуканню у Відні складаю щирю подяку пану д-ру І. Навчукові. — К. Ч.

²⁾ Це перевернуте прізвище Потєбні, як видно із дальших рапортів.

називається Потилло, лише Потебня. По його вчинках видно, що він мусить бути дуже здібним урядовим органом російської пропаганди. Він хоче познайомитися з усіми русофілами і деяким вже пропонував грошеву допомогу. Таке делікатне поступовання з незаможними і інтелігентними одиницями приймає зверхній вигляд допомоги з милосердя і служить йому заслоною для його змагань. Від русофілів дістає він рекомендації до Галичини і Львова, до Дідицького, редактора рутенського журналу «Слово», а далі, до професора словянських і рутенської літератури Головацького та до каноніка Петрусевича. Як лише зачнуться ферії в рутенській семинарії, поїде він разом з тамошніми Русинами до Галичини, щоби через них познайомитися в краю з духовенством».

І про грошеві засоби Потебні цей агент роздобув інформації і доносить про те у своєму рапорті: «Потебня дістає від російської влади гажі і дієт понад 3.000. рублів сріблом і висланий тою владою на півтора року до словянських провінцій. Я буду пильно за ним стежити». Під тим рапортом того самого дня дописана така замітка: «Бачено з завваженням, що Олександр Потебня, адюнкт університету в Харкові, зголошений у місті від 8. ц. м. в готелі »Zum König von Ungarn« і нагляд над ним заведено. — Відень, 17. липня 1863.» Підпис: Штробах.

Три дні потім дирекція віденської поліції, як видно переконана про якусь небезпечну місію Потебні, пише в цій справі звітномлення міністрові поліції:

»Ваша Ексцеленціє! В додатку до урядових рапортів з 9. і 17. ц. м. слухняно голосимо, що 15. ц. м. вечером адюнкт харківського університету Олександр Потебня відїхав краківським потягом в товаристві двох греко-католицьких семинаристів Антоновича і Лавровського, завзятих панславистів, з якими Потебня цілий час свого побуту у Відні безнастанно товаришував. Дирекції поліції в Кракові і у Львові повідомлено про це телеграфічно. Відень, 20. липня 1863.» (Підпис нечиткий.) В той спосіб, ще перед приїздом Потебні до Львова, тамошня поліція вже мала про нього такі інформації і, підтримувана польською публичною опінією, очевидно зараз взяла його під свій догляд. Можна здогадуватися, що таки поліція приспішила його виїзд і, як довідуємося з львівського «Слова», Потебня вже 21. липня відїхав.

В освітленню таких фактів згадувані вже слова з офіційних звітномлень Потебні про ті незалежні від нього причини, що пе-

решкодили йому студіювати мову простого народу в Галичині, набирають конкретного змісту.

Ще один рапорт віденського поліцейного агента з 5. серпня 1863. р. доносить, що з листа д-ра Щербакова з Праги до Шанковського у Відні виходить, що Потєбня вибирається до Дрезна. З того бачимо, що і цензура листів була в тій справі на услугах поліції.

Під впливом усіх тих обставин Потєбня вертає з Галичини назад через Берлін і Петербург до Харкова.

22. серпня (ст. ст.) 1863. р. російський міністер народньої освіти повідомляє харківський університет про поворот Потєбні за кордону і про його прохання дозволити йому вернути назад на службу при харківському університеті, щоби дальше приготовлятися до професури на катедру словянського мовознавства. Такий дозвіл Потєбня отримав, і з початком вересня він вже знова займає місце секретаря історично-фільольогічного факультету в Харкові.

V.

В тім часі Потєбня, як доцент харківського університету, видає цілий ряд своїх наукових праць, таких як: «Про звязок деяких зображень в мові» (1864.), — «Про повноголос» (1864.), — «Про звукові своєрідности руських діялектів» (1865.), — «Про мітичне значіння деяких обрядів і вірувань» (1865.), — «Про купайлові вогні» (1867.), «Про долю і споріднені з нею істоти» (1867.), «Замітки про малоруський діялект» (1870.), і ин. Більшість із тих праць відразу здобула собі прихильну оцінку в науковому світі. Відгуки про них появляються і в окремих працях інших дослідників і, трохи згодом, також на сторінках славістичного журналу «Archiv für slavische Philologie».

На той час припадає також велика зміна у відносинах між Потєбнею і проф. Петром Лавровським, яка набрала навіть форм виразної ворожнечі. Сліди такого неприхильного відношення проф. П. Лавровського до Потєбні находимо у його незвичайно строгій і безоглядній рецензії на одну із більших праць Потєбні з ділянки словянської мітології, а саме на працю «Про мітичне значіння деяких обрядів і вірувань». ¹⁾ Кожну помилку і кожний

---

¹⁾ Гл. Чтенія Им. Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Университетѣ, 1866. кн. 2 Отд. 5. стор. 1-102.

недостаток Потебні роздуває Лавровський до великих розмірів, уважаючи навіть кожну відхилку від своєї власної мітольогічної теорії за непростимий прогріх Потебні проти науковости. Потебня написав відповідь, але редактор «Чтеній Моск. Общ. ист. и древн. рос.» О. М. Бодянський її не видрукував.¹⁾ Критика професора П. Лавровського болюче вразила Потебню і мала навіть деякий вплив на дальший напрямок його дослідів. Він покидає непевний ґрунт мітольогії і переносить свою увагу на поле фільольогії у вужчому розумінні цього слова. Здається, що під впливом цієї острої критики Потебня у пізніших своїх працях вже дуже обережно коментує призбираний матеріал, так що це викликає навіть невдоволення у відомого російського історика літератури і етнографії А. Н. Пипіна. «Нові праці ученого автора — каже Пипін — надзвичайно цінні для спеціалістів великою масою зауважень про стиль народньої пісні, її метафоричні і символічні образи, та своїми мітольогічними увагами і психольогічним підходом; але шкода, що автор залишається все лише коментатором, збирає багатий матеріал цікавих зіставлень, а обминає загальний висновок про стиль і мітольогічний зміст досліджених ділянок народньої поезії».²⁾

Потебня справді неначе загальмував свій первісний розмах, але за те чим далі, тим глибше запускається у тайни язикових явищ.

Професори М. С. Дрінов, Н. А. Лавровський і А. І. Кірпічников пропонували йому ступінь доктора за його попередні наукові праці, але скромність і строгість до себе не дозволяли Потебні обминати загально прийняті приписи і відступати від нормального шляху для досягнення цього наукового ступня. Він відмовляється від такої пропозиції, викінчує свою дисертацію під назвою «Изъ записокъ по русской грамматикѣ» і в 1874. р. оборунає її на харківському університеті.³⁾ Цею глибоко філософічною працею про суть слова, речення і граматичних категорій він відразу здобуває собі визначне місце в науковому світі; та його

¹⁾ Ця відповідь знаходиться серед рукописної спадщини Потебні. — Гл. Э. А. Волтер: Библиографическіе матеріали для біографіи А. А. Потебни СПб. 1892. ст. 29.

²⁾ А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи, II. стор. 153.

³⁾ Опонентами були професори М. С. Дрінов і Н. А. Лавровський. — Гл. А. Ветуховъ: А. А. Потебня, РФВ. 1898. т. 39 стор. 140.

наукова слава і тепер не виходить поза вузькі межі фахової фільології.

В тім часі (1874.) харківське Історично-фільологічне Товариство вибирає його своїм членом, а кілька літ пізніше (від 1878. р.) Потебня бере вже його провід в свої руки і на становищі голови цього товариства залишається цілих 12 літ, т. зн. майже до своєї смерти.

В 1875. році його затверджено вже надзвичайним, а в осени того-ж самого року звичайним професором харківського університету. В 1877. році петербурська Академія Наук призначає йому за його докторську дисертацію Ломоносовську премію і вибирає своїм членом кореспондентом, а за розбір праці П. Житецького «Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія» дає йому (1877. р.) золоту Уваровську медалю і два роки пізніше (1879. р.) другу золоту медалю за рецензію на збірник українських пісень Якова Головацького. З початком 1877. р. вибрала його своїм членом також Královská Česká Společnost Nauk в Празі.

На харківським університеті займає Потебня катедру «історії руського язика і літератури» і на тім становищі розгортає дальше свою наукову і академічну діяльність.

Його наукова праця зосереджується коло явищ мови у звязку з духовим життям людини, при чому українська мова все є для нього найблищим полем його дослідів. Про практичну вартість таких дослідів Потебня ніколи не сумнівався і вважав їх передумовою тривалости українських змагань. Він добре бачив ті невидимі артерії, що звязують науку і життя нації в один організм.

Крім праць з ділянки фонетики, він дає також дуже цінні праці про лексичний та синтактичний склад української мови, розкриває тайни її семантичних своєрідностей і досліджує недоступні для звичайного ока глибини мистецької творчости народа в окремих словах і в піснях. В усіх тих ділянках, крім фонетики, він не мав на полі української фільології ніяких попередників. Очевидно, усі ті досліді над українською мовою він веде в тісному звязку з власними дослідями над анальогічними явищами і в інших східнословянських мовах, об'єднаних тоді спільною назвою «руський язик», досить часто використовуючи для пояснення матеріал з інших словянських і взагалі індоєвропейських мов. Самі назви його творів не зраджують усього того багатства, яке у них скривається, бо Потебня свідомо уживав старих традиційних назв, хоч добре знав, що вони не відпові-

дають новому змістові. Вже у його докторській дисертації «Изъ записокъ по русской грамматикѣ» бачимо, як сама назва майже нічого не каже про дійсний глибоко філософічний зміст твору. Його праця «Къ исторіи звуковъ русскаго языка» (1873-1886) теж дає більше, ніж обіцяє сама назва, і обіймає не лише фонетичні, але також лексичні і етнографічні досліді.

У своїх дослідях над явищами мови Потебня звертає найбільше уваги на психічний бік слова, на відношення між мовою і думанням, на ті душевні процеси, які відбуваються при витворенню і при уживанню слів, та на ролю слова в індивідуальному і суспільному життю людини. Розглядаючи саму суть первісного слова у звязку з душевним життям людини, Потебня знаходить у ньому елементи і функції аналогічні до тих, що їх бачимо в творах мистецтва взагалі і доходить до висновку, що первісне слово це твір мистецтва, це поезія. В той спосіб, від студій над словом взагалі він робить перехід до розгляду таких мистецьких груп слів, що їх знаходимо в народній поетичній творчості, та до розгляду літературних творів словесного мистецтва.

Його невдоволяє дотеперішній підхід до творів народньої поезії, при яким майже цілком занедбувано їх поетичність, т. зн. їх чисто мистецькі цінності, використовуючи їх лише як матеріал чи-то для студій над мовою чи для етнографічних чи історичних дослідів. Видвигаючи на перше місце поетичні образи і формальні прикмети мельодійно-ритмічної структури народніх пісень, Потебня відкидає старі способи їх класифікації. Вже у своїй рецензії на збірник українських народніх пісень Головацького він видигає домагання, щоби їх поділ на групи спірався на їх формальних прикметах,¹⁾ а у своїй власній великій студії «Объясненія малорусских и сродних народных пѣсень» (у двох томах, 1883. і 1887.) дає нам першу спробу такого нового поділу.

Багато уваги присвячує Потебня також староукраїнській поемі про похід Ігоря на Половців і в окремій праці про неї кидє багато світла на той органічний поетичний звязок сучасної України з Руссю передтатарської доби, що на нього вже ранше вказував М. А. Максимович. Праця Потебні виразно виявляє тісне

¹⁾ Гл. Рецензія на твір «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Ф. Головацкимъ.» М. 1878. — Отчетъ о 22-омъ присужденіи наградъ гр. Уварова. — Зап. Акад. Наук. т. 37. прил. 4. стор. 64-152. СПб 1880.

споріднення цього поетичного пам'ятника XII. століття з українською народною поетичною творчістю, виказуючи в нім велике багатство українських народніх елементів: окремих поетичних образів, виразів і епітетів.

Окрему працю присвячує Потебня українській народній пісні записаній в чеській граматиці Яна Благослава з 1571. р. («Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?»), де подає також свої правки її попсованого тексту. Він відразу пізнає, що це пісня українська, і досліджує прикмети її мови і її поетичні засоби. При тім він звертає також увагу на її ритмічну структуру і, маючи на увазі всі українські пісні, виразно зазначає, що «говорити тут про ямби, хореї і т. ин. хочби лише тонічні, нема иншої основи крім школярської рутини». ¹⁾

Діяльність Потебні проявляється і в ділянці видавничій. Під його редакцією появляється гарне видання творів Григорія Квітки (1887-1890), в якому дуже дбайливо збережені і наголоси і інші місцеві своєрідности харківського говору, що їх цілком не видно у Кулішевім виданню з 1858. р. Крім того він видав твори П. Артемовського-Гулака (1883. р.) з власними завваженнями і передмовою, а також «Степові думи і співи» Івана Манджури (1889.), «Сказки, пословицы и т. п. записанныя И. И. Манджурой,» (1890.) та «Малорусские домашние лѣчебники 18. в.» (1890. ²⁾)

Відповідно до тодішніх умовин наукової праці на Україні писав Потебня усі свої наукові твори по російськи. Але у своїх поетичних спробах він з великою любовю використовує засоби української мови для цілий поетичного виразу. Визбравши собі наперед багато українського язикового матеріалу, він береться перекладати на українську мову Гомерову «Одисею». Цілости йому, що правда, не довелося перекласти, та всеж таки у його рукописній спадщині найдено 1208 віршів готового перекладу. ³⁾

Його велика любов до української мови пробивалася і в його наукових творах і в його університетських викладах, де він кожду

¹⁾ Малорусская народная пѣсня по списку 16. вѣка. Воронеж 1877. стор. 12.

²⁾ Спис творів Потебні з їх повними назвами подаємо в «Бібліографічнім показчику» при кінці цієї праці.

³⁾ Цей переклад видруковано 1905. р. в книзі Потебні «Изъ записокъ по теоріи словесности», на стор. 532-583, з передмовою Русова.

наукову проблему ілюстрував ясными прикладами з української мови і з української народної поетичної творчости. Нічого дивного, що тенденційній російській критиці це не подобалось. »Особливо дивний — каже Н. Н. Соколов про Потебню — є його нахил до малоруського язика. Ним він часто послугується без всякої потреби, а деколи на шкоду самій справі, коли таке чи инше твердження багато краще ілюструється фактами великоруського язика, або взагалі до малоруського діалекту не відноситься«.¹)

Про університетські виклади Потебні збереглося багато спогадів його слухачів. »Університетські лекції — пише Сумцов — за моєї памяти (від 1870. р.) були посвячені спеціально руській граматиці і читанню старих руських літературних памятників (з хрестоматії Буслаєва); в останні роки Потебня читав ще лекції з теорії поезії.« Та це не були сухі граматичні виклади з історії східно-словянських мов, не чисто фонетичні досліди звукових змін у слові. Бо, на думку Потебні, »в історії мови заслуговує на загальну увагу не дослідження звукового вигляду слів, яке при усій своїй важности має лише помічне значіння, лише дослідження психічного змісту слів«.²) І в чисто граматичних викладах Потебня переходив зі сфери язикових звуків у сферу діяльності людського духа, відкриваючи перед очима слухачів тайни його зусиль на шляху до правди. Тут, в аудиторії, Потебня не був такий ляконічний і неприступний, як у своїх друкованих творах. Він не читав з писаного, лише імпровізував на таку тему, яку вже перед тим науково розробив. Він неначе думав на голос, а слухачі і собі в думці присьднувались до інтензивної духової праці свого учителя. Підчас його викладу — як пише один з його учнів — стіни маленької аудиторії неначе розсувались..., а »перед схвильованим слухачем ставав безконечний простір царства думки, царства правди«.³) Фільософічна глибина і велике багатство думок характеризували усі виклади Потебні. »Три роки слухаючи його викладів, — пише инший його слухач —

¹) Гл. »Извѣстія Отд. русс. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ. 1903. кн. 2. стор. 355. (Рецензія Н. Н. Соколова на твір І. Белорусова: »Синтаксисъ русского языка въ изслѣдованіяхъ Потебни«).

²) Изъ записокъ по русской грамматикѣ т. III. стор. 1.

³) А. Горнфельдъ: А. А. Потебня. — Харьк. Вѣдомости. 1891. 335. — Передруковано теж у збіюнику »Памяти А. А. Потебни« X. 1892. стор. 13. і д.

я на кожній лекції мав вражіння, неначеб я його слухав перший раз. Це були знамениті імпровізації, повязані в ряд свіжих думок і глибоких завважень, виклади справжнього фільольога і фільософа. Ніде, ані в краю, ані за границею я такого викладу не чув.¹⁾

М. Сумцов звернув увагу на дуже плястичну характеристику Потебні, як професора, в оповіданню Д. Єварницького «За чужий гріх» (Катеринослав, 1907.) «Персонажі оповідання — каже Сумцов — більш-менш портрети з живих людей, з котри ми автор зустрічався на протязі свого життя, тільки під псевдонімами. Особливо це можна висловити про ХХІХ. главу, де автор описує свої вражіння від університету і професорів його. Я тут знайшов не тільки моїх власних учителів і товаришів по професурі, а навіть і самого себе під назвою Донець-Залозного, і самого автора оповідання, як колишнього мойого учня і приятеля під назвою Грицька Дурденка.²⁾ Потебня виступає в тім оповіданню як професор Хмара. Сумцов потверджує від себе, що постать Потебні змальована там цілком правдиво: «Хто колись знав Потебню, як людину, як професора, а таких зосталось дуже мало, запевне ствердив би, що малюнок Потебні, зроблений Єварницьким, відповідає дійсности, не вигадковий, хоч його і втиснуто в літературну форму. Таким Потебня був насправді, і я, як бувший його слухач-студент і потім за довгі роки молодший товариш, уявляю собі постать славного вченого майже в таких-же саме рисах, які знаходимо в оповіданні Єварницького.³⁾

«Хмара страшенно вразив Гриця Дурденка» — читаємо в цім оповіданню. «Він читав російський язык⁴⁾, словесність і літературу. Звичайно, в нього було не більш як десяток слу-

¹⁾ L. J. Szpielewicz. Посмертна згадка в журналі «Wisła» 1892. ч. 1. — Передруковано у збірнику «Памяти А. А. Потебни».

²⁾ М. Сумцов: До історії наукового впливу О. Потебні. — Науковий Збірник харк. наук.-дослідчої катедри історії укр. культури ч. 2-3 Харків. 1926. стор. 7. і д.

³⁾ Ibidem, стор. 8.

⁴⁾ Думаємо, що Єварницький неправильно ужив тут назви «російський язык» на означення усіх східно-словянських языків, що їх тоді означувано спільною назвою «русській язык.» По українськи правильніше було би передавати цей баламутний термін часом як «руський язык», а часом як «східно-словянські язики».

хачів, а проте це була велика й учена й моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не плястичністю речи, а дійсно страшенною глибиною свого розуму, своїми оригінальними висновками й широкими порівняннями, до яких удавався, коли хотів ширше і яркіше розвернути свої погляди й думки. Видно було, що він дома ніколи не наводив стиля на лекції: він приносив цілу купу всякого шпаргалля й потім, розклавши його перед себе, тут же на очах слухачів творив цю лекцію... Хмара ніколи не повторював студентам двічі, або тричі свого курсу лекцій і читав їм що року новий курс... Думав він якимось чисто математично; оце рівнається цьому, а з цього виходить ось що... Як справжній мудрець і глибокий критик, Хмара читав свої лекції так, що його для певного розуміння треба було слухати з особливою натугою. Недоуми й тяжкодуми або зовсім не розуміли його, або довго не могли зрозуміти й тікали на інший факультет... Не зовсім кебетливі починали розуміти Хмару через рік, або через два... Слава про Хмару, як великого вченого, пройшла скрізь... Із Петербургу прислали до нього на іспит молодих учених... Кілька разів звали Хмару до столичного університету, але він любив своє рідне й одмовлявся».

І про український «націоналізм» Потебні довідуємося з цього оповідання: «Хмара мав ще одну вдачу: він гаряче любив український нарід, українську мову, українське минуле, бо з природи був сам Українець і зріс на Україні. Але люблячи все українське, він не поревнував про те, щоб робити з цього боку вражіння на студентів; це виходило саме через те, що Хмару поважали геть усі студенти, а поважаючи його персонально, поважали все те, що він любив, хоч і не торкався того на лекціях... Коли Хмара робив які порівняння в словянських мовах, то він завжди звертав увагу й на мову українську, і тутечки задля своїх постанов брав приклади з української творчости. Як глибокий знавець усяких мов взагалі, а української особливо, Хмара казав і доводив, що мова люду українського ні во вік не пропаде й не згине, а як не згине мова, то не згине й література на цій мові. І всесвітня історія, і мировий розум, і сама природа — все являє нам, що все жило й усе живе в ріжноманітності, а не в одноманітності. Ріжноманітність в природі — це її краса; ріжноманітність людського роду — це багатство талану чоловіка; ріжноманітність порозуміння й розуму чоловічого — це основа прогресу й культури. І хоча люди пильнують і сил-

куються, щоб усе звести до одноманітності, але це задаремна й нерозумна праця: вони виступають супроти всесвітніх законів і в такім разі здолають зробити тільки те, що припинять на кілька часу вплив вічних законів, але зовсім задержати їх не зможуть...¹⁾

»Як зібрати все те, — пише В. Харцієв — що давали виклади О.О. в моральному огляді, то в серцях бувших його слухачів виринали дві великі людські заповіді: про відношення до минулого і теперішнього. Перша повинна основуватися на формулі: «батьки і діти». Нагота батька не повинна приводити нас до вчинку Хама... А з другого боку, строго об'єктивне вивчення минулого у сфері мови і думки вело слухача до пізнання, що все іде вперед, розвивається, міцніє; що неясне відгадування законів проясняється новими зусиллями думки; що ані міт, ані пісня, ані взірцевий художній твір не прийшли даремне; що пересуд і наукове твердження є однаково законні і необхідні етапи думки; що помилки окремих осіб вирівнюються у загальній роботі думки; що хоч люди лихі, то людство велике... Так без моральних повчань в лекціях Потебні все була ясна струя життєвого принципу і це була головна заслуга дорогого вчителя.²⁾

При іспитах Потебня був доволі строгий, але не вимагав, щоби студенти запам'ятали собі велику кількість примірів, лише щоби добре розуміли головну думку. Взагалі він відносився до студентів дуже приязно і двері його дому все були відчинені для його слухачів. Він все був готовий служити їм порадами і вказівками. Всі справи студентів були йому близькі. Було й таке, що тяжко хорих незможних студентів він відвідував в їх помешканню і при тім робив це так, щоби якнайменше людей про це знало. Популярності він ніколи не шукав.³⁾

Про завдання студентів при дальшій праці і розбудові університету висказувався Потебня з великими надіями ще в часі свого побуту в Берліні. В протилежність до поглядів студен-

¹⁾ гл. М. Сумцов: До історії наукового впливу О. Потебні. Ор. cit. стор. 7-8.

²⁾ В. Харцієв: Воспоминанія объ А. А. Потебнѣ. »Слав. Обзорніе« 1892. кн. 7-8. стор. 274-5.

³⁾ М. Е. Халанскій, Памяти Потебни РФВ 1891. т. XXVI. стор. 259.

тів казанського університету, що уважали професорів за своїх «покірних слуг», він остро виступав проти всякого деспотизму. «Я не бажав би нашому університетові — писав тоді Потебня — ніякого, ні студентського, ні професорського деспотизму... Я бажав би, щоби у наших студентів розвинулася думка, що вони більше ніж професори відповідають за будучність університету. Головно з тої причини, що професори у нас набрані міністерством з усіх кінців землі». А від чужинців, на думку Потебні, невелика користь для розвитку університету. І «зпоміж Росіян — пише Потебня — кращі одиниці почувають, що вони в Харкові чужі; їх місце було би в рідній стороні».

«Тубольців професорів мало, — каже далі Потебня — але студентів тубольців багато. Якщо вони признають університет своїм, то нехай-же стараються, щоби він з часом дійсно став нашим. Як старатися, — про те треба подумати. Не можна відповідати за результати, що можуть бути не раз знищені складом обставин, але можна відповідати за чистість і сталість своїх замірів; тому перш усього треба бажати університетові добра. Потім треба з себе підготовляти професорів, отже треба студіювати. Чуємо нарікання на те, що професори не відмічають талановитих студентів, не притягають їх до науки (знана річ, що добре треба самому шукати). Нехай студенти відмічають, хто надається на катедру, нехай таких заохочують, рекомендують, нехай самі зобов'язують їх шукати місця при університеті і нехай жалуються на професорів тоді, коли всі їх старання будуть без успіху. З другого боку протест товаришів проти того, щоби залишати при університеті людей нездібних, міг би мати значіння і тепер. Форм, в яких це треба робити, відразу не можна визначити. Можна лише сказати, що, якщо студентські вибори будуть кермуватися особистими зглядами і т. и., то будуть побиті. Коли ми ідемо проти закона, то правда повинна давати нам силу. Якщо не буде правди, то краще законом прикривати своє безсилля».

«Мені говорили, — пише далі Потебня — начеб-то в Харкові найшлись люди, готові дати гроший для утримання того, кого студенти вибрали би, щоби його залишити при університеті. Я цьому не вірю, але бажаю. Ранше, як старатися здобути вплив, треба заслужити право на вплив; ранше, чим перетворювати більшу громаду, треба перетворити себе і свою найближчу маленьку громаду. Студентові найближча справа є стати самому...

Українцем, а щойно потім старатися зробити університет українським¹⁾

Тих своїх поглядів Потебня і пізніше не змінив, хоч з болем серця бачив, як події ішли в протилежному напрямі. Він зі смутком завважував тоді, що має таке вражіння, неначе життя в Росії іде не вперед лише назад. Це були часи тяжкої реакції і часи переслідування всього, що українське. Усякі думки про автономію університетського життя відсувала насильна рука російської влади у сферу недосяжних ідеалів.

Заборона українського слова з 1876. р. важким каменем придавила все українське життя, та віри Потебні у живучість української нації вона не зломилася. В ті важкі часи він піднімає свій авторитетний голос в обороні української мови і народности (у згаданій вже рецензії на збірник Головацького), а своєю видавничою діяльністю підтримує пошану до творів української літератури і викликає зацікавлення до них у своїх і чужих. Він не лякається закиду українського сепаратизму, що його добачували у його науковій праці, і далі витривало веде свої строго наукові студії, все обороняючи наукову правду перед ріжними тенденціями і нападами.

У знаному спорі між українськими і російськими ученими за мову автохтонів старої Київської Руси, Потебня не бере безпосередньої участі, але своїми безсторонніми дослідженнями причиняється до перемоги наукової правди. З фантастичними теоріями Погодіна і Соболевського він не запускається у довгу і безнадійну полеміку, вказуючи лише коротко на їх ненауковий характер. Його погляди на ту справу находимо у його критиці докторської дисертації А. Соболевського, що за нею Потебня дав свій голос лише за пильне призирання фактичного матеріалу. »Менше задовольняючі — каже Потебня — видаються мені пояснення і висновки, що ідуть за фактичним оглядом пам'яток... Автор намагається дати нові основи для нерозважної у своїх давніших основах гіпотези Погодіна«. Але і ті нові основи Соболевського не мають ніякої наукової вартости. У Соболевського »складна проблема про племінний характер мешканців київської землі до 15. віку включно вирішується на тій основі, що у нібито київських пам'ятниках нема **Ъ** в таких випадках як »каменья«, т. зн.

---

¹⁾ Гл. М. Халанській: Матеріялы для біографіи А. А. Потебни. Ор. сіт. стор. 18-19.

на тій основі, що в цих пам'ятниках зберігається етимологічне загально-руське *е*. Такий здогад — каже далі Потебня — іде далеко попереду основніших фактичних дослідів і, згідно з загально-людським нахилом обстоювати при своїм, може бути причиною одностороннього пристрастного напрямку будучих праць автора¹⁾ З дальших праць Соболевського знаємо, що з ним скоїлось якраз те, що предбачав Потебня.

Та при всій своїй науковій строгості і послідовності Потебня ніколи не попадав у догматизм. Він все обороняв думку, що ні зі своїх, ні з чужих наукових поглядів не треба собі робити божків.

»Наука готових правд не знає — говорив бувало Потебня — крім »самоочевидних«, як н. пр. математичні аксіоми. На жаль, у всіх нас глибоко закорінилася привичка, вважати свої погляди за »правду« і видавати їх за щось подібне до догмату. Так звані правди наукові не є догматичні, — вони все умовні і в такій, чи іншій мірі наближаються до типу гіпотез.«²⁾

Небуденні прикмети інтелекту Потебні об'єднувались в гармонійну цілість із високо-етичними рисами його чистого характеру. І з того боку Потебня викликав теж подив і пошану у всіх, хто його знав. Це була людина глибоко чесна і щира у своїх думках і вчинках. Його »розум — каже Овсяніко-Куліковський — був глибоко моральний, а мораль високорозумна.«³⁾ Всі відчували в ньому небуденну людину. »Потебня — пише М. Халанський — був натурою виїмковою; це була людина »не от міра сего«, такі люди появляються віками... Своїм впливом і авреолею своєї слави він нагадує... »українського Сократа« Сковороду, що його вислови він часто любив приводити.«⁴⁾

Освітня діяльність Потебні не обмежувалась лише на університет. Вечерами вона переносилась до його кабінету і тут він виступав у повному блиску свого таланту, викликаючи подив не лише своєю небуденною ерудицією, але головною великою

¹⁾ Отзывъ о сочиненіи А. Соболевскаго. »Очерки изъ исторіи русскаго языка«. Кієвъ 1884. — Извѣстія Отд. русс. яз. и слов. Имп. Акад. Наук 1896-кн. IV. стор. 806-807.

²⁾ Д. Н. Овсяніко-Куліковський: »Воспоминанія« Петербург, 1923. стор. 167-168.

³⁾ Ibidem, стор. 169.

⁴⁾ М. Е. Халанський: »Пам'яті Потебні«. — РФВ 1891. т. XXVI. кн. IV. ст. 257-260.

силою та свіжістю свого ума. У себе дома читав він також лекції з теорії словесности для невеликого гуртка дам (видані по його смерті окремою книжкою під назвою «Изъ лекцій по теорії словесности. Басня. Пословица. Поговорка». Харків, 1894 р.). Про ті лекції зробив хтось (здається проф. П. Безсонов) донос до міністерства, і Потебня мусів їх перервати. Це дуже його схвилювало, бо запит переданий йому в цій справі через окружного попечителя він уважав образою для себе, як професора¹⁾.

Головним своїм гріхом уважав Потебня те, що в 1877. році, по відїзді М. С. Дрінова з Харкова до Болгарії, він сам виставив кандидатуру бібліотекаря московського університету і доктора honoris causa Петра Безсонова на становище професора словянських мов при харківськiм університеті. Пізніше виявилось, що це була людина дуже низької моральної вартости і взагалі нездібна до наукового думання. У своїх викладах про словянську старовину Безсонов всюди бачив Словян. Звукові асоціації вели його до зближування імени Париса з парнем, назви озера Ван з Іваном, амазонок з «малжонками», пенатів з українськими панятами і т. д. — Пізніше, коли заведено нові університетські статuti (1884. р.) Безсонов відогравав навіть якийсь час ролю довіреної особи і інформатора уряду та приніс немало шкоди Українцям.²⁾ Якраз йому приписують також донос до міністерства на Потебню за його домашній курс теорії словесности.³⁾

Потебня дав також цілий ряд докладів в Історично-Фільольогічнiм Товаристві (м. ин. про Шевченка, про Сковороду) і декілька публичних лекцій. «Потебня — каже Сумцов — дуже рідко читав публичні лекції. За 20 літ могого знайомства з Потебнею я пригадую собі лише пять таких лекцій. — 18. XI. 1878. р. була прочитана лекція про Г. Квітку з нагоди століття народин цього письменника. Лекція дала 200 рублів доходу, які пішли на видання творів Квітки... Далі були ще лекції про Достоєвського

¹⁾ Гл. «Изъ записокъ по русской грамматикѣ». III. X. 1899. — Отъ издательницы, стор. II.

²⁾ В. П. Бузескулъ: Изъ истории Харьковского университета. — Наук. Записки науково дослідчої катедри історії української культури. Ч. 6. 1927. ст. 8-10.

³⁾ В. Харцієв: Потебня й сучасна поетика. Червоний Шлях. 1927. ч. 12. ст. 121.

(по його смерті як поминки) і про Гомера (точної назви не памятаю). Ні одна з тих лекцій не надрукована і в паперах Потебні не збереглося ніяких записок. Про лекцію Потебні про Квітку була подрібна допись у Київській газеті Труд¹⁾

Заглиблюючись у свою наукову працю, Потебня неначе трохи відсунувся від самого виру тодішнього громадського життя на Україні, до якого ще в 60-тих роках з таким запалом приставав. Але і в пізніших роках, на становищі професора університету, він ніколи не ховався від життєвого гамору у затишок свого кабінету, хоч, щоправда, лише у сфері строгих наукових дослідів находив найвідповідніші умовини для розгорнення своїх духових сил і для найкращого виявлення своєї інтелектуальної активності.

Але слабке здоровля досить скоро почало класти перепони його науковій праці. Ті, що з ним зустрічалися, завважували, що він дуже скоро постарівся. При кожній легкій простуді у нього відновлявся бронхіт. Та не зважаючи на те, Потебня невтомно працює далі, викінчуючи третю книгу свого небуденного твору «Изъ записокъ по русской грамматикѣ».

В осени 1890. року і цілу зиму він почувасться так погано, що вже майже не може виходити з хати. Щоби не позбавляти студентів своїх лекцій, він запрошує їх до себе до хати і там їм викладає, хоч це вже помітно його втомляє. В короткім часі стан його здоровля вже настільки погіршився, що в 1891. році він виїжджає на два літні місяці на лікування до Італії. Після того йому трохи покращало, так що в осени по своїм повероті до Харкова, на велику радість слухачів, він знова оголошує свої виклади на університеті. Але скоро припинив їх, а вже 29. ст. ст. листопаду розійшлася досить несподівана вістка, що Потебні не стало між живими.²⁾

На похороні між вінками на його домовині -- як писала тоді львівська «Зоря» — лежав один оригінальний вінок, сплетений зі стиглого жовтого колоса, між якими були ростикані квітки, — блакитні нескортьєльники і білий ромен. На білій бинді чорними фарбами було надруковано: «Від Українців слухачів. О.О. Потебні 1891. г. листопада 29». Мимоволі він нагадував ниву,

¹⁾ Гл. Киевская Старина 1892. т. 37. стор. 191.

²⁾ Гл. Б. М. Ляпуновъ: Памяти Потебни. — Живая Старина, 1892. I. вып. стор. 26-47.

на якій сів небіщик. Насіння його рівно і дотепно сипалося з працювитої руки«.1)

Всі тоді відчули велику втрату, не тільки науковий світ, але і широкі круги українського громадянства. Бо це помер великий мислитель і учений, добрий учитель і один з найкращих синів України, що у ті тяжкі часи російської неволі не лише не тратив віри у невміручість України, але і сам своєю невсипущою працею ту невміручість свідомо витворював.

---

1) »Зоря.« Львів 1892. ч. 2. Напис з вінка наведений там російським правописом. »Видь украинцивъ слухачивъ О. О. Потебни«...

ФІЛЬСОФІЯ МОВИ.

1. ВВЕДЕННЯ.

Людська мова вже від давних часів була предметом дослідів найвизначніших мислителів. По добі мітичного погляду на мову, коли в поодиноких словах, а пізніше у мові взагалі, добачали якусь надприродну, магічну силу, прийшла доба філософічних міркувань. Грецькі філософи звязують питання про суть мови з питанням про її походження, і в цій справі виринають між ними два протилежні табори: одні тримаються погляду, що люди собі мову видумали (отже мова повстала *ῥέσει*), а другі, що мова повстала з природної конечности (*φύσει*). Перші послідовно доказують, що звязок між назвою і річчю є цілком випадковий, а другі, що назви впливають з самої природи річий. Ця альтернатива (*ῥέσει-φύσει*) перейшла від давних Греків аж до 18. століття.

Християнська філософія середновіччя обмежується до різної інтерпретації біблійного оповідання про те, що Адам давав назви всім звірятам, а проблема походження мови формується в питання, чи мова є даром Божим, чи повстала природним способом. Тепер вже не повстання одної конкретної мови (як це робили Греки), лише мовний хист взагалі треба було вияснити чи то як дар Божий, чи як природний витвір.¹⁾

В нових віках, крім альтернативи взятої зі старини і середних віків, виринає нова альтернатива: чи мовна здатність є вроджена, — чи людина мусить собі її придбати власним, індивідуальним розвитком. На цьому підкладі повстає спір т. зв. нативістів і емпіристів. До першого табору належить Гумбольдт, Штайнталь, Нуаре, Макс Міллер і ин., а до емпіристів Гербарт і майже всі представники емпіричної психології. В останньому часі у творах Антона Мартіго протиставлення нативізму та емпіризму набрало

---

¹⁾ Гл. Fr. Křečič: Psychologie IV. Praha 1910.

трохи відмінного значіння. Він називає нативістичними всі теорії, які приймають, що мова і думання від початку нерозривно зв'язані, і які або покликаються на готові інстинкти, або повстання мови вважають невиясненим чудом. Одною з консеквенцій такої «нативістичної» теорії є ідентичність або повний паралелізм між мовним виразом і думкою (або значінням), себто погляд, що мова в усіх її виявленнях є точною відбиткою думок. Ще від часів В. Гумбольдта між мовознавцями поширився погляд, що між виразом і вираженням, між граматичним і семантичним боком людської мови є повний паралелізм, а навіть ще й нині часто приймається, що думання і мова це по суті одно і те саме, це внутрішня і зовнішня сторона одного акту. Такого погляду тримаються Бекер, Гайгер, Гумбольдт, Штайнталь, Вундт і ин. Деякі з них робили навіть такий висновок, що у різних народів з цілком відмінними мовами є також і думання цілком відмінне.

Проти цього виступає з острою критикою Антон Марті. Зі свого емпіристичного становища він відкидає думку про мимовільні мовні рефлексі, вказує на телесольогічний момент при творенню мови і доказує, що між словом і думкою нема повного паралелізму.

Взагалі, у розвитку студій над мовою можна завважати в останніх часах деякий перелім. Коли візьмемо за основу це відріжнення, що його находимо у Гумбольдта, а саме, що мова це не так *ἔργον*, щось вже витворене і готове, як радше *ἐνέργεια*, себто невинна діяльність духа, яка робить артикулований звук пригожим для вияснення думки, то побачимо, що дослідники мови з початку спинилися над мовою як, *ἔργον*, і вже від давна ведуть звуково-формальні студії над зовнішніми явищами мови. Внутрішній бік мови, себто функція і значіння елементів мови, став предметом дослідів щойно пізніше. В останніх часах ця психічна сторінка мови все більше захоплює увагу дослідників і рівночасно вириває домагання, щоби психологічно поглибити усе мовознавство. Рівночасно виступають на перший плян і культурно-історичні моменти. Такі праці як F. N. Finck-a: »Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung« (1899) або K. Vossler-a: »Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung« (1921) і ин. вказують на змагання вийти поза межі чисто язикових явищ, зв'язуючи їх з світоглядом чи культурою цілого народу. Усі ті тенденції зв'язують мовознавство з філософією, а навіть приводять подекуди до шкідливого відокремлення т. зв.

фільософії мови від фільольогії. Обі ці ділянки студій над людською мовою надзвичайно гармонійно поєднав Олександр Потебня, що був не лише визначним фільольогом, але і фільософом, і треба лише жалувати, що його доволі тяжкі і неприступні твори не найшли собі ще й досі відповідного розроблення і пояснення. »На Заході — як пише І. Айзеншток — наукова думка, виступаючи з того самого джерела, що живило й Потебню, дала багаті наслідки, дійшла широких узагальнень і цінних висновків (школа В. Вундта, Б. Кроче, К. Фослера й інших). Висновки ці наочно доводять, як багато втратила наша наука від того, що пройшла повз Потебню, не звернула на нього такої уваги, якої він, безумовно, вартий був«. На нашу думку, Потебня ще й тепер вартий того, щоби українська наука звернула на нього більшу увагу і щоби прийняла від нього всі невикористані ще цінности. І Айзеншток признає, що хоч »західня наука обійшла Потебню: наслідки її дослідів, дбайливих і точних, з багатьох поглядів є тільки ствердження й дальший розвиток того, про що Потебня казав коротко, стисло, часами тільки натяками«. Справді »настав час прямо й отверто заявити, признатися перед собою самими, що Потебню в нас проспали, як проспали багато інших українських національних геніїв. Тепер Потебня для нас є минуле, почесне, славне минуле...«¹⁾ — Та в цьому минулому є, на наш погляд, цінні і тривалі вартости для майбутнього, і тому було би великим гріхом, якби українська наука ще далше залишала твори Потебні у поросі забуття.

2. НАУКОВЕ СТАНОВИЩЕ ПОТЕБНІ.

Олександр Потебня вже в самих початках своєї наукової діяльності зацікавився психічною сторінкою явищ мови. Він дошукується в них шляхів людського духа, що без мови не міг би був піднятися на нинішній ступінь розвитку, та який і тепер мусів би занідіти, якби так втратив мову. Програмовим для цієї ділянки студій Потебні є його твір »Мысль и языкъ«, вперше опублікований у російському Журналі Міністерства Народньої Освіти за рік 1862. І в пізніших його працях, головно в його синтактичнім творі »Изъ записокъ по русской грамматикѣ«, яскраво пробивається його глибоко фільософічне розуміння явищ люд-

¹⁾ Ієремія Айзеншток: Потебня і ми. — »Життя й революція« 1926, 12. ст. 35.

ської мови. Крім звуково-формального боку мови, його все найбільше цікавив її психічний бік. »В історії мови — пише Потебня — заслуговує загальної уваги не дослідження звукового вигляду слів, що при всій своїй важности має лише помічне значіння, а дослідження того психічного змісту слів, що не існує без мови та витворюється разом зі звуковою зовнішністю слів«. ¹⁾

Призадумавшись над відношенням думання і мови, Потебня бачив, що без мови людина не могла би перейти з нижчого ступня душевного життя на вищий. Тому, для з'ясування відношення між думкою і словом, треба було вияснити еволюцію душевного життя людини взагалі, відкриваючи рівночасно ту роль, яка при цьому припала мові. Так Потебня відразу переходить на становище одинокі компетентної в цій справі психології І Гумбольдта, що його поодинокі думки стали товчком для його власних викладів, він високо цинив м. ин. і за те, що завдяки його дефініції мови, як безнастанної праці духа, ціла проблема походження мови перенеслася на поле психології. ²⁾ Але метафізичні спекуляції Гумбольдта він відкидає і стає на становищі емпірії, використовуючи найновіші здобутки психологічних дослідів західньо-європейської, перш за все німецької, науки. З психології Гербарта Потебня приймає все те, що має наукову вартість, головню із праць Штайнталя засвоює собі деякі здобутки Гербартівської школи, а також використовує психологію Льюце. Взагалі, Потебня був дуже добрим знавцем європейської наукової літератури в цій ділянці і умів з неї приймати все те, що своїм глибоким умом оцінював як тривалий здобуток науки.

Перемога наукової методи у психології дала змогу підійти до питання про повстання мови з наукового боку і вияснити її природним способом. І Потебня, стоячи на строго науковому еволюційному становищі, відкидає погляд, що мова це готовий дар Божий, або що мова це людський винахід чисто конвенціонального характеру. Бекерови і Шляйхерови закидає перш за все нерозуміння прогресивного розвитку. »Тому що інтелектуальний розвиток — каже Потебня — зачинається від змислових сприймань, то подана Бекером система диференціяції понять не має нічого спільного з розвитком людської думки«. ³⁾

¹⁾ Изъ зап. по русс. грамм. Т. 3. Харків 1899. ст 1..

²⁾ Мысль и языкъ. 5. вид. Харків 1926. ст. 36.

³⁾ М. и яз. ст. 16. замітка 2.

Маючи на увазі природну поступову еволюцію душевних явищ, Потебня ніяк не міг погодитися з поглядом Шляйхера і ин, що у передісторичних часах мови розвинулися, а в історичних розкладаються і занепадають. У всіх вище згаданих теоріях — каже Потебня — »помилки можна зредукувати на одну, а саме на цілковите нерозуміння поступу. Всі згадані теорії розглядають мову, як щось готового (*εργον*), і тому не можуть зрозуміти, звідки вона взялася. З тим звязане і їх змагання стожнювати граматику і мовознання взагалі з лєогікою, для якої також чужий принцип дослідів історичного розвитку думки«. ¹⁾ »З нерозуміння руху мови випливають і інші помилки, як н. пр. погляд, що думка витворює слово, а сама не дістає від нього нічого, і що через те у мові панує випадковість«. ²⁾ Потебня, разом з Гумбольдтом, бачить у мові перш усього діяльність, рух і поступ, і доказує, що якраз слово формує і робить зовнішнім предметом (»обєктивує«) думку, і що воно є необхідною передумовою усього дальшого розвитку людського думання. Бо, хоч він виступив проти всіх приклонників ідентичности мови і думки (отже і проти Гумбольдта) і приймає погляд Штайнтала і ин., що багато явищ нинішньої людської думки не потребують і не можуть мати мовного виразу, т. зн., що царина мови і царина думки не покриваються, все-ж таки він бачить, що первісний розвиток вищих форм людської думки необхідно потребував слова.

Виринає питання: для чого саме було потрібне слово? — »Слово — каже Потебня — потрібне душевній діяльності для того, щоби вона могла стати свідомою, і воно появляється, як доповнення, тоді, коли вже є всі інші умовини для переходу до усвідомлення«. ³⁾ »Якщо запитаємо, коли і для якої інтелектуальної діяльності є необхідне слово, то разом з Гумбольдтом можна відповісти: слово потрібне для перетворювання нижчих форм думки в поняття, і через те воно повинно зявлятися тоді, коли в душі є вже матеріал для цього перетворювання«. ⁴⁾ В той спосіб ціла проблема переноситься на поле психології. »Питання про походження мови — каже Потебня — стає питанням про такі явища душевного життя, які попереджали мову, про закони її витворювання, її розвитку та про вплив мови на дальшу душевну діяльність, себто стає питанням чисто психологічним«. ⁵⁾

Нова доба у розвитку психології звязується з іменем Гер-

1) ib. ст. 22. 2) ib. 23. 3) ib. 36. 4) ib. 35. 5) ib. 36.

барта, що зробив спробу запровадити емпіричну методу до психології, щоби в той спосіб заперечити висказ Канта, ніби психологія, як наука, неможлива, бо в ній не можна завести математичного рахунку. Але Гербарт пішов при тім так далеко, що все душевне життя людини старався в'яснити взаїмним діянням зображень і у своїй математичній психології встановляв цілу статистику і механіку їх руху. Потебня признає його великі заслуги для пізнання законности душевного життя і для піднесення психології на ступінь науки, але рівночасно не може погодитися, щоби самим душевним механізмом можна було в'яснити все багатство душевного життя. Разом з Льоце він завважує, що »механічний хід сприймань служить лише товчком, що лише розбуджує нові форми діяльности душі, які ніколи не вийшли би з самого механізму. Душа так само відноситься до кожного зі своїх внутрішніх станів, як відносилася до зовнішніх товчків: на кожний свій стан вона може відповісти такого роду діяльністю, якої ми не всилі вивести з попередніх обставин, діяльністю, яка дійсно впливає не лише з тих обставин«. ¹⁾ Потебня не погоджується з Гербартівською схемою повстання всіх душевних явищ із взаїмного діяння зображень, подібно як і нинішня психологія цю схему відкидає. »Не лише почування і воля — каже Потебня — не можуть бути вислідом відносин між зображеннями, але і в тіснішому гурті явищ інтелектуального життя, хто представляє те, що пізніше і вище, прямим наслідком декілька знаних нам попередніх обставин, той мимоволі дурить себе і других... Коли будемо говорити про перехід образу предмету в поняття про предмет, перехід у більше виключно людську форму думки, тоді побачимо, — каже Потебня — що цей перехід може відбуватися тільки через слово, але при цьому будемо пам'ятати, що саме слово цілком не витворює поняття з образу, та що поняття, як і багато іншого в індивідуальному і народньому життю, на все залишиться для нас величиною витвореною помноженням знаних умовин незнаною і правдоподібно непізнавальною силою. Це не заклик до покірнього безділля, яке впливає з переконання, що розум наш слабкий, а глибина премудрости Божої бездонна, — це лише оправданий сумнів щодо близькості кінцевої цілі мислення, т. зн. щодо знання звязку між явищами«. ²⁾

---

¹⁾ М. и яз. ст. 48-49; R. H. Lotze: Mikrokosmos.

²⁾ Мысль и яз. 49.

3. ПОВСТАННЯ СЛОВА.

Поступаючи у своїх дослідах згідно з принципом еволюції від простого до складного, від давнішого до новішого, Потебня завважує, що заки появилось слово, людина мусіла вже мати той матеріал, який увійшов до слова.

»Слово, що на ньому спіраються дальші ступні розвитку думки, ...само ґрунтується на зміслових сприйманнях і звуках«.¹) Потебня використовує здобутки психологічних дослідів Штайн-таля і Льоце і подає нам короткий нарис душевного життя людини перед появою слова.

Вертаючись думкою у давні часи первісної людини, можна на основі ріжних аналогій догадуватись, що початки душевного життя зачинаються сприйманням зміслових вражнь, які дуже часто спричиняли відрух голосових органів і викликали мимовільні звуки. »Фізіологічна конечність — каже Потебня — приневолює душу виявляти звуком принайменше загальний характер її внутрішніх станів«.²) Ці первісні звуки, що їх треба вважати частиною моторичної реакції психічних станів людини, були зпочатку неартикуловані, подібні до тих звуків, що їх нині зустрічаємо у звірят, у немовлят і в дорослих людей при надзвичайно сильних афектах. Такі неартикуловані звукові рефлексії душевних переживань людини були тим матеріалом, з якого витворилися артикуловані звуки, цей вже виключно людський звуковий матеріал, використаний пізніше при творенню слів.

Нині людина вживає артикулованих звуків на те, щоби порозумітися з другими людьми, але первісно такі звуки повстали мимохіть, як зовнішня частина душевних переживань. »Артикулований звук, ця зовнішня форма людської мови«, був первісно — як каже Потебня — »також залежний від почування, що хвилювало душу, т. зн. що він первісно також мимовільний, хоч пізніше стає слухняним знаряддям думки.... Умисне і свідоме вживання слова мусіло вийти з мимовільного і несвідомого«.³)

Те, що звичайно говорить про мову звірят чи про мову немовлят, відноситься до тих звукових або пантомімічних рефлексів внутрішніх переживань, що мимоволі звязуються з почуваннями, і що ще не відділилися від них та не стали засобом порозуміння. Тим самим, ці звуки не заслуговують на назву слова і від справжньої людської мови стоять дуже далеко. Щойно у

¹) Ibidem. ²) Ib. 63. ³) Ib. 63.

дальшому розвитку деякі звуки, органічно зв'язані з почуваннями, відділилися від них і стали елементами людської мови.

»Людська діяльність — каже Потебня — застає звук вже готовим: слова повинні були витворитися з інтерекцій, тому що лише в них могла людина найти артикулований звук... Первісні інтерекції у дальшому розвитку розпадаються на дві групи. До першої належать оклики фізичного болю і роскоші та більш складних почувань, викликаних не так якимось змістом думки, як більше її формою (н. пр. оклики здивування, радости, горя). До другої групи звуків, які від непамятних часів затратили свій інтерекціональний характер, належать, коли взяти на увагу коріні нинішних мов, якщо не виключно, то перш усього, інтерекції почувань, зв'язаних з вражіннями зору і слуху.«¹⁾ Так питання про повстання мови переходить в питання про перетворення звукового інтерекціонального матетіялу у слова.

Щоби зі звукового рефлексу, органічно зрослого з почуванням, могло витворитися слово, мусів цей рефлекс цілком відділитися від почування. До цього треба було, щоби це почування втратило ту свою первісну силу, що з фізіологічною необхідністю приводила до витворювання відповідного звукового рефлексу. »Менша сила почування — каже Потебня — і виразність спостереження до значної міри дані вже при самім повторенню таких самих спостережень. А в міру того, як зменшається необхідність переходу почування у звук, збільшається інший зв'язок звука і зображення.«²⁾ При повторенню того самого спостереження людина схоплює слухом свій власний звуковий рефлекс і через те, побіч спостереження предмету, вона має ще друге спостереження, а саме: слухове спостереження свого звука. При частішій повторенню цього душевного процесу, »образ звука, стало наступаючи по образі предмету, асоціюється з ним. При новім спостереженню предмету, або при спогаді про попереднє спостереження, повториться і зображення звука, а щойно за ним (а не безпосередно, як при чисто рефлексивних рухах) зявиться сам звук.« І тепер до спостереження предмету приєднається звук, але вже не як безпосередній вияв почування. Перед його проголошенням людина має зображення того звука, а щойно потім його виголошує. »Асоціація спостереження предмету і звука, яка на місце безпосереднього рефлексивного руху

¹⁾ ib. 73. ²⁾ ib. 74.

голосових органів дає таке проголошення звука, яке приводиться за посередництвом його образу в душі, це одно з необхідних умовин витворення слова«. Але »така асоціація не дає ще розуміння, тому що сама людина може її цілком не завважати, так як взагалі не зауважуємо у себе багато рухів, до яких ми привикли. При витворенню слова мусіло повторитися те саме, що діється з нами на вищих ступнях розвитку: не на самоті, а в суспільстві ми привикаєм уважати на себе.... Слово лише в устах другого може стати зрозумілим для того, що говорить. Мова витворюється лише спільними зусиллями більше людей...«¹⁾ Лише життя людини в громаді і потреба взаїмного порозуміння довела до того, що з артикулованим звуком звязалося відповідне значіння, і так повстало слово.

Для того, щоби звук зрозуміти, мусіли оба вже звязані зображення, а саме зображення предмету і зображення звука, змінити своє часове розміщення у свідомості людини. »В момент розуміння слова — каже Потебня — звук у нашій свідомості попереджає своє значіння, тоді як при асоціації, що про неї ми вище згадували, цілком навпаки: образ предмету попереджає в свідомості образ звука.«²⁾ Цей процес розуміння зясовує Потебня в такий спосіб: друга людина, під впливом такого самого почування від того самого предмету, видасть зі себе анальогічний звук. Цей звук стане предметом спостереження для першої людини і відновить у її свідомості перш усього такий сам звук її власний тому, що це нове спостереження (спостереження чужого звука) має найбільше спільного з образом власного звука. Зображення звука, без сумніву, не мине безслідно, а автоматично потягне за собою своє виконання, т. зн. виголошення звука. В той спосіб той, хто слухає, повторить той звук, що його почув від другого, а звук в свою чергу викличе той образ предмету, що колись був у свідомості, а тепер вже стає поясненням звука. Так відбувається переставлення зображень потрібне для розуміння.³⁾

¹⁾ Ibid. 74-75.   ²⁾ Ibidem.

³⁾ На наш погляд, анальогічний звук другої людини не мусів спричинити самого виголошення звука у того, хто слухав. Вистарчить сам спогад про власний звук, саме зображення звука без його проголошення, щоби вслід за ним на основі законів асоціації відновилося зображення предмету і стало поясненням звука. І в цей спосіб могло відбутися переставлення зображень, потрібне для акту розуміння. Це очевидно не виключає тої можливості, про яку говорить Потебня, і не зміняє загальної схеми його викладу.

Коли вже зі звуком (власним і чужим) звязалося значіння, тоді слово було готове і почало людині служити як дуже вигідний засіб порозуміння. Рівночасно виринає переконання, що і другі люди при таких самих звуках мають зображення таких самих предметів. Процес витворення слова завершується тим, що »у того, хто говорить, асоціюється тепер зображення предмету зі звуком і з його діланням на слухача (себто, з вказівкою на те, що у слухача є такий сам образ предмету), і творять один ряд, який відновляється, як тільки котрийнебудь з його членів повториться.«¹⁾

В той спосіб можна психологічно вияснити повстання мови серед первісної людської громади. »Так отже, витворення слова це дуже складний процес. Перш усього мусить бути звичайне виявлення почування звуком, потім усвідомлення звука, а вкінці усвідомлення змісту думки у звуці, яке не може обійтися без розуміння звука другими.«²⁾ Слово зродилося серед людської суспільности і стало для неї знаменитим засобом взаїмного порозуміння, а рівночасно засобом виявлення, усвідомлення і дальшого розвитку індивідуального душевного життя для одиниць.

4. ВАГА СЛОВА ДЛЯ ДУМАННЯ.

По витворенню слова перед людиною розкрилися дальші можливости душевного розвитку. Завдяки слову людина поступила від поодиноких вражінь, спостережень і зображень до вищих форм душевного життя, до звязування цих елементів в суди і до витворення понять.

Коли вже слово стало знаком для зображення якогось предмету, тоді кожне дальше спостереження такого самого або подібного предмету могла людина означити тим самим словом. І в такому випадку, коли людина називає нове спостереження якогось явища словом, яке було звязане зі спостереженням давнішим, тоді вона в дійсности висказує суд, встановлюючи звязок між двома своїми душевними станами, а саме, між спостереженням нового предмету і зображенням давнішого, вже означеного словом. Коли, на приклад, дитина, наново спостерігаючи

²⁾ Мысль и языкъ. ст. 75-76.

¹⁾ ib. 76.

постать своєї матері, вискаже слово »мама«, яке вже давніше звязалося зі спостереженням тої самої особи, то тут маємо до діла зі судом, який означає: те, що тепер бачу, є те саме, що я вже давніше бачив і означив звуком »мама«. Це є вже усвідомлення відношення між двома станами свідомости, між теперішнім спостереженням постаті матері і зображенням (репродукованим давнішим спостереженням) тої самої постаті. У свідомости було встановлене відношення тотожності між теперішнім і давнішим образом. Встановлення відношення між двома душевними станами вимагає, очевидно, їх порівняння, але для того не конче треба, щоби у свідомости було рівночасно кілька зображень, так як це приймав Льоце. Потєбня стоїть на тому становищі, що в один момент у свідомости може бути лише одно зображення, але »хоч свідомість і не вміщає в собі рівночасно не лише багато, але навіть двох членів порівняння, то той член порівняння, який знаходиться поза свідомістю, помітно впливає на того, що є в свідомости... Кожний член у ряді зображень, разом з собою вносить до свідомости результат всіх попередніх.«¹⁾ Таке порівняння двох станів свідомости і схоплення їх відношення при допомозі слова, це вже початок активності людської думки, початок аперцепції. В той спосіб психологічна аналіза доходить до початків людського думання, що його суть міститься у видаванню судів.

Первісний суд виявляється на зверху лише одним словом і тим він різниться від того елемента думання, що його подає лєогіка, а також і від синтактичного елемента мови, що його встановляє граматика. Для лєогіки суд це відношення двох понять, а тому і на зверху він виявляється двома словами. Граматична аналіза доходить також до двочленного синтактичного елемента, до речення зложеного з підмету і присудка. Психологічна аналіза, виясняючи душевний розвиток людини від перших проблєсків свідомости, доходить до однословних судів, що виражають відношення двох станів свідомости ще перед витворенням понять. Дальший психологічний виклад, поступаючи від примітивних до все складніших явищ душевного життя, повинен дійти до тих елементів людської думки і мови, від яких зачинає лєогіка і граматика. Однословний суд дає можливість дальшого розвитку, що веде до творення предікації, т. зн. до двочленности речення,

---

¹⁾ Ibid. 98.

і до творення загальних зображень і понять, що входять в склад льогічних судів та уможливають вищі форми людського думання.

Потебня поясняє цей перехід і вказує на те, що в такому первіснім суді, висказанім одним словом, є вже зародки предікації. Такий суд це акт аперцепції, що ґрунтується на участі певних мас зображень при витворюванні нових думок, і його можна розложити на суб'єкт і предікат. »Те, що аперципується і пояснюється, це суб'єкт, а те, що аперципує і означає, це предікат суду.«¹⁾ Коли ми нове спостереження якогось явища назвемо вже готовим словом, то це в дійсності двочленний суд, в якому підметом є нове спостереження, а присудком маса давніших спостережень об'єднаних словом.²⁾

З проблемою предікації в'язеться проблема розвитку граматичних категорій. Потебня виступає проти різних односторонніх теорій (Бекера, Штайнталя, М. Міллера та ін.), ніби первісне слово було іменником, чи дієсловом, чи прикметником, і зазначає, що не можна нинішніх відріжень, які повстали щойно на вищому ступні розвитку, переносити до давніх часів первісної мови. »Не забуваючи на різницю між організмом, який існує самостійно, та словом, яке живе лише в устах людини,« Потебня вживає порівняння первісного слова зі зародком, щоби з'ясувати своє розуміння розвитку граматичних категорій. »Як зерно рослини це ще не лист, ані квіт, ні плід, ані все те разом, — каже Потебня — так і слово зпочатку не має ще ніяких формальних означень і не є ані іменником, ані прикметником, ані дієсловом.«³⁾ Щойно з дальшим розвитком предікації, при зв'язуванні двох слів в одну цілість, могла виринути різниця між тим словом, яке означало сам предмет, і другим, яке вжито на означення чи-то прикмети, чи якоїсь зміни на предметі.

Велике значіння слова для розвитку людського думання виявляється тоді, коли людина завдяки слову витворює загальне

¹⁾ ib. 109. — Порівнай: »Изъ записокъ по русской грамматикѣ. Т. 1, — Харків 1888. стор. 75-76.

²⁾ Ця внутрішня двочленність легко могла перемінитися у зовнішню і привести до повстання речення, зложеного з двох слів. Це могло статися н. пр. тоді, коли з новим спостереженням зв'язалися два, давніше витворені, слова і виголошувалися одно побіч другого. Дальший розвиток довів до того, що одно з тих слів перебрало функції предікату. Але і таке одиноке первісне слово це вже речення у змислі психольогічного (не льогічного) суду.

³⁾ Мысль и языкъ. ст. 111.

зображення, себто зображення не для одного конкретного явища, лише для цілої групи явищ. Це було можливе лише при допомозі слова, яке у дальшому розвитку зв'язується з щораз більшою кількістю подібних предметів і тим самим виабстраговує з них те щось спільне, що спричинило їх асоціацію з одним і тим самим словом. В той спосіб кладуться основи для абстрактного думання і для творення точно означених понять. З приходом слова — як каже Потебня — »нові аперциповані спостереження є ріжноманітними субсктами, яких предікат залишається настільки незмінним, що він виражається все одним і тим самим словом. Це вже початок витворювання категорії субстанції, річи самої в собі, і крок до пізнання правди. Бо дійсне знання це для людини лише знання суті. Ріжноманітні прикмети а, б, в, г, що їх завважуємо на предметі, не творять самого предмету (А), ані взяті окремо, ані всі разом«.¹)

Коли людина висказувала знане їй слово на означення нового подібного спостереження, тоді видавала суд, як вислід порівняння нового спостереження з давніми. Процес думки при таким первісним суді був анальогічний з тим, який і нині можемо завважати при творенню нових слів. »Кожне нове слово, якщо його розглядати з внутрішнього боку, це вияснення нового спостереження (х) за посередництвом ранше пізнаного, знаного (А), при чому між попереднім і теперішнім встановлюється спільний знак (а), взятий з комплексу прикмет »А«. Н. пр. коли кажемо »вороний кінь«, то тут »А«=ворон, як цілий комплекс знаків, нове спостереження (х) це чорний кінь, а спільний знак (а) це чорна краска. Кожен раз, коли ми виголошуємо слово в живій мові, виконуємо суд. Рух думки... міститься в порівнуванні двох явищ, пізнаваного і давніше пізнаного, при чому основою цього порівняння служить один знак із ранше пізнаного. І тільки шляхом такого процесу ми можемо доходити до абстрактних понять. Якби не було слова, не було би цього процесу відділення »а«, з »А« для означення »х«. Свідомість того спільного »а« (між конем і вороном: чорна краска) завдяки слову веде до відділення річи від її прикмет, веде до витворення прикметника з іменника відділяючи тільки один знак »а«, спільний для »х« і »А«.²)

¹) Іб. 115.

²) В. Харцієвъ: Основы поэтики Потебни. (Лекції Потебні.) — »Вопросы теории и психологии творчества. II/2. ст. 23-24.

Подібно і при первісному слові, коли його вживано для означення нового спостереження, відбувалося порівнювання нового спостереження з давнішими, а вкінці, через довше уживання такого одного слова на означення щораз більшої кількості спостережених подібних предметів, перестає з цим словом звязуватися зображення якогось одного конкретного явища, а натомісць приходить зображення загальне, що охоплює лише загальні зариси, спільні для більшого числа предметів. Це вже було велике зекономізовання думання, бо для кожного конкретного предмету не треба було окремої назви. Рівночасно вся ріжнманітність явищ природи упорядковувалася у відповідні групи, які, при все докладніших корективах, стали вкінці основою для наукової класифікації явищ.

Творення загальних зображень, а вслід за тим і понять, це вже виключне майно людини, і цим людина переростає звірят, як це вже здавна завважувало багато філософів. Потебня підкреслює, що »для людини, у протилежність до звірят, загальні зариси змислових образів є лише основою, вихідною точкою дальшої творчости, у витворах якої, н. пр. в поняттю Бога, судьби, випадку, закона і ин., тільки наукова аналіза може відкрити сліди змислових спостережень. Розуміється, що в людині є сила, яка приневолює окремим, і тільки людині властивим, способом перемінити вражіння природи. Легко також прийняти, що точка, на якій ця сила дістає виразний людський характер, на якій узагальнювання стає відмінним від звірячого, це поява мови«. ¹⁾

Слово, гуртуючи в єдність більше конкретних явищ, привело людину до загальних зображень, а далі, коли зясовано точний зміст таких загальних зображень, до думання поняттями. Щойно поняття дає ясність думці і »лише поняття — як каже Потебня — а тим самим і слово, як його необхідна умовина, вносить ідею законности, конечности, порядку у цей світ, що ним людина себе окружає, і який її суджено приймати за дійсний«. У слові людина находити ту законність, яку потім переносить на світ, і через слово доходить до визначування усьому його місця в системі. »Шлях науці промощується словом«. ²⁾

Слово це перший і найважніший засіб поступу як для одиниці, так і для цілого народу. І на нинішньому ступні розвитку

¹⁾ М. и. яз. ст. 114.

²⁾ Іб. 124.

мова це не так засіб виразу вже готової думки, як радше індивідуальний спосіб перетворювання її. Кожний нарід має у своїй мові свою перетворюючу машину.¹⁾

»Правда, добута трудом багатьох поколінь, легко передається при допомозі мови навіть дітям...« »Широке поле діяльності потомків, — каже Потебня — підготовлене предками, це не дідичні фізіологічні дислозиції тіла і не матеріальні пам'ятники попереднього життя. Без слова людина була би дикуном і серед найкращих творів мистецтва і техніки.«²⁾

5. ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА.

Термін «внутрішня форма мови» («innere Sprachform») впровадив до мовознавчої літератури Вільгельм Гумбольдт і розумів під ним інтелектуальний бік мови взагалі. З пізніших дослідників мови майже кожний розумів під цим терміном що іншого.

Потебня виходить у своїх дослідках від самих початків витворювання слова і завважає, що змісловий образ не з усім багатством своїх прикмет зафіксувався у зовнішній формі слова, а лише одною своєю прикметою, і то тою, яка найбільше звертала на себе увагу людини. Ця одна прикмета образу, зафіксована у слові, стала для свідомости заступником, представником («представленіє») цілого образу і посередником між звуком і змістом слова.

Спосіб, в який нині повстають нові слова, і етимологічний розгляд деяких давніше витворених слів, вказують нам на той процес, що відбувався в давні часи при творенню слів. Це було порівнювання нового спостереження з давнішим (вже означеним при допомозі слова) і віднайдення між ними чогось спільного, що схоплювалося у звукову форму нового слова. То була лише одна прикмета з цілого комплексу прикмет нового явища і вона, вибиваючись завдяки слову на перше місце, стала для свідомости репрезентантом цілості. Цей представник у слові це його найблище етимологічне значіння. На пр. у слові «корова» та одна прикмета, що вона рогата, стала представником цілого явища, означеного цим словом; про це довідуємося якраз з етимологічного розгляду цього слова, що виказує нам його зв'язок з грецьким *κεράβς* = рогатий (епітет оленя) і з латинським *cervus*.

¹⁾ Основи поетики, 24.

²⁾ М. и. яз., 169.

(олень). В той спосіб етимологічна аналіза слова »корова« веде нас до давнішого слова, яке означало те, що нині називаємо рогом. До самих початків творення слів такою аналізою дійти не можемо, але вже з того бачимо загальний характер тої душевної творчости, що приводить до витворювання слів. З того робить Потебня цілком оправданий висновок про первісні душевні процеси при творенню мови, а також про поетичний, образний характер усіх первісних слів.¹⁾

Цей представник у слові, це центральне зображення, довкола якого гуртуються усі інші часткові зображення, що складаються на повний образ якогось явища, це і єсть та внутрішня форма слова, часто нині призабута, але дуже важна при творенню первісних слів і при пізнішому творенню нових слів. Так отже, у слові відрізняє Потебня крім звукової зовнішньої форми і значіння слова (т. зн. цілого комплексу прикмет названого явища), ще й внутрішню форму слова (т. зн. найближче етимологічне значіння, що є представником усього змісту слова).

»Діяльність думки при повстанню слова це порівняння двох спостережних комплексів: нового »х« і давніше пізнаного »А«, при чому між ними виявляється точка звязку »а«. Це »а« є представник, засіб порівняння, *tertium comparationis*, знак значіння, символ. В кожному новім слові означення його значіння знаком є все алегорією«. ²⁾

Внутрішня форма слова привела людину від конкретности змислових вражінь до абстрактности думки, а в суспільному життю була засобом розуміння других людей. »Витворення в душі спостережень, які мають перевагу над іншими, і звязане з цим несвідоме об'єднання змислового образу, це вислід усунення зі свідомости великого числа вражінь... і первовзір пізнішого процесу абстракції«. ³⁾ Крім цього слово, як цілість зложена з внутрішньої форми і звука, є для слухача засобом розуміння того, хто говорить, засобом аперцепції змісту його думки. »Артикулований звук, що виходить від того, хто говорить, доходить до того, хто слухає, і розбуджує у нього спо-

¹⁾ Психологія поетического и прозаического мышления. (Лекції Потебні.) Подав Б. Лезин. — Вопр. теорії и психології творчества. Т. II. 2. ст. 114-118.

²⁾ *ib.* ст. 117-118.

³⁾ М. и яз. ст. 113.

гад про такі самі його власні звуки, а цей спогад за посередництвом внутрішньої форми викликає у свідомості спогад про сам предмет«.¹) Отже, внутрішня форма слова це той асоціаційний вузол, що зв'язує звук слова з його значінням.

Таке саме розуміння цього явища стрічаємо пізніше і у одного з найвизначніших філософів мови Антона Мартіго. З описативного боку Марті дефінює внутрішню форму мови так: це є «зображення, яке служить асоціаційним вузлом між зовнішнім знаком та його значінням, себто психічним змістом, що його цей знак має розбудити у слухача-співбесідника». З генетичного боку він поясняє, що внутрішня форма мови повстала через замір передавання і порозуміння, бо якраз це був, на його думку, той єдиний мотив при первісному, і найважливіший мотив при пізнішому, творенню мови.²)

Аналіза цього явища приводить Потебню на думку, що первісне слово з виразним представником це поетичний твір, та що його функція в душевному життю людини така сама, яку інші сповняють твори мистецтва.

Первісне слово це також твір мистецтва, а саме поезія. Душевний процес творення і розуміння слова цілком аналогічний процесом творення і розуміння поетичного твору.³) Мистецтво, подібно як і слово, це не так вираз думки, як радше засіб витворення її. Це не так *ἔργον*, як радше *ἐνέργεια*.⁴) «Слово — каже Потебня — це вираз думки лише остільки, оскільки воно служить як засіб для її витворення. Вага внутрішньої форми, цього єдиного об'єктивного змісту слова, є в тому, що воно створює і удосконалює ті агрегати спостережень, які засідають у душі».⁵) Так само «поезія це не є вираз готового змісту, лише подібно як мова, могутній засіб розвитку думки».⁶) І кожне інше мистецтво — як каже Потебня — це мова художника, подібно, як словом не можна передати другому свої думки, лише можна розбудити в ньому його власну, так само не можна передати її у творі мистецтва, а тому зміст такого

¹) ib. ст. 101.

²) O. Funke: Innere Sprachform. — Reichenberg, 1924.

³) Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня, пословица, поговорка. — Харків 1894. ст. 136.

⁴) М. и яз. 143.   ⁵) Ibid. 142.

⁶) Ibidem 160.

твору розвивається вже не у мистця, лише у тих, хто цей твір розуміє.¹⁾

В поетичнім, і взагалі в мистецьким творі, є такі самі три елементи, що і в слові: 1. зміст або «ідея» твору (у слові: змісловий образ або розвинене з нього поняття). 2. внутрішня форма або образ, що вказує на цей зміст (у слові: представник, що також має значіння лише як символ, натяк на певну суму зміслових спостережень або на поняття), і вкінці 3. зовнішня форма, що в ній об'єктивується мистецький образ.²⁾

Творчий процес при творенню слова ґрунтується на порівнянню двох спостережних комплексів і приводить до схоплення їх відношення при допомозі внутрішньої форми. І доки у слові ще ясно усвідомлюється ця основа порівняння, доти таке слово треба уважати поетичним твором. Представник додає йому мальовничості і заспокоює естетичні потреби людини.

Але рівнобіжно з визволюванням думки зпід впливу безпосередніх зміслових спостережень, слово затрачує свою образковість, перестає бути поетичним. Внутрішня форма слова забувається, і тим самим починається проза. В прозі слово є вже лише знаком значіння, а не як в поезії конкретним образом, що розбуджує значіння. Це явище цілком природно випливає з частого уживання слів, з того, що слово прикладається все до нових комплексів прикмет, через що збільшується зміст слова, так що прикмета, схоплена у представнику, стає серед інших прикмет маловажною, і тим самим це давніше центральне зображення (представник) забувається.³⁾ Той процес іде в парі зі загальним розвитком людської думки, що поступає від зміслових образів до абстрактних понять. Але хочби до якої абстрактності і глибини дійшла наша думка, вона не позбудеться потреби, неначе для відсвіження, вертати до своєї вихідної точки, до поетичності слова. І хоч давні слова затрачують свою поетичність, на їх місце приходять нові поетичні слова і вислови, бо людина все має змогу порівнювати нові спостереження зі старими і вживати одної прикмети на означення цілого нового комплексу.⁴⁾

Мистецький бік мови завважували також інші, давніші

¹⁾ Ibidem 140-141.   ²⁾ Ibidem 139.

³⁾ Псих. поэт. и проз. мышл. ст. 122.

⁴⁾ М. и яз. ст. 157.

мислителі, і деякі з них пішли так далеко, що поза естетичними цінностями мови не доцінюють всеї її вартости. Такий односторонній погляд на мову зустрічаємо н. пр. у італійського філософа Б. Кроче, що у своїй «Естетиці» (1902), яка обіймає і загальну лінгвістику, висказує погляд, що мова це мистецтво, яке виросло з потреби виявляти на зверха внутрішню думку, при чому бажання взаїмного порозуміння не грало ніякої ролі. Так само односторонній є погляд К. Фослера, заступника т. зв. ідеалістичного напрямку у мовознавстві, що через свій виключно естетичний підхід до явищ мови також недобачує усіх її функцій в життю людини. Окреме становище займає Е. Кассіре́р у своїй спробі вкласти явища людської мови у рами загальної системи символічних форм.¹⁾ А. Марті, навпаки, підкреслює в першу чергу потребу порозуміння між людьми як головний мотор творення і уживання слова.

Потєбня зі свого еволюційного становища бачив у первісному слові перш за все поетичний твір, який відіграє свою ролю так в життю індивідуальному, як і в суспільному. Вже свої перші слова, ці первісні витвори мистецтва і зародки усіх інших галузей мистецтва, витворювала людина не на самоті, а в суспільстві між іншим і для того, щоби впливати на других, щоби розбуджувати у других анальогічну думку, то значить, з метою порозуміння. Але ті слова це також вияв власної душевної активності одиниці. «Мова — каже Потєбня — існує не лише для передавання думки, у зміслі розбуджування у другого анальогічної праці інтелекту але і для себе,²⁾ — себто для виявлення на зверха, усвідомлювання і перетворювання свого власного душевного життя.

6. ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

Генетичний розгляд явищ мови приводить нас до висновку, що відношення слова до думки є на різних ступнях розвитку людини різне. На найнижчому ступні душевного розвитку первісної людини слово було засобом синтези у вищі форми думання тих елєментів душевного життя, які були вже перед витворенням слова. Тоді слово було нерозривно звязане з думанням, уможли-

¹⁾ Ernst Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. I. Teil. Die Sprache. 1923.

²⁾ Основы поэтики. ст. 19.

люючи перехід на вищій ступінь думки. На нинішньому високому ступні розвитку це відношення змінилося, і є вже багато ділянок думання, які обходяться без слова. »Правда й те, — каже Потєбня — що не вся думка, доступна людині, виражається або може виражатися словом. Є цілі ділянки людського думання, які стоять поза межами мови, чи понад нею, як н. пр. замір, плян, ідея мистця чи ремісника, які можуть бути виражені лише певним сполученням форм, красок, звуків. Але і ця ділянка, невиразима в мові, підготовляється мовою.«¹⁾ Мова це діяльність людини, яка є перед усіми іншими специфічно людськими діяльностями.

З психологічного становища давні і пізніші альтернативи тратять своє значіння. На витворення слова склалися і природна конечність і свідомий замір людини, подібно як це бачимо при творенню мистецьких творів. Протилежність нативізму і емпіризму теж не має більшого значіння для з'ясування суті людської мови. Те, що первісна людина здобувала собі власними зусиллями, те для дальших поколінь могло стати вродженим, н. пр. тоді, коли перші поступи при творенню слів спричинили деякі такі зміни тілесного організму (розвиток мовних органів), які могли передаватися дідиченням. Зрештою ніхто не родиться з готовою мовою, лише мусить її учитися від других, хоч, щоправда, та наука стає чим далі, тим легша.²⁾

Потєбні не можна зачислити до котрогось із зазначених протилежних таборів, бо його глибоко психологічний підхід до явищ людської мови дозволяє йому відшукувати глибші основи для поєднання поверховних протилежностей. Погляду про повну ідентичність чи паралелізм мови і думання Потєбня не приймає, але завважує, що і на нинішньому ступні розвитку є певна частина думання нерозривно звязана з мовою і лише за посередництвом мови можна його аналізувати. Потєбня, подібно як пізніше А. Марті, відкидає погляд про повну адекватність думки і форм мовного виразу і ніколи не забуває, що не всі явища і зміни в мові дають нам право робити висновки про зміни у психічному підкладі цих явищ. Тим самим він забезпечив себе від цілого ряду ще й досі поширених помилок, які ґрунтуються на перемішанню категорій граматичного виразу з категоріями

¹⁾ Псих. поэт. и проз. мышл. 101-102.

²⁾ Гл. Крејчі оп. cit.

думання, та які у великій кількості відкрив Марті у творах В. Вундта і ин. Під впливом Штайнталя Потебня научився строго відрізняти проблеми логіки від проблем граматики. Він добре бачить, що «граматичних категорій багато більше, ніж логічних» і перестерігає, щоби одних не перемішувати з другими.¹⁾ У своїх дослідах над реченням Потебня, в протилежність до Буслаєва, підкреслює, що «не звук слова і не його річеве значіння, лише його формальне значіння творить його граматичну функцію.»²⁾ Слова, зі звукового боку однакові, можуть мати дуже різноманітне формальне значіння, т. зн. різну граматичну функцію. Проти погляду, будьто би в нинішних флексивних мовах вже скінчилася доба творення форм і що тепер їх формальне багатство зменшається, Потебня доказує, що хоч і можна завважати затирання деяких флексій як звукових елементів, але це ще не є зменшенням загальної кількості форм, ані упадком формальності цих мов. Про кількість форм рішають формальні відтінки значінь, а не кількість різних звукових закінчень чи інших, чисто звукових, прикмет слів.

З розвитком мови кількість і якість граматичних категорій змінюється, подібно як і в науці, відповідно до все нових вимог думки, затрачуються деякі непотрібні старі категорії, а зявляються нові.³⁾ В живих мовах знищення старого це рівночасно творення нового. Витворювання нових граматичних функцій тягнеться, на думку Потебні, і до нині.⁴⁾ Інша річ, що затрата деяких непотрібних категорій в ділянці думання може мати вплив на зміну граматичного виразу. Так, на пр., багато з того, в чім у давні часи люди добачували субстанції, пізніші покоління бачили вже лише явища чи відношення. Через те не один суб'єкт став з часом фіктивним та мусів вкінці відпасти, залишаючи речення без суб'єкту.⁵⁾

Таким процесам розвитку думки, які можна вичитати зі змін граматичного виразу, Потебня присвячував особливу увагу. У своїй автобіографії він сам згадує про це: «На черзі у мене граматична праця, яка має дві назви: для пубрики »Про зміни значіння і заміни іменників« і для мене »Про усунення з думання

1) Изъ записокъ по русс. грамм. I. ст. 62.

2) Ibidem. ст. 67.

3) ibid. ст. 52-55. 4) ibid. II. ст. 534.

5) idid. III. ст. 429.

субстанцій, які стали фіктивними», або »Про боротьбу мітичного думання з відносно науковим на полі граматичних категорій.« В основі лежить думка, — каже Потебня — зрештою не нова, що філософічні узагальнення таких то по імені вчених оснуються на філософічній праці безіменних мислителів, яка відбувається в мові...«¹⁾

Але людська мова існує в дійсності лише у своїх національних формах. У кожного народу є своя національна мова, своя — як каже Потебня — перетворююча машина. При її помочі передаються з покоління на покоління готові засоби знання і підвалини для духового розвитку одиниць і цілої нації. Кожне мовне обмеження це удар на основний нерв життя цілої нації. Потебня з наукового боку розкриває усе лихо денационалізації і так посередно виступає як оборонець прав української мови і національності перед насильством русифікації.²⁾

Українська мова була для Потебні все найблищим полем дослідів при його наукових студіях. Помічаючи своїм бистрим зором ті, звичайно незаважані звязки, між наукою та усіма іншими ділянками життя нації, а також нерозривний звязок розвитку національної мови з загальною життєздатністю та всесторонньою продуктивністю нації, він був переконаний, що без основних студій над українською мовою, всі українські змагання будуть будовані на піску,³⁾ та що без свідомого зусилля самих Українців, щоби у себе самих виплекати »духа сильної і готової на вчинки народности,«⁴⁾ а свою мову зробити як найкращим знаряддям для розвитку усеї духової енергії нації, український нарід залишиться безсилим етнографічним матеріалом, нездатним до повновартного самостійного життя, залишиться відкритим полем для розросту сусідської експанзії.

1) Д. Н. Пыпинъ: Ист. русс. этн. III. ст. 424.

2) Н. пр. в рецензії на збірник укр. нар. пісень Я. Головацького. »Отчетъ о 22. прис. нагр. гр. Уварова. ст. 64-152.

3) Лист. з Берліна до Біликова. »Сборникъ Харьк. Истор. — Филол. Общ.« т. 18. ст. 28.

4) *ibid.* ст. 26. Порівнай також Ол. Єфименкової: Лист з хутора. »Позашкільна освіта,« — Харків 1918. ч. 1.

ПОЕЗІЯ І ПРОЗА.

1. ПОЕТИЧНІСТЬ БУДЕННИХ СЛІВ.

Досліджуючи явища людської мови у зв'язку з душевним життям людини, а саме зі сферою думання, Потебня зауважує, що є дві основні форми, у яких розвивається праця людської думки: поезія і проза. Ці два шляхи розвитку людської мисли існують побіч себе, взаємно себе доповняючи і дуже часто зливаючись у нерозривну цілість. У своєму духовому змаганню людина користує з обох шляхів, з шляху поетичного (або мистецького) думання і з шляху прозаїчного (або наукового) думання. Оба ці шляхи однаково добрі і оба, відповідаючи людській природі, заспокоюють її пізнавчі потреби. »Поезія, — каже Потебня — або скажیم точніше: поетичне думання, це одна із двох однаково необхідних форм язикового думання, т. зн. такого думання, яке для свого виявлення вимагає повстання слова«.¹)

Процес витворювання слова це з психічного боку по своїй суті процес мистецької творчости, такий самий, як його бачимо при витворюванні більших поетичних творів. Бо »не лише первісне, але й всяке слово з живим представником, взяте разом зі своїм значінням, це ембріональна форма поезії«.²)

Поезія (т. зн. поетичне думання) існує не лише там, де маємо до діла з більшими поетичними творами, подібно як електричність не лише там, де бють громи.³) »Кожне слово, як далеко сягає наш досвід, необхідно переходить через фазу, в котрій це слово є поетичним твором«.⁴) У звичайній буденній мові »величезна маса слів, що ми їх несвідомо уживаємо, є для нас

---

¹) Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня, пословица, поговорка. — Харків 1894. стор. 113.

²) Изъ черновыхъ замѣтокъ А. А. Потебни о миѣѣ. — Подал Б. Лезин. »Вопросы теоріи и психологіи творчества«. Т. V. — Харків 1914. стор. 500.

³) Порівняння Потебні. Гл. »Червоний Шлях« 1923. ч. I. ст. 209. Стаття І. Айзенштока: »М. Хв. Сумцов.«

⁴) Изъ лекцій по теоріи словесности. — стор. 114.

творами поетичними; своїми сутєвими елементами вони ні трохи не відрізняються від інших більших творів: приказок, байок, драм, епопей, романів. Ріжниця є лише в ступні складності. Якщо воно так, то ми, самі того не знаючи, частинно по традиції, а частинно незалежно від традиції, уживаємо поетичного твору, як щось такого, без чого наша думка взагалі неможлива.¹⁾

У звичайній мові ми кажемо н. пр., що стіл має «ноги», або що у пляшки тоненька «шийка», кажемо про «головки» капусти чи маку, про перстінь із зеленим «вічком»; улик має теж «вічко», цебрик має «ухо», вила мають «зуби», подібно як і граблі мають «зубці» або «зубки», і т. д. і т. д. Коли говоримо про сферу наших душевних явищ, уживаємо таких висловів, як «літати» думками, «розв'язувати» «замотані» проблеми, «розбуджувати» «приспану» думку і багато інших. Кожне таке слово, вжите не у своєму властивому, лише в переносному значінню, це вже нове слово і зі старим словом має спільні лише артикуловані звуки, т. зн. «зовнішню форму», і той образ, який для старого слова є складовою частиною його змісту, а для нового слова є лише натяком на його новий зміст, т. зн. знаком значіння або «внутрішньою формою» цього слова. Внутрішня форма нового слова це є щось спільне, що людина завважала у хвилину витворювання нового слова, називаючи новий комплекс спостережень старим словом; це є *tertium comparationis* між змістом старого і змістом нового слова. «Коли ми вживаємо слова в переносному значінню, — каже Потебня — тоді та прикмета, що зв'язує друге значіння з першим, називається представник («представленіє»), засіб порівняння, менше точно: образ, символ. Кожний вдатний етимологічний розгляд неясного слова... веде до відкриття того представника, що зв'язував значіння цього слова зі значінням попереднього. Попереднє слово так само зв'язане зі своїм попереднім, а воно знов зі своїм, і так у недосяжну глибину».²⁾ До самих початків науковий дослід не може дійти, але із того, як людська думка працює при творенню нових слів в тих часах, з яких маємо матеріал для дослідів, можна зробити деякі висновки про характер творчості людської думки в мові взагалі.

Доки цей «представник», ця «внутрішня форма слова» ще

¹⁾ Ibidem, 111.

²⁾ Психологія поетического и прозаического мышления. Ор. cit. стор. 111.

не забулася, доти таке слово можна уважати поетичним твором. »В кожнім новім слові означення його значіння знаком є все алєгорією«. ¹⁾ Але з часом слово неначе зуживається, його внутрішня форма забувається, і починається проза. Артикуловані звуки звязуються тоді безпосередно зі значінням такого слова.

»Первісно, — каже Потебня — т. зн. в час свого повстання, кожне слово без виїмку складається з трьох елементів: по перше, з артикулованого звука, без якого нема слова; по друге, з образу («представленія»), і по третє, зі значіння слова. Звук без змислу не є слово і навпаки, значіння без артикулованого звуку також не є слово; але третій елемент слова, те, що ми називаємо представником, з часом щезає. В таким випадку, де його нема, це другий вид існування слова. Цей другий вид без представника, або з загубленим представником, відповідає другій формі словесної мисли, а саме формі прозаїчній«. ²⁾

»Таким чином, — каже Потебня — в словах взагалі відрізняємо два періоди життя: 1. коли слово складається не менше як з трох елементів, т. зн. з зовнішньої форми (= єдність звуків), знаку (= представник) і значіння, — та 2. коли представник зникає і значіння безпосередно пристає до звука«. ³⁾ Цим двом категоріям слів відповідають у царині складної мови твори поезії і прози, а у сфері людського думання дві основні форми творчости думки: поетична або мистецька і прозаїчна або наукова.

2. РУХ ДУМКИ ПРИ ПОЕТИЧНИМ СЛОВІ У АВТОРА.

($x = a \text{ з } A$)

Мова існує не лише на те, щоби у других розбуджувати анальоґічну інтелектуальну працю, т. зн. не лише для цілий порозуміння між людьми, не лише для суспільного життя, але перш за все для кожної людини з окрема, для її індивідуального душевного життя. З того впливає потреба відділяти при дослідах над словом (а так само при дослідах над поетичним твором) його вплив на того, хто говорить (або автора), від його впливу на того, хто слухає (або читача). В першім випадку маємо явище формування думки шляхом ориґінального творчого зусилля, в другім

¹⁾ Ibidem, стор. 118. (Гл. також в нашій праці у розділі «Фільософія мови» підрозділ 5. »Внутрішня форма слова«, стор. 61-65).

²⁾ Изъ лекцій.... стор. 123-124.

³⁾ ibidem, 111.

випадку явище розуміння.¹⁾ »І в поетичній творчості безіменних творців мови, — каже Потебня — і в поетичній праці думки окремих письменників мусимо відріжнати два моменти окремі щодо часу, отже не протирічні.«²⁾ Ці два моменти це перетворювання і розвиток власної думки автора та перетворювання і розвиток анальогічної думки слухача.

Слово це засіб, який дозволяє перетворювати зміслові сприймання у вищі елементи душевного життя, засіб витворювання нової думки, засіб виключно людської праці інтелекту; це той міст, що по ньому людина переходить зі шляху рецептивно-рефлекторного життя звірини на шлях розумово-пізнавчої творчості, здобуваючи собі поле для багатого і всестороннього розвитку усіх душевних сил. Потебня виразно вказує на те, що зміслові сприймання та пізнання це дві окремі річі. Про це легко переконатися з такого прикладу: Сиджу і читаю книжку. В другій кімнаті бє година, але я цього не завважую. Нараз перериваю своє читання і хочу знати, котра тепер година. Пригадую собі, що перед хвилиєю я чув удари годинника, а далі у спогаді перераховую кількість ударів і доходжу до пізнання, що це пята година. З того бачимо, що самі звукові вражіння, які були і підчас читання книжки, це ще не пізнання. Для пізнання треба ще особистої участі людини у змісловому сприйманню.³⁾

Слово потрібне в першу чергу тому, хто його висказує, для обективації думки і для свідомої пізнавчої діяльності. Яку роль грає воно при перетворюванні передсловесних елементів думки, про це повчає нас психольогічна аналіза еволюції душевного життя людини, яка доходить до теорії ступневого переходу від зміслових вражіннь до загальних зображень і понять та до вищої абстрактної праці думки, при чому витворення слова з артикулованим звуком, представником і значінням, означає перехід на виключно людський шлях розвитку. Представник, виражений артикулованим звуком, дає людині свідомість єдності цілого того комплексу спостережень, який входить у значіння даного слова.

Психольогічна теорія, що обіймає і передісторичні часи розвитку людини, потверджується і дослідями над психічним розвитком дитини, над її душевною творчістю в мові, і інтроспек-

¹⁾ Основы поэтики, *op. cit.* стор. 19.

²⁾ *Ibidem*, 25. ³⁾ *ibidem*, 21.

тивними спостереженнями дорослої людини над власним душевними переминами при творенню або уживанню нових слів. »Що діється в нас самих, — питається Потебня — що вносить нове слово в думку, котра і перед тим вже послугувалася словом?«¹⁾ »Кожне нове слово, — каже Потебня — коли його розглядати з внутрішнього боку, це вияснення нового спостереження (x) за посередництвом ранше пізнаного, знаного (A), при чому між попереднім і теперішнім встановлюється спільний знак (a), взятий з комплексу прикмет »А«. ...Рух думки у хвилину повстання нового, отже образного слова, ґрунтується на порівнянні двох психічних елементів, пізнаваного і давніше пізнаного; основою цього порівняння (*tertium comparationis*) є один знак із ранше пізнаного«. Це є рівночасно шлях абстракції. »Якби не було слова, не було би цього процесу відділення »а« з »А« для означення »х«... Анальогічну працю думки бачимо у поета в момент творчості«. Це той сам процес порівнювання і абстракції. Можна навіть загально сказати, що »шлях для творення абстракції це поезія«.²⁾ »Студії над мовою — каже Потебня — показують, що коли треба виразити якийсь відтінок краски (н. пр. голубий), то при тім не вказуємо на щось абстрактного, лише на цілий конкретний образ, що в нім цю прикмету находимо. З образу »А« беремо один знак »а« (н. пр. голубий, вороний), а всі інші прикмети негуємо. При витворенню прикметника »голубий« бачимо, що для думки не потрібно, не економічно приводити у спогаді увесь зміст того, що означуємо словом »голуб«, т. зн. його величину, фігуру і т. ин. На такій негації ґрунтується процес абстракції і без мови, без слова його не було би. На виділення якоїсь одної прикмети при помочі нового слова, треба дивитися як на окремий акт творчості, вирваний з цілої системи таких актів, що складаються на грандіозну працю людської думки«.³⁾

Мова, як душевна діяльність, перетворює цілий хаос наших зміслових вражіннь у матеріал для нашого пізнання, аналізуючи хаотичну єдність та упорядковуючи її елементи в окремі категорії. Коли кажемо н. пр. »чорна птиця летить«, то при тім відбувається процес аналізу і упорядкування елементів нашого одноцільного зміслового спостереження лету чорної птиці. »У

1) Психологія пеетического и прозаического мышления. Op. cit. ст. 113.

2) Основы поэтики. Op. cit. стор. 24.

3) *ibidem*, 25-26.

змісловому спостереженню лету чорної птиці — каже Потебня — нема ані дієвої особи (субстанції), ані її якості, ані її діяльності, а все те додано нашою думкою, думкою свідомою. Можна сказати, що все те додано мовою, т. зн. якимовим думанням. Очевидно, що те, що я відділяю птицю, що летить, від того тла, на яким вона мені рисується, основується до деякої міри на змісловім спостереженню, і взагалі можна сказати, що в передсловесній фазі думки деякі групи вражінь могли вже бути об'єднані, бо те, що я називаю летючою чорною птицею, це ціла маса вражінь; але сам зміст таких груп не був тоді розложений, розчленований¹⁾

«Кожне слово, — каже Потебня — висказане окремо це вже суд,²⁾ т. зн. вияснення нового спостереження через порівнювання його з давнішим, що з ним це нове подібне в однім пункті. Той спільний пункт це представник. Якби н. пр. зміслове зображення корови вже перед витворенням слова було звязане в одну цілість, то таки щойно представник (т. зн. внутрішня форма слова) дав усвідомлення тої єдності. Мати якесь спостереження, а знати, що ми його маємо, це дві ріжні річи: перше є і у звірят, друге лише у людини. І хоч яка дрібна видається ця ріжниця, але на ній основується уся дальша ріжниця розвитку людини та звірини³⁾

Коли прийшло слово, тоді щойно міг відбутися той психічний процес, що його можна означити схемою $x = a$ з **A**, т. зн. процес порівняння нового спостереження (чи нової проблеми) зі старим запасом думки та процес відділення одного знаку »а« зі старого комплексу »А« для означування нового »х«.

Внутрішня форма слова служить асоціаційним вузлом між звуком слова та його значінням. В індивідуальному життю людини вона веде її на шлях вищого, свідомого і абстрактного думання, а в суспільному життю стає вигідним засобом взаємного порозуміння. Представник слова неначе відсуває на бік цілу масу

¹⁾ Психологія поетическаго и прозаическаго мышления. 113.

²⁾ Відповідно до основного ходу думок самого Потебні ми поправляємо деякі очевидні помилки, які зустрічаються в тексті лекцій, що їх видав Б. Лезін. — В цім місці слово «сумма» ми читаємо як «сужденіє» (ор. cit. 114.). Трохи вище: «въ дословесномъ состояніи языка» (ор. cit. 113) ми поправляємо і не читаємо «языка» лише «мысли». Через те наш переклад відхиляється в таких місцях від попсованого тексту. — К. Ч.

³⁾ Психологія поэт. и проз. мышл. 114.

несутєвих прикмет того значіння, що для нього витворено нове слово, а видвигає на перше місце ту прикмету, яка чомусь-то видавалася сутєвою. Уживаючи такого слова з представником, людське думання може в малій хвилині обіймати велику кількість змісту. Коли говоримо, зачіпаємо велику кількість комплексів думки, хоч у мові вживаємо лише натяків на них. Через те економізується праця думки, яка у дальшому своєму розвитку може послуговатися все більшими і більшими масами досліду.¹⁾

Але вже сама функція слова веде необхідно до того, що скорше чи пізніше представник, який служив центром значіння, забувається. Життя слова з психічної, внутрішньої сторони виглядає так, що дане слово, витворене зпочатку лише для якогось одного комплексу прикмет, які склали новий предмет, з часом прикладається і до інших, трохи відмінних комплексів з новими прикметами, а через те його зміст збільшається так, що та центральна прикмета, схоплена у представнику, стає серед великої маси інших прикмет маловажною. Кінцевий вислід довгого уживання слова є той, що внутрішня форма слова забувається і слово тратить свою поетичність. Але загальний розвиток мови веде до витворювання все нових і нових слів і фраз з ясним представником, т. зн. з усіма основними прикметами поетичного словесного твору.²⁾

Об'єднуючи новий комплекс зміслових спостережень в одну цілість і доводячи ту єдність до свідомости, а рівночасно ставлячи засобом аналізу і засобом нових узагальнень, кожне нове слово творить початок нової фази в душевному розвитку людини. «Назвати щось словом — каже Потєбня — це вже створення нової думки у зміслі перетворення, у зміслі нового упорядкування давнішого запасу думки під натиском нового вражіння або нового питання».³⁾

3. АКТ РОЗУМІННЯ У СЛУХАЧА.

»Людина, без сумніву, говорить лише в суспільстві, але вона говорить перш за все для себе самої, тому що це є одна із фаз розвитку її власної мисли».⁴⁾ — Всеж таки мова розвивається лише в суспільстві, і тому другий бік життя слова це його розуміння у слухача.⁵⁾

¹⁾ Ibidem, 115-116. ²⁾ Ibidem, 122.

³⁾ Изъ лекцій по теоріи словесности. 131. ⁴⁾ Ibidem, 160.

⁵⁾ Психологія поэт. и проз. мышления. 125.

»Слова — каже Потебня — не можна уважати виразом і засобом передавання готової думки; його потрібно для умової праці кожної людини; воно необхідне перш за все для того, хто думає, бо в нім воно dokonує згаданого перетворення. А якщо воно, як нам здається, служить засобом для передавання мисли, то лише тому, що воно у слухача викликає процес творення мисли, анальогічний до того процесу, що перед тим відбувався у того, хто говорив. Іншими словами, нас розуміють лише тому, що слухачі самі можуть зі свого власного запасу мисли робити щось подібне до того, що робили ми при говоренню. Говорити, це не значить передавати свою мисль другому, лише розбуджувати в нім його власні думки. Таким чином, розуміння у зміслі передавання мисли неможливе«.¹) Значіння слова є суб'єктивне. Група прикмет, означувана словом, складалась у того, хто говорить, і у того, хто слухає, самостійно в межах індивідуального досвіду і тому не однаково. Найбільш об'єктивні елементи слова це звуки і внутрішня форма (представник).²)

Кожна людина, з психічного боку, це щось цілком відокремлене, замкнене в собі і недоступне для інших. Наше слово, щоправда, впливає на других і встановляє деяку звязь між нами і другими замкненими в собі особами, але воно не зрівнує змісту думок різних людей у хвилину порозуміння, лише викликає анальогічний рух серед індивідуальних запасів думки, неначе настроюючи їх гармонійно. Подібно як полумя свічки не передається другим свічкам, лише викликає їх індивідуальне горіння, так само і думка не переноситься при помочі слова з одної людини на другу як щось готового, лише викликає анальогічну працю інтелекту, подібну до тої, що її виконав той, хто промовляє (=автор).³) »Розуміння у зміслі тотожності мисли у того, хто говорить, і у того, хто слухає, це ілюзія, — каже Потебня — подібно як і те, що нам здається, що ми приймаємо за зовнішній світ не свої власні зображення про нього«. При розумінню той, хто слухає, витворює свою власну думку; при тім самим слові ніхто не думає того самого, що другий. Через те »кожне розуміння є по своїй суті нерозумінням, а всяка

¹) Изъ лекцій... 131 - 132.

²) Психологія поэт. и проз. мысл. 125 - 126.

³) Ibidem.

згода в думках — незгодою«. »Думати при слові те саме, що думає другий, означало би перестати бути самим собою.« — »В душі нема нічого, крім того, що вона витворила собі своєю творчою самодіяльністю; при розумінню думка не передається, лише той, хто слухає, повторюючи слова, витворює свою думку, і вона займає у нього місце подібне до того, яке відповідна думка займає у того, хто говорить«.¹)

Акт говорення і акт розуміння це лише дві різні сторони того самого душевного явища, а саме процесу перетворювання давніших запасів думки у нові інтелектуальні продукти. »Аналіза процесу розуміння — каже Потебня — вияснює, що мова це засіб або, краще, система засобів переміни або витворювання думки«.²)

Представник у слові це той об'єктивний елемент, який разом з артикулованим звуком дає можливість порозуміння, хоч у кожної людини розбуджує її індивідуальні запаси думки. Цей представник служить слухачеві асоціативним вузлом між звуком слова та його значінням. »Слово, — каже Потебня — як цілість, зложена з внутрішньої форми і звука, є засобом для розуміння того, хто говорить, засобом аперцепції змісту його думки. Артикулований звук, що виходить від того, хто говорить, — доходить до слухача і розбуджує у нього спогад про такі самі його власні звуки, а цей спогад за посередництвом внутрішньої форми викликає у свідомості спогад про сам предмет«.³) Цей предмет це індивідуальний запас думки, який при акті розуміння перетворюється у слухача під впливом слова аналогічно як і у автора при акті творчості.

»Процес творення слова або поетичного образу — каже Потебня — цілком аналогічний до процесу розуміння одного чи другого; т. зн. коли ми розуміємо слово або поетичний твір другої людини, то в нас самих повстають ті самі три елементи, лише в іншому порядку. При творенню поетичного твору, в той сам момент, коли »х« вияснюється при допомозі »А«, повстає також »а«. При розумінню, той, хто слухає або читає, має перш усього знак, т. зн. »а«; але той знак ми знов мусимо вияснити при допомозі давнішого запасу нашої мисли,

¹) Основы поэтики... 80.

²) Психология поэт. и проз. мышл. 126.

³) Мысль и языкъ. 101.

себто при помочі »А«. Для нас »а« повинно служити вказівкою на те, що ми пізнаємо, т. зн. на »х«. З тої аналогічності акту пізнання випливає, що ми можемо розуміти поетичний твір остільки, оскільки ми є учасниками його творення«.¹) Бо взагалі »розуміння ґрунтується не на перенесенню змісту з одної голови до другої, лише на тім, що, завдяки подібному механізмові людської мисли, якийнебудь знак, слово, картина, музикальний звук, служать засобом перетворення другого самостійного змісту, що знаходиться в мисли того, хто розуміє«.²)

Так отже »розуміння це є повторення процесу творчости, але в зміненім порядку«, — при чім читач поетичного твору в головнім образі »а« буде розуміти своє власне питання, своє власне »х«.³) При всій об'єктивности звука і внутрішньої форми сам зміст слова чи поетичного образу залишається суб'єктивний.

4. ВАГА ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ ДЛЯ АВТОРА.

Роля складніших словесних витворів в душевному життю людини така сама, як роля окремих слів. Бо слово це зародкова форма вищої поезії та прози і елементарний засіб поетичного та прозаїчного думання. »Поетичний твір — каже Потебня — це таке саме об'єктивування думки як слово, і так само перш усього потрібний не для слухачів, не для публики, а для самого поета. Він творить думку у зміслі перетворення того запасу думки, який був ранше. Взагалі він приводить значну зміну в тім запасі думок.« Через те »кожний великий, визначний твір поета закінчує означений період його розвитку«.⁴)

В кожному поетичнім творі є такі самі три елементи, що ми їх бачили і в слові з ясним представником. — 1. Одноцілости артикулованого звука, т. зн. зовнішній формі слова, відповідає зовнішня форма поетичного твору з тою різницею, що в складному творі є це не лише звукова, але взагалі словесна форма з усіми елементами слова. Зовнішня форма це основа сприймання поетичного твору і в ній міститься також свєрідність поетичного твору в порівнанню з творами інших галузей мистецтва. — 2. Представникові у слові відповідає в поетичному творі образ або ряд образів. Цей поетичний образ можна назвати так само, як і образ в слові: представником, знаком, сим-

¹) Изъ лекцій... 136. ²) Ibidem, 137.

³) Ibidem, 146. ⁴) Ibidem, 134.

волом, внутрішньою формою, засобом порівняння. — 3. Значінню або змістові слова відповідає значіння поетичного твору, яке непотрібно називають ідеєю.¹⁾

Поетичний образ служить і тут звязком між зовнішньою формою і значінням. Форма викликає образ, а образ викликає значіння. Життя поетичного твору ґрунтується на тім, що його образ прикладається (примірюється) до різних випадків. Так що поетичний образ можна би назвати прикладом або притчею.²⁾

»Все, що можна сказати про повстання поетичного твору і про його вплив на самого автора і на читача, знаходиться в тісній звязку з питанням про відношення головних складових частин або елементів поетичного твору. І найскладніший поетичний твір можна звести до такої схеми: щось, що ми означаємо як »х«, неясне для автора, і що існує для нього як питання та домагається відповіді. Відповідь автор може знайти лише в попереднім, вже придбанім, або умисне розширюванім, змісті своєї мисли. Той зміст ми означимо як »А«. Висловлюючись образово, в тім »А« відбувається під впливом »х« деякий рух, занепокоєння, хвилювання; »х« неначе відштовхує з »А« все, що з ним не згоджується, а притягає те, що споріднене: це останнє об'єднується в образі »а«, і так твориться суд: »х« я представляю собі у виді »а«. Це той сам процес, що ми його завважуємо при повстанні окремого слова; »а« є те, що ми називаємо представником в слові, образом в поетичнім творі або те, що ми називаємо збором образів, якщо поетичний твір складний«. ³⁾

Розглядаючи ті внутрішні психічні процеси в інтелектуальній сфері людської душі при поетичній творчості, Потебня приходить до висновку, що »всякий поетичний твір це, хоч і не виключно, але перш за все акт пізнання, і то такий акт, який попереджає пізнання прозаїчне, наукове. Окремі моменти того акту такі: По перше, ми повинні мати означений запас знання, яким вияснюємо. Цей запас ми назвали А. По друге, ми маємо перед собою те, що пізнаємо, те, що в даному випадку творить запит. Це — х. По третє, ми порівнуємо це х з А і завважуємо, що між ними є щось подібне, спільне, те, що ми означили як а на тій основі, що його беремо з ранше пізаного А«.

¹⁾ Психологія поэт. и проз. мышл. 129 і д.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Изъ лекцій... 145-146.

»Іншими словами, кожний поетичний твір можемо звести не під формулу математичного рівняння, де обі частини рівняння дійсно рівні між собою, лише під формулу порівняння. Те спільне *a*, що ми його кожний раз находимо між новопізнаним і пізнаним, називається засобом порівняння або, інакше, знаком. Знак це для нас те, що вказує на значіння. Те, що ми називаємо в слові представником, а в поетичнім творі образом, можемо назвати знаком значіння.«¹⁾

Роля вищої поетичної творчости, як окремої і необхідної форми діяльності людської думки, така сама, як роля буденної поетичної творчости при творенню і уживанню слів з живим представником. Бо думання словами з живим представником це в своїй основі думання поетичне. Щодо своєї генези — слово без представника, без внутрішньої форми, це явище пізніше, так що »поетичне думання є *præius* і без нього прозаїчне думання, як *posterius*, не може існувати.«²⁾ Ролявищих форм поезії не обмежується лише на сферу естетичних почувань людини, але розвивається і залишає тривалі сліди у сфері пізнавчій. Поезія заспокоює пізнавчі потреби людини і приготує шлях науці.

»Перед людиною — каже Потебня — находиться світ, з одного боку безконечний в ширину, щодо простору, а з другого боку безконечний в глибину, безконечний щодо кількості спостережень, які можна зробити на дуже обмеженім просторі, заглиблюючись в один і той сам предмет. Тимчасом те, що називається людською свідомістю, те, що ми не можемо собі інакше представити, як у виді маленької сцени, на якій по черзі являються і відходять людські мисли, — дуже обмежене.

Єдиний шлях до того, щоби думкою обняти по можливості як найбільшу кількість явищ і їх відношень, основується на тім, щоби прискіпити прихід на сцену і відхід з неї окремих думок, щоби скріпити важність окремих думок, які находяться на тій сцені. Мистецтво взагалі, а зокрема поезія, змагає до того, щоби ріжноманітні явища звести до релятивно невеликої кількості образів або знаків, а тим збільшається важність умових комплексів, що входять до нашої свідомости. У кого поетичний образ зосереджує десять, двацять чи трицять окремих випадків, для кого ті окремі випадки звязалися між собою

¹⁾ Изъ лекцій... 135-136.

²⁾ Психологія поэт и проз. мышл. 135.

і витворили абстрактний висновок, для того поетичний образ змістовніший, багатозначніший ніж для того, кому він говорить лише те, що міститься в самому образі. Тому, вживаючи того самого переносного висказу, на сцені мисли тої людини, що для неї поетичний образ є багатозначний і повний змісту, той поетичний образ є представником тисячі окремих думок; для іншої людини той сам образ є представником лише себе самого¹⁾

Поетичний твір це такий словесний твір, в якому для значіння конче потрібний образ; такий твір перетворює думку за посередництвом конкретного образу. Поезія, як діяльність думки, це витворювання релятивно широкого значіння при допомозі конкретного словесного образу. Символічність, алегоричність в широкому розумінні це основна прикмета поезії в протилежність до прози.²⁾ Цей символ, образ або внутрішня форма поетичного твору, служить засобом узагальнювання, засобом абстракції. На прикладі байки і приказки Потебня широко викладає цей процес витворювання узагальнень при допомозі конкретних образів. При тім він не погоджується з поглядом Лессінга, ніби байка є виразом готового загального твердження.³⁾ Навпаки, конкретний образ байки, як відповідь на якесь життєве питання, є у відношенню до конкретного дійсного випадку — абстрактний, а узагальнення — це щойно пізніший результат порівнювання конкретних випадків. Причиною помилкового розуміння поетичних творів є те, що їх відривається від тих дійсних живих душевних процесів і складових елементів, які склалися на їх витворення. Те саме відноситься і до поодиноких слів.

»Звичайно — каже Потебня — розглядаємо слово в такому вигляді, як воно зберігається в словниках. Це так само, якби ми розглядали рослину так, як вона зберігається в гербарію, т. зн. не так, як вона дійсно живе, лише як вона штучно приготована для цілий пізнання. Тут і джерело помилкового розуміння багатьох мовних явищ. Те-ж саме робиться і з поетичними творами⁴⁾

Щоби пізнати з чого складається байка і яка її роль у розвитку людської думки, треба її розглядати не в тім вигляді, як вона зберігається на папері, у збірнику байок, а навіть і не

¹⁾ Изъ лекцій... 97-99.

²⁾ Психологія поетич. и проз. мышл. 134. — Изъ лекцій... 73 і ин.

³⁾ Гл Изъ лекцій... стор. 48-52.

⁴⁾ Ibidem, 3.

в тім виді, як вона зі збірника переходить в уста. І твори визначних байкарів (Федра, Ляфонтена, Крилова і ин.) це вже не ті первісні байки, що їх ще бачимо н. пр. у Езопа. »Байка, — каже Потебня — яка колись була могутнім політичним памфлетом, а в кожному разі сильною публіцистичною зброєю, яка, не зважаючи на свою ціль, а навіть завдяки своїй цілі, залишилась наскрізь поетичним твором, та байка, що грала таку визначну роль в думанню, зведена нінащо, на нікчемну забавку«. ¹⁾ Для своїх дослідів Потебня бере первісну незіпсовану форму байки і завважує, що така байка має дві часті: 1. якийсь конкретний випадок, незаписаний в байці, і 2. образ змальований словами (= акція). Така »байка служить бистрою відповіддю на питання поставлене нам даним комплексом явищ, даними подіями, т. зн. що вона є присудком означеного підмету«. ²⁾ Байка це один із способів пізнання життєвих відносин, характеру людини, одним словом усього того, що відноситься до моральної сторінки життя людей«. ³⁾ »Поетичний образ в байці (і не в самій лише байці, а взагалі поетичний образ) це сталий присудок для змінних підметів, сталоє вияснення для змінних пояснюваних фактів«. Життя байки триває цілі тисячеліття, бо вона все знаходить для себе нові пристосовання, вона все може бути відповіддю на нові питання. ⁴⁾

»Конкретний образ, — каже Потебня — що міститься в байці, у відношенню до конкретного випадку в дійсности — є абстрактний... Вияснення досягається в той спосіб, що з конкретного випадку, при його порівнанню з байкою, видвигаються на перше місце лише деякі його часті, а саме ті, що знаходять собі паралелі в самій байці«. ⁵⁾ В той спосіб у байці при допомозі образу відбувається процес абстрагування, узагальнення і свідомого пізнання. При тім Потебня не має на думці лише саму байку, але всякий поетичний твір і таке слово, що в нім ще живе його внутрішня форма. »Кожний поетичний твір, а навіть кожне слово в означений момент свого існування, складається з частий, які відповідають тим, що ми їх бачимо в байці«. ⁶⁾ т. зн. з образу, як сталого вияснення чи предикату, і з проблемі чи події взятої з досвіду. »Поетичний твір — каже Потебня — це... алегорія в широкому розумінні цього слова, не у розумінні

¹⁾ Ibidem, 26. ²⁾ Ibidem, 21-22. ³⁾ Ibidem, 11.

⁴⁾ Ibidem, 34-35. ⁵⁾ Ibidem, 51-52. ⁶⁾ Ibidem, 73.

тільки метафоричности образу, як звичайно алегорію розуміють. Кожний поетичний образ є свого роду притчею, прикладом, що примірюється до чогось... ..Всякий акт творення поетичного образу і користування ним необхідно приймає форму порівняння і являється чимсь в роді звязування суб'єкту і предикату«. ¹⁾

Алегорія (образ) поетичного твору служить для думки неначе центром, довкола якого гуртуються окремі випадки, що з них пізніше витворюється узагальнення чи моральна наука. »З того виходить, — каже Потебня про байку — що байка це засіб пізнання, узагальнення, морального повчання, і як засіб не може іти за тим, що нею досягається, лише мусить його попереджувати, т. зн. що... буває не так, що наперед беруть абстрактне твердження, а потім придумують для нього образи, лише навпаки, байка попереджає загальну правду... Тому байка це елементарніший, простіший, більше поширений,... популярніший спосіб пізнання, ніж науковий.« ²⁾

Відношення байки до узагальнення це відношення поезії до прози. »Образ (або цілий ряд дій, образів) змальований в байці це поезія; а узагальнення, що його подає байкар, — це проза.« ³⁾

Психічний процес при творенню і уживанню поетичного твору ґрунтується на тім, що поетичний твір стає для свідомости людини представником більшої кількості ріжноманітних явищ, а рівночасно зводить велику масу їх дійсних рисів до невеликої кількості найбільш характеристичних. Але та ріжноманітність, заступлена на сцені свідомости поетичним образом, не щезає з нашої памяти. »Поетичний образ — каже Потебня — дає нам лише можливість заступати масу ріжноманітних думок релятивно невеликими умовими величинами. Ті релятивно невеликі умові величини кожен раз являються заступниками тих мас думок, що з них вони повстали і які довкола них гуртувалися. Та людина, котра свідомо користується великою кількістю поетичних образів, і то користується ними так, що вони свobodно приходять на думку, тим самим буде мати в своїм запасі величезні маси думок. Це можна порівнати з тим, що робить альгебра у відношенню до конкретних величин. Хто має альгебраїчне вирішення завдання, або може його видобути, коли захоче, той підставить під

¹⁾ Основы поэтики... 89.

²⁾ Изъ лекцій... 80.

³⁾ Ibidem, 58.

альгебраїчні знаки дані величини і дістане потрібне арифметичне вирішення. Той процес можна назвати процесом згущення мисли; він відбувається не лише при допомозі поетичних творів, не виключно через них, але між іншим і через них. Тому можна позитивно сказати, що поетична діяльність думки це одна з головних підойм в ускладненню людської думки і у прискоренню її руху«. ¹⁾

»Поетичний твір — каже Потебня — це засіб об'єктивувати, робити зовнішнім предметом свою думку. Він появляється, витворюється в певні моменти напруження думки і потрібний перш за все для самого автора; бо тільки таким способом він може перетворити зміст своєї думки. Іншими словами, поетичний твір витворюється перш за все для себе, для внутрішніх цілей (самопізнання, самовиховання, і в тім основується згадане перетворення), для заспокоєння потреби самого автора, а щойно потім для других людей, для інших зовнішніх цілей«. ²⁾

Але поетичний твір це є спосіб об'єктивзації не якоїсь відірваної від життя думки поета, але і того, що з нею звязане, а саме явищ з життя середовища і тих настроїв, які панують в суспільстві. Таким чином, той поетичний твір, який заспокоює дійсну внутрішню особисту потребу автора, відповідає також потребам, настроям і проблемам суспільства. ³⁾

5. РОЗУМІННЯ І КРИТИКА ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ.

Між словом з живою внутрішньою формою та поетичним твором є повна аналогія. Тим самим і акт розуміння поетичного твору виявляє ті самі психічні процеси, що їх виказує аналіза акту розуміння окремого слова. В процесі розуміння поетичного твору відкриває Потебня ті самі складові частини, що їх бачимо у процесі творчості, лише у зміненому порядку. Коли образ в процесі творчості стоїть на другім місці і є неначе відповіддю на питання, що виринає в душі мистця, то у хвилину розуміння слухач (читач, критик) дістає наперед готовий поетичний образ, а його пристосовання, його значіння знаходить у запасі своїх давніших спостережень. ⁴⁾

Життя готового поетичного твору основується на пристосовуванню його до різних індивідуальних запасів думки у читачів.

¹⁾ Ibidem, 97.

²⁾ Основы поэтики. 26.

³⁾ Ibidem, 78.

⁴⁾ Ibidem, 78.

Звідси випливає суб'єктивний характер змісту чи значіння поетичного твору. Цей зміст може бути для читача цілком відмінний від того, що його мав на думці сам автор в момент творчості. І сам автор, коли стане пізніше читачем свого твору, може під його впливом переживати інший зміст, ніж той, що був підкладом його поетичної творчості. »Сам творець образу — каже Потебня — кожен раз, коли ним наново користується, може його розуміти инакше, ніж в момент творчості. Кожного разу образ наново оживає при його пристосовуванню. З того не тяжко бачити, що при кожнім новім пристосовуванню образу змінюється спільна риса між ним і його пристосованням, змінюється між ними *tertium comparationis*. А дальше, з того вже легко завважати усю помилковість тих висловів, котрих звичайно уживають при аналізі мистецьких творів, н. пр. »ідея«, »основна ідея« і т. ин. Слово »ідея« витерлось, зносилося і багато ріжних значінь, вложених до нього через довге уживання, робить його непридатним, непотрібним а навіть безглуздим...«¹⁾ Коли даний поетичний образ наново пристосовується, змінюється підмет, що до нього цей образ прикладається як присудок, змінюється і спільна точка між образом і його новим значінням, т. зн. »змінюється те, що між иншим творить зміст славетної ідеї«. З того треба зробити висновок і для літературної критики і для методики шкільних викладів. »Школяр не може відшукати, »яка ідея лежить в основі твору«, тому що вона ґрунтується на умовности: до чого я перед тим даний образ пристосую. Якщо таке пристосовання зроблено, тоді легко вирине в голові і та спільна риса між образом і його пристосованням, його ідея, якщо хочете. Звідси випливає ще й те, що теоретичне переконання, неначеб-то у справжнім мистецьким творі існувала якась повна відповідність між образом і ідеєю, це міт, казка...«²⁾ »Поетичний образ (а це відноситься однаково і до слова і до поетичного твору), оживаючи у того, хто його розуміє, каже йому кожного разу щось иншого і при тім нераз більше ніж те, що в той образ безпосередно вложено...«³⁾ З того випливає загальна педагогічна засада, щоби виясняючи поетичний твір, вияснити його зовнішню і внутрішню форму і приготувляти читача до створення його власного значіння. Бо »кожне прикладання поетичного твору це творчість у змислі кристалізації вже даних

¹⁾ Ibidem, 85-86.   ²⁾ Ibidem, 86-87.

³⁾ Ibidem, 88.

у свідомості елементів, — це приведення тих елементів у якийсь порядок«. ¹⁾)

При розумінню поетичного твору, так само як і при розумінню окремого слова, неможлива тотожність думки між автором і читачем. І тут також кожне розуміння це по своїй суті нерозуміння. Бо поетичний твір це не засіб передавання готової думки, лише засіб перетворювання індивідуального запасу думки у кожної людини зокрема. Об'єктивно існують лише зовнішня форма твору і його внутрішня форма (образ, чи ряд образів або акція). Його зміст («ідея») розвивається у кожного, хто користується твором цілком самостійно. »Те, що ми називаємо розумінням, це акт окремого роду повстання думки в нас самих з приводу думки висказаної другим«. ²⁾)

Розуміння поетичного твору це теж акт поетичної творчості, який відбувається в душі кожного, хто твором поета користується, і його роля у перетворюванні запасів думки та у витворюванні нових думок у читачів така сама, як у самого поета. При всій суб'єктивності змісту, добре розуміння поетичного твору до деякої міри зрівнує нас з поетом. »Du gleichst dem Geist, den du begreifst, — каже Мефістофель Фавстові, то значить: — поясняє Потебня — якщо ти здібний розуміти другого, то ти до якоїсь міри з ним рівний. Якщо слово, звук розбуджує у тебе думку, то та думка вже була у тебе в іншому виді, неорганізована, нескристалізована, і ніхто тобі її не дав«.

Пристаюючи це до поетичного твору, робить Потебня висновок, »що особистість поета, т. зн. ті процеси, які відбуваються в його душі, наскільки вони можуть бути для нас знані, мають велике значіння для нас тому, що вони є по суті процесами нашої душі, душі тих, що розуміють і користуються поетичним твором. Особистість поета виїмкова лише тому, що в ній у більшій концентрованості знаходяться ті елементи, які знаходяться і в того, хто його твори розуміє«. ³⁾) Так що літературна критика і історія літератури взагалі повинні по змозі звертати свою увагу не лише на ті об'єктивні елементи, що їх читач дістає від автора в його поетичнім творі, але і на усі ті думки і процеси в душі поета, які на витворення цього твору склада-

¹⁾ Психологія поэт. и проз. мышл. 133-134.

²⁾ Изъ лекцій... 160.

³⁾ Ibidem, 137.

лися. Таке пізнання особистости автора приведе не лише до кращого розуміння самого твору, але і до творчого самопізнання і самовиховання читачів. З того боку поетичний твір має своє велике значіння не лише у сфері естетичних почувань та в ділянці інтелектуального розвитку окремої людини, але також у сфері соціальної етики. »Муза — каже Потебня — посилає вітхнення поетові, а твір поета критикові і тим, хто його розуміє, витворюючи щось в роді ланцюха. В той спосіб поетичний твір встановляє між людьми тісний моральний звязок, якщо виходимо з такого розуміння моральности, що моральне є те, що звязує людей в широкі суспільні групи (розбишацтво може об'єднати малий гурт людей, але суспільства така ідея не об'єднає)... З такого становища поезія, як і мова взагалі, це така річ, що звязує людей у громаду далеко сильніше..., ніж єдність релігії, єдність політична і всяка тенденція, що змагає до зближення людей між собою. Тому... аморальність поезії це *contradictio in adjecto*«. ¹⁾

З такого становища ясно виринає перед нами також велике національне значіння спільної національної мови, а з окрема усіх вищих словесних витворів поезії (і творів мистецтва взагалі) та тих витворів, що їх Потебня називає прозою, т. зн. витворів науки.

6. НАУКА.

Побіч думання поетичного людина уживає ще другої форми думання, що його можна назвати прозаїчним або науковим. У звичайному життю ми навіть не завважуємо, що ми послугуємося цими двома формами словесного думання. »З поезією і прозою — каже Потебня — це те саме, що і з очима. Ми уживаємо цих двох форм цілком несвідомо, а завважуємо різницю між ними тоді, коли хтось відчуває в собі здібність переважно до одної або другої форми«. ²⁾ »Поезія (мистецтво) і проза (наука, абстрактне думання) — це два рівноправні і рівновічні способи думання. Не можна рішити, котрий з них більше поширений«. ³⁾

Елементарна форма поезії, а тим самим елементарний засіб поетичного думання, це первісне слово і взагалі кожне слово з живим представником. Його роля і взагалі роля поезії в люд-

¹⁾ Основы поэтики 54.

²⁾ Изъ лекцій... 39.

³⁾ Черновья замѣтки А. А. Потебни о Л. Н. Толстомъ и Достоевскомъ. — Вопросы теории и психологии творчества В. Харків 1914. ст. 279.

ському життю це роля синтетична, яка веде людську думку до узагальнень. Алгоритичний образ (чи ціле оповідання) служить осередком концентрації багатьох конкретних випадків, до яких він пристосовується. »Пристосовання до одної і тої самої точки установляє рівнання між окремими випадками і приводить їх до абстракції«. ¹⁾

Елементарна форма наукового думання це слово без представника, т. зн. з забутим представником. Бо генетично слова без представника повстали зі слів з представником, так що взагалі можна сказати, що наукове думання підготовляється думанням поетичним. Але це не значить, що наукове думання робить поезію непотрібною. Якщо думка в межах даної мови активна і продуктивна, то вона все буде послуговуватися поетичними засобами, витворюючи все нові і нові образіві слова і фрази навіть в межах наукової творчости. Вже у звичайній буденній мові бачимо, побіч слів прозаїчних, цілу масу нових і старих слів поетичних. »Причина переміни поетичного слова в прозаїчне — каже Потебня — або слова з представником (в котрім є порівнання) в слово без представника, міститься в розширенню значіння слова; а саме розширення значіння відбувається при помочі поетичної форми. Така постійна зміна поетичного і прозаїчного думання іде без кінця і назад і вперед«. ²⁾

Вже з аналізу основних елементів поезії впливає її різниця в порівнанню з прозою. »Категорії поезії це образ і значіння; категорії науки і її словесної форми — прози є: окремий випадок (факт) і загальне твердження (закон)...³⁾ »Ідеал наукового узагальнення є рівнання, і його зміст можна висловити так: такий-то даний випадок стверджує такий-то загальний закон«. ⁴⁾ Взагалі наука змагає до стотожнення закону з фактом, т. зн. змагає до того, що називається математичним рівнанням. Так що різницю між поезією і прозою можна би коротко зазначити в той спосіб, що »поезія це алегорія, а проза це тавтологія«. ⁵⁾

Так як прозаїчне слово виростає органічно з поетичного, так само наукове думання органічно звязане з поетичним. »Поезія це діяльність споріднена з науковою, паралельна з нею«.

¹⁾ Изъ лекцій... 75.   ²⁾ Ibidem, 124.

³⁾ Психологія поэт. и проз. мышл. 134.

⁴⁾ Основы поэтики... 93.

⁵⁾ Психологія поэт. и проз. мышл. 135.

І коли наука старається зводити рівне з рівним, однородні факти з однородними, то засобом для схоплення цієї однородності є між іншим алєгорія.¹⁾ »Прозаїчне думання — каже Потебня — це думання словами, (а можна думати і не словами, н. пр. музикальними звуками, красками, рисунками), при якому значіння (поодинокий факт або загальний закон) виражається безпосередно, без помочі образу«. ²⁾ Вказуючи на різницю цих двох основних форм людської думки, Потебня вказує рівночасно і на те, що це не якісь переходові форми думки, що їх людство могло би у своєму розвитку покинути, лише форми тривалі.³⁾ »Для творення наукової думки необхідна поезія«. У сфері наукового думання всюди, де нема наукового поняття, там появляється образ,⁴⁾ заспокоюючи потребу заокругленої системи пізнання та помагаючи дальшому розвитку думки. Науковий дослід часто уживає образів. Сам Потебня, викладаючи н. пр. про людську свідомість, послуговується образним способом пояснювання. »Психольогія — каже Потебня у своєму викладі про процес згущення думки — це ще наука надто молода і слаба, щоби вона могла сказати щонебудь означеного. Ми обмежуємося термінами, словами, що заступають самі досліди. Ми кажемо: поле людської свідомости дуже вузьке. То значить, що треба собі уявити, що у нас, висловлюючись образно, в голові існує вузенька сцена, на якій всі дієві особи не можуть поміститися, так що вони лише увійдуть, перейдуть і відійдуть. І ось цю малесеньку сцену, що її точніше не можна означити, називають свідомістю, а про все те, що не доходить до свідомости лише до деякої міри наближається до неї, кажуть, що воно знаходиться за порогом свідомости. Коли ми кажемо: сцена, поріг і т. д., тоді уживаємо поетичної форми думання. І ми вдоволяємося цими переносними виразами, бо інших не можемо найти для вирішення питання, яке має для нас практичну вагу«. ⁵⁾

Про практичну вагу мистецтва і науки Потебня ніколи не сумнівався і все виступав проти дуже популярних в Росії думок Толстого та проти всякого недоцінювання ролі розуму і теорії в життю людини. Погорда до науки і мистецтва, погорда до розуму

¹⁾ Изъ лекцій... 75.

²⁾ Психологія поэт. и проз, мышл. 135.

³⁾ Изъ лекцій... 39. ⁴⁾ Ibidem, 125.

⁵⁾ Изъ лекцій .. 91-92.

і теорії нищить сутєву різницю між людиною і звіриною і консеквентно веде людину кудись назад на рівень звірини.

»Вся філософія автора «Войны и Мира» — каже Потебня — ґрунтується на безперечній правді, що явище не вичерпується пізнанням і що тому вияснення явища ніколи не може рівнятися самому явищу. Але з того для автора випливає несправедлива погорда для розумовання, для теорії і для практичної діяльності кермованої теорією; ця погорда несправедлива тому, що вона збудована на формулі:

На время не стоитъ труда,
А вѣчно любить невозможно«.

Ціла філософія Толстого редукується на формулу, що повне пізнання неможливе, а неповне нікчемне і непотрібне. Толстой, як відомо, протиставить розумові і науці іраціональні чи інстинктові сили людини і лише їм приписує природність та лише їм дає право кермувати людськими вчинками. Все інше, на його думку, штучне, безплідне, шкідливе і не веде до ціли. У його романі «Война и Мир» змальована повна перемога чинників іраціонально-інтуїтивних, перемога того, що він називає «російською істотою» над розумом і наукою, що їх репрезентує постать Наполеона. «Народное чувство» у Кутузова є джерелом його перемоги над Наполеоном. Бо вплив розуму на хід подій, на погляд Толстого, такий сам, як н. пр. вплив диму, що відлітає з вітром, на рух паротягу. «Якщо прийняти, — каже Толстой — що життя людини може бути кермоване розумом, то знищиться можливість життя». На ті слова Потебня відповідає: «Якщо приймати, що розум, теорія, свідоме змагання до ціли не грають в життю ніякої ролі, то руйнується можливість відріжнення людського життя від несвідомого».¹)

Вартість мистецтва і науки, як засобів душевного розвитку людини і як продуцентів вищих елементів думки, подібна до вартости вищих споживчих продуктів для відживлення людського організму. «Все те, — каже Потебня — що ми називаємо світом, природою, те, що ми кладемо поза собою, як суму річий, як дійсність, і саме наше я, це плетінка наших душевних процесів, хоч і не довільна, лише вимушена чимсь, що знаходиться поза нами. В тім змислі увесь зміст душі можна назвати ідеальним..

¹) Черновья замѣтки... о. Л. Н. Толстомъ... Оп. cit. 263. і д.

Але в цій всеобіймаючій ідеальності ми відріжняємо вищі і нижчі струї: сирі матеріяли і продукти різного ступня концентрації. В вужчій змислі, лише ті сирі матеріяли, найбільш суб'єктивні і найменше виразимі, називаємо реальними, а думку ідеальною¹⁾

Ті сирі матеріяли, це все те, що нам дають наші змисли; це змислові сприймання. Той змисловий матеріял безнастанно перетворюється нашою пізнавчою силою у вищі елементи думання на основі загальнолюдських і повсякчасних законів душевної діяльності. »Думка, однаково чи мистецька чи наукова, не може бути тотожна з дійсністю, подібно як спирт і цукор не може бути тотожний з зерном, бараболею і буряком. Домагання, щоби мистецтво було наслідуванням природи, подібне до домагання, щоби вищі організми відживлялися не зосередженою стравою і не хемічними продуктами, а так, як земні червяки, а навіть ще більше, щоби при відживлюванні не було перетворення річовин у ніжніші і потрібніші продукти, т. зн. щоби самого відживлювання не було. Якби таке домагання сповнити, тоді мистецтво не мало би ніякої цілі, бо нащо-ж наслідування, коли є сама природа? Балачки про об'єктивно прекрасне, а також про те, що і життя зі своїми дрібними явищами це такий мистецький факт, що невміла художність не концентрує, а радше ослаблює його вражіння,... основані на *qui pro quo*. Якщо життя (природа, дійсність) це мистецький факт, то воно також факт науковий. Таким способом дійдемо до того, що і наука не потрібна. Але дійсність, — додає Потебня — у змислі нижчих сфер душевної діяльності людини, що відповідають душевній діяльності звірят, не є ані мистецька, ані наукова²⁾

Мистецтво і наука це виключно людський скарб, це дві основні форми виключно людського язикового думання. Відношення між ними щодо генези таке, що поетичне думання є *prius* і без нього прозаїчне, наукове думання, як *posterius*, не може існувати. Але обі ці форми розвиваються паралельно побіч себе і для праці людської думки однаково важні. »Обі форми думання (поетичне і наукове) — каже Потебня — стало є в такому взаємному відношенні, що перша помагає витворенню другої, а друга, як вже витвориться, стає основою ускладнення

¹⁾ Изъ записокъ по теоріи словесности, стор. 65.

²⁾ Ibidem, стор. 65-66.

і удосконалення нових поетичних образів». Звідси випливає уся вага національної мовної форми для успішного розвитку цих обох форм думання, для вільного всестороннього розвитку душевних сил нації і тимсамим, для удосконалювання її мистецької і наукової продукції. Бо поетичне і прозаїчне думання це форми думання мовного і лише у сфері однієї національної мови можуть себе органічно у своєму розвитку підтримувати. Якщо поезія це така форма людської думки, що і проза з неї виростає і без неї не може бути, »то ясно, — каже Потебня — що перекладаючи наукову роботу у сферу чужої мови, ми тим ослабимо свою поетичну діяльність і позбавимо плідності також дальшу наукову діяльність«. ¹⁾

* * *

У світлі таких наукових спостережень перед нашими очима виринає яскрава картина усього того духового каліцтва української нації, каліцтва викликаного натиском систематичної денационалізації, через що і такий геніяльний мислитель як Потебня не міг органічно підтримати природнього розвитку українських національних сил і всі свої наукові твори і виклади складав чужою, російською мовою.

---

¹⁾ Психологія поэт. и проз. мышл. стор. 135.

ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІ.

1. ВСТУПНІ УВАГИ.

Слово «нація», «національний», «національність» не все і не всюди вживається в однаковому значінню. В країнах на захід від Німеччини ще й нині під словом «національність» розуміється звичайно державну приналежність, і в такому розумінню «нація» це нічого іншого, як збірна назва для всіх горожан даної держави. Цілком інше значіння має слово «нація» в Німеччині і далі на схід.

В тому другому розумінню межі нації не покриваються з межами держави. Нація це така група людей, яку об'єднує свідомість мовної, культурної, подекуди і історичної, єдності і власної різниці від усіх сусідів та, більше або менше свідоме, спільне хотіння таку єдність і окремішність зберігати і далі вільно розвивати.

При такому розумінню, найважливішим елементом і зовнішнім знаком національності є мова, спільна для цілої групи. Та це лише один з елементів національності, на яку складається цілий ряд прикмет психофізичної структури нації, при чому мова, неначе шерсть на звірині або пір'я на птиці, найкраще виявляє на зверху внутрішню своєрідність тієї структури.

Але і в тому другому розумінні під словом «нація» скривається часом ріжний зміст. Звичайно нацією означається таку етнографічно окрему групу людей, яка у своєму розвитку дійшла вже до високого ступня національної самосвідомості і виворила значні культурні вартости, хоч часом говорить про національну окремішність і там, де ходить про нерозвинену етнографічну масу. Всі ці відтінки значіння слова «нація», «національний», «національність», можемо знайти і в українській літературі. Про Українців найдемо часом з одного боку висказ, що це не нація лише етнографічний матеріал, а з другого боку, що це окрема самостійна нація. Так н. пр. Михайло Грушевський писав колись, що від співпраці української інтелігенції

залежить розв'язка «питання життя й смерті для українського національного діла, для українського народу — чи стане він справжньою «нацією», чи завмре в ролі пів-етнографічної «народности». Без енергійних зусиль інтелігенції неможливий перехід української народности до свідомого національного життя». ¹⁾

Подібно і Володимир Тимошевський у своїй книжці «Мова і національність» (Чернівці 1912) говорить про піднесення темних некультурних мас «зневолених народів до рівня культурних націй», хоч далі, коли говорить про Українців і про інші недержавні народи, вживає на їх означення на переміну слів «нарид» і «нація» (стор. 6. і д.).

І у інших сучасних теоретиків українського відродження, н. пр. у Вячеслава Липинського, слово «нація» теж вживається не все в однаковому значінню. Часом воно означає лише найвищий ступінь розвитку такої групи людей, яку звичайно називаємо народом чи нацією, а деколи також всякий інший, хочби і дуже низький, ступінь нерозвиненої ще нації. «Наша нація, — каже В. Липинський — якщо вона має стати нацією, ²⁾ мусить перейти через стадію персоніфікації свого містичного, іраціонального, стихійного почуття національної індивідуальности в особі репрезентуючого цю національну індивідуальність Голови своєї національної Держави. Ми досі не розвинулись в націю через те, що підчас Руїни знищили свою козацьку монархію. Весь час від смерті Великого Богдана був для нашого національного розвитку, як слушно каже Драгоманов, «пропащим часом». Без надолуження того «пропащого часу», ...ми на віки останемось нацією недорозвиненою, нацією в літературі, нацією-калікою, одною з тих, яких багато було і єсть ще й тепер в Європі». ³⁾

Потебня не зв'язував з поняттям «нація» поняття державної приналежности чи державної незалежности, але зв'язував з ним поняття певного вищого ступня самостійного національно-культурного життя і, під вражінням сумного стану на Україні, мав навіть один раз висловитися, що українська «нація обернулася в етнографічний матеріал придатний хіба для наукових дослідів». ⁴⁾ Зрештою він теж вживав слів «народність» і «національність»

¹⁾ «Про українську мову й українську справу». Київ 1907. стор. 11. і 18.

²⁾ З того місця найкраще видно подвійне розуміння слова «нація». К. Ч.

³⁾ Листи до Братів-Хліборобів. Стор. 86-87.

⁴⁾ Д. Н. Овсяннико-Куликовський: Воспоминанія. Пб. 1923, стор. 179 і д.

на перемену і не робив між ними ніякої різниці. Тим самим слово «національний» означає у нього тільки, що властивий для якоїсь нації.

Зрештою слово «нація» має вже цілу свою історію і досить велику літературу. Лише коротко згадаємо, що н. пр. у давних Римлян довгий час назва «natio» вживалася лише на означення примітивних і нічим незамітних народів. Історично і культурно визначні народи означувалися словом «gens», а нарід, який стояв на найвищому ступні розвитку культури і політичної організації називався «populus». ¹⁾ Пізніші віки внесли до поняття «нація» примішку політичної активності в протилежність до пасивної маси, так, що н. пр. у Поляків довгі часи «нацією» була лише шляхта.

Найновіша суб'єктивна теорія нації приймає волю одиниць за рішучий критерій для зарахування її в склад якоїсь нації і всякі об'єктивні елементи національності усуває на другий план. На наш погляд в такий спосіб можна вияснити лише деякі виїмкові явища з ділянки національної патології, але робити з того загально важну теорію національності ніяким чином не можна. Ядро нації це щось об'єктивно дане, а його розвиток це вже завдання свідомих зусиль одиниць. Ті, що від того ядра відпадають, і ті, що з іншої національної сфери до нього пристають, творять лише побічне і другорядне явище в життю нації, сприяючи або прискорюючи її розквіт.

Цих кілька вступних уваг про значіння самих термінів кидає вже трохи світла на саму суть тих частих спорів, що в них цих термінів уживається. Роз'яснення значіння термінів «нація», «національний», «національність» і «націоналізм», які все ще викликають дуже різноманітні асоціації, виказує, що дуже часто спір ведеться лише за слова, а не за думки.

На нашому ґрунті сама проблема української національності затемнювалася під впливом великої сугестивної сили многозначного терміну «Русь», а ще більше під впливом політичних бажань наших сусідів, що їм свідомо чи несвідомо служила їх наука, підтримуючи ці тенденції своїми гіпотезами. Ще й нині в науці панує н. пр. гіпотеза про давню добу праруської національної єдності, себто перш за все єдності мови, хоч на по-

¹⁾ Dr Friedrich Hertz: Wesen und Werden der Nation. (Jahrb. für Soziologie. 1. Erg Bd. Karlsruhe 1927. Nation und Nationalität).

твердження такої гіпотези нема ніяких, ні історичних, ні фільольогічних, ні якихнебудь інших доказів. Ясно, що така теорія, завоювавши також поле української науки, тільки підривала національну силу Українців, а підтримувала відомі обрусительні тенденції на Україні, відбираючи перш усього українській мові, як »провінціальному жаргонові«, право на окреме існування. Та теорія про єдину »руську« народність, що мала обіймати усе східне Словянство, часом виступала навіть з претензіями об'єднати усіх Словян в одну націю з одною літературною мовою. Так словянофільські ідеали виродилися вкінці на російському ґрунті в імперіялістичні пляни панрусизму.

До елементів офіційної »руської« народности, проповідованої вже в 40-их рр. підчас спорів між російськими Словянофілами і Западниками, належала також вірність царю і православної вірі. В розумінню тодішніх апольоетів російського самодержавія »народність« зводилася на оборону основних принципів російської імперії.

Ту теорію про єдину »руську« народність після невеликої перерви відновлено знову при кінці 70-их і у 80-их рр. Українська мова, а тимсамим і українська нація, опинилася тоді під важким тягарем смертного присуду з 1876 р.

В таких часах доводилось Потєбні висказувати і обороняти свої строго наукові погляди про українську мову і народність. Те, що він в тій справі говорив і писав, мусимо нині цінити як знамениту і смілу оборону української нації в найтяжчому періоді нашого невольницького життя.

2. ЯДРО НАЦІЇ.

Наукова аналіза поняття »нація« доходить звичайно лише до зясування декількох його складових елементів, до зясування декількох атрибутів нації, таких як спільнота мови, спільнота історично-культурних переживань і бажань і т. ин. Але досвід показує, що все те ще не вичерпує усього змісту поняття нації, не розгадує самої суті національної своєрідности даної групи людей, не зясовує факту самих народин і основ дальшого розвитку нації, як цілості. Ті невідомі сили, ті невідомі підвалини, з яких виростають різні зовнішні прояви національного життя, звичайно називаються ядром нації. Тому, що неможливо схопити його раціональними засобами, говорять звичайно лише загально-

про «містичне ядро нації,» як про щось об'єктивно даного, що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси, та що може видобути на поверхню свідомости і стати керманічем усіх національних змагань в усіх ділянках життя. Об'єктивна національність може вийти із темних глибин підсвідомого хотіння на ясний шлях свідомих зусиль волі. На ґрунті даної нації можна і треба плекати ідею власної національності не лише у формі чуттєвого наставлення думки, але перш за все у формі пізнання власної національної своєрідности та у формі ясної культурної і політичної програми, основаної на таких пізнаннях. І лише ідея національності, координуючи свідому волю одиниць, забезпечує в нинішні часи дальше існування і розвиток нації як цілоти. Національність лише тоді стане підкладом модерної нації, коли, впливаючи з незнаних глибин людської природи, при допомозі усвідомлення і витривалої праці інтелекту, перетворить своєрідність іраціонального чуттєвого наставлення на послідовний ряд актів свідомої волі. В такому розумінні сильну національну волю даної людської громади можна вважати критерієм її життєздатности як нації.

Такі були у загальних зарисах погляди Олександра Потебні про суть національності.

Про сам процес повстання нації находимо у Потебні лише короткі натяки. На його думку рішачим чинником н. пр. при диференціації словянської сім'ї на окремі народи, при розвитку національних своєрідностей поодиноких словянських народів, були не зовнішні впливи, лише внутрішні зародки. В протилежність до викладів Куліша і Головацького, що зводили витворювання різниць між словянськими народами до часів історичних і до причин відносно знаних, головню до посторонніх впливів чужих династій, Потебня схиляється до погляду, що «не Руриковичі витворили певний ступінь єдности передмосковської Русі, лише руські племена, між иншим через Руриковичів». Цим не заперечується впливу особистостей і впливу меншости, але все те «підпорядковується впливові сил на вигляд більше пасивних, але витриваліших».

І про процес витворення польської нації Потебня каже те саме. Головним мотором цього процесу були не посторонні впливи, лише сама народня стихія. «Чужі впливи не можуть вияснити особливостей північно-західньої групи словянських племен, до якої належить як польське простолюддя, так і шляхта. Причини

витворення як цієї групи, так і складаючих її одиниць, незнані. Не чужі впливи і зліплена ними із спільно-слов'янського тіста шляхта витворили етнографічні особливості польського простолюддя, лише маса польського населення видала зі себе шляхту і собою означила нормальні межі польської держави.¹⁾

Потебня відкидає також погляди Головацького про шкідливий вплив західньо-європейської цивілізації та його неясне сто-тожнювання народности зі стариною. Як примір знищення народности під впливом західньої цивілізації приводить Головацький постать жовняра-Українця, так знімченого на австрійській військовій службі, що рідна мати не розуміє його і оплакує як на віки втраченого сина. Потебня, маючи на думці анальогічні відносини на Великій Україні, відповідає, що »цей жовняр типічний і нам знайомий, не дивлячись на іншу закраску«. Бо на Україні, »волею судьби приміщеній, як горох при дорозі, і засудженій на безнастанне витоптування і колотнечу, появляються і щезають на протязі віків цілі товпи вольних і невольних відступників.«²⁾ Тут Потебня, певно натякаючи на відступництво самого Головацького, що перейшов до московського табору, додає ще завваження, що в широкому розумінні всі відступники невольні, лише не всі однаково самовдоволені. А появи такого виродка, як цей знімчений жовняр, не можна пояснити шкідливим впливом західньої цивілізації. Це припущення — каже Потебня — могло би підорвати довіря до націоналізму³⁾ у тих, для кого націоналізм не має ще тріvkих підвалин і не зв'язаний нерозривно із самим предметом їх занять. »Хиба-ж при зударенню з іншою, не західньою цивілізацією, н. пр. візантійською, неможлива поява таких самих виродків, і хиба таких явищ справді не було. Тут, якщо хто і винен, то не окуляри, а малпа, що накладає їх на хвіст. Якби сторонній вплив на народність був сам собою шкідливий, тоді нові народности взагалі не повставали би. Якщо

) Рецензія на збірник Я. Головацького: »Народня п'їсни Галицкой и Угорской Руси«. — Отчетъ о 22-омъ присужденіи наградъ гр. Уварова 1880. стор. 68.

2) Ibidem, стор. 92.

3) Слова »націоналізм« уживає Потебня у своєму розумінню на означення такого світогляду, який національну різноманітність людства вважає за щось цілком природне і для розвитку загально-людської культури корисне, та для якого нація є єдиною здоровою основою для розвитку одиниць і загалу.

здібність народу »не піддаватися« т. зн. зберігати можливість дальшого життя вичерпується самим зберіганням старини, тоді вона неможлива, як і неможливе те, щоби вода не замерзала на холоді, а лід не таяв в теплі.« »Я думаю, — каже Потебня — що недуга народности залежить не так від того, що етнографічні впливи на неї самі собою шкідливі, як радше від того, що народність буває поставлена в таке становище, що їй неможливо з вистарчаючою енергією діяти на ці впливи, відновляти свій зміст та удосконалювати свої засоби сприймання.«¹⁾ Зясовуючи своє власне розуміння життєздатности народу, Потебня вказує на те, що »помилка лежить у представляванню народности як змісту. Справді-ж народність реальна у відношенню до свого минулого; але, як витворена цим минулим сума способів діяння на нові впливи, вона формальна до такого ступня, що її збереженню не протирічить навіть повне, але ступневе, відкидання попереднього змісту. Згідно з тим, мова це не лише один із елементів народности, але і її найбільш досконала подоба.«²⁾

Таким чином погляди Потебні про національність нерозривно звязані з його поглядами про людську мову. Його широкі наукові інтереси гуртувалися якраз довкола проблем звязаних з явищами людської мови. Потебня — як каже Халанський — »це був мислитель, що переходив від явищ мови до вищих питань філософії, поезії, мистецтва, історії і громадського життя.«³⁾ Нічого дивного, що і серед його думок про національність найбільше місця присвячено явищам мови, як таким, що тісно звязані з усіми ділянками життя нації. При тім Потебня найбільше уваги звертає на незвичайно багату на сумний досвід українську дійсність.

3. МОВА І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ.

Головна функція мови, як системи слів, це зміна мисли. Мова це не просто засіб виражати готову думку, а індивідуальний спосіб перетворювати її. Кожний нарід має свою мову, свою, так би мовити, перетворюючу машину.⁴⁾

¹⁾ Рецензія на збірник Головацького. *Op. cit.* стор. 97.

²⁾ *Ibidem*, 92-93.   ³⁾ М. Халанський. *Р. Ф. В. IV.* кн. 1891.

⁴⁾ В. Харцієв: *Основы поэтики Потебни. (Лекції Потебні) — Вопросы теории и психологии творчества.* II. 2. стор. 22. і 24.

Душевний розвиток людини нерозривно зв'язаний з розвитком її мовних здібностей, і кожний вік має свої вимоги, що їх занедбування означає прогріх проти гігієни духа і тіла. Коли-ж це діється в ширших розмірах, тоді приходить повільна дегенерація цілої нації. Нічого дивного, що заходи переможців, які намагаються зломити відпорність підбитої нації, звертаються перш усього проти мови поневолених, стараючись різними способами здавити або бодай припинити її природний розвиток.

»Мова — каже Потебня — це не лише дана система засобів пізнання, так само як і пізнання не відокремлене від інших сторін людського життя. Те, що пізнаємо, впливає на нас естетично і морально. Мова це рівночасно шлях витворювання естетичних і моральних ідеалів«.¹) Нормальний розвиток мови, як одного із найголовніших елементів національності, це одна із основних передумов здорового розвитку цілої нації.

Ті нації, котрі втрачають свою рідну мову і приймають чужу, »ці нації — як каже Володимир Тимошевський — не мають духової самостійності, завжди ідуть »на помочах«, через те не проявляють ініціативи, цієї необхідної умовини духового і матеріального поступу взагалі. Такі нації не мають душевної бадьорости, проявляють апатію і млявість, вони не спроможні підпирати своє право на життя між іншими націями і через те самим процесом життя засуджені на смерть«.²)

Те саме бачив і Потебня, а виходючи все від української дійсности, він мусів обурюватися і виступати проти обрусительної політики російського уряду. Він все обороняв »право національних культур, т. зн. право народів на самостійне існування і самостійний розвиток«,³) а в першу чергу видвигав таке право для Українців. Його студії над людською мовою привели його до переконання, що необхідно розвивати національні своєрідности не тільки для добра поодиноких націй, але і для добра усього людства. В такому розумінні він говорив, що »послідовний націоналізм є інтернаціоналізм«.

Тісний зв'язок мови з душевним життям людини приневолював його призадумуватись над значінням рідної мови для розвитку

¹) Языкъ народность. — В. 5. вид. »Мысль и язык«. Харків, 1926. стор 181 - 182.

²) В. Тимошевський. »Мова і національність«. Чернівці, 1912. стор. 8.

³) Языкъ и народность. стор. 199.

одиниці і цілої нації, а далі над значінням багатомовности та над впливом чужомовної школи. Всі ці міркування привели його до розгляду самої суті денаціоналізації з усіма її деморалізаційними наслідками та до витворення власного ідеалу і програми національно-культурного оживлення України.

Згідно з основною думкою, що всякій людині потрібно розвивати свої душевні здібности, Потебня вказує на своєрідну духову вартість рідної мови для такого розвитку. Тут в першу чергу приходиться на увагу діточий вік людини, в якому є свої окремі закони розвитку. Дитина скорше і легше учиться, ніж доросла людина, і тут родичі повинні дбати про те, щоби цей надзвичайно цінний і для всього дальшого життя дуже важний вік якнайкраще використати і розбудити та підтримати у дитини розвиток тих духових сил, які їй в дальшому життю будуть найбільш потрібні.

Розглядаючи питання, чи добре учити дітий вже змалку чужої мови, Потебня приходиться до висновку, що це для загального розвитку дуже шкідливо. В дальшому життю більше, ніж знання багатьох мов, потрібні людині »ум«, (себто те, що складає теорію) і характер, (себто те, що потрібне для практики, т. зн. для зміни даних обставин згідно з нашою теорією, згідно з нашим найкращим розумінням). Для розвитку ума (взагалі, т. зн. включно з уявою і ин.) потрібно загострювати здібність спостерігати, здібність пам'ятати, комбінувати, узагальнювати, розділяти спостереження і перевіряти цю діяльність. Все те неможливо без мови. Ступінь опанування мови це, хоч і не єдиний, але найважніший показчик умового розвитку і дитини і дорослих людей... Чим швидше ми думаємо, (себто говоримо зі собою), тим ширші круги можемо обіймати думкою. Така зручність це щось незмірно вартісніше, ніж зручність пальців для гри на інструменті. А тепер подумаймо: який нерозумний буде той, хто, бажаючи з дитини зробити віртуоза, буде її вчити грати на пяти інструментах рівночасно. Знана річ, що не можна без шкоди переіменувати навіть одної скрипки чи віолончелі на другу... Зручність гри на інструменті вимагає привички і тому неможливо, незвичайно тяжко бути добрим скрипаком і добрим віолончелистом рівночасно. Ріжні мови це ріжні інструменти«. ¹⁾

¹⁾ Лист до Олени Францовни Штейн, сестри Марії Фр. Потебні (дружини Ол. Потебні) з 5. VII. 1887. р. Гл. »Україна« 1927, кн. 1-2. ст. 177.

Цього порівняння вживає Потебня для дальшого розвинення своєї думки. Подібно як музики (в розумінню змісту, а не техніки гри), треба учити вибравши для цього один інструмент (найкраще зпочатку — голос), так і для умового розвитку дитини найкращим інструментом є мова матері. Багатомовність в ранньому діточому віці, на думку Потебні, дуже шкідлива і залишає сліди на ціле життя. »Знання двох мов в ранньому віці це не є опанування двох систем виявлювання і передавання одного і того самого круга думок, лише роздвоєння цього круга, через що утруднюється досягнення одноцілого світогляду та перешкоджається науковій абстракції«. ¹⁾ Приклад Пушкіна, Тютчева і інших, котрі вже в діточому віці говорили кількома мовами не суперечить загальному правилу. Велика талановитість може перемогти шкідливий вплив багатомовности, але справжня геніяльність виявляється лише в одній мові. У таких визначних одиниць, як Тютчев, діяльність мисли при помочі чужої мови без сумніву відбувалася не лише зі шкодою для мисли в рідній мові, але також зі шкодою для загальної продуктивності. У самого Тютчева — каже Потебня — можна завважати »вужькість сфери здобутої його російською мовою. Він зробив би більше, як би при таких самім таланті і при такій самій праці опанував лише одну мову, а інші знав лише по вченому в такій мірі, наскільки це потрібно для розбудження мисли, що іде по колії рідної мови«. ²⁾ Тютчев, що складав вірші лише по російськи, а листи і статті писав лише по французьки, був для Потебні »найкращим прикладом того, як уживання такої чи іншої мови дає самій думці такий чи інший напрямок, або навпаки, як прочуваючи, що надходить даний напрямок думки, людина переходить до такої чи іншої знаної їй мови«. ³⁾

Як на підтверження загального правила про шкідливість багатомовности в діточому віці, вказує Потебня на велику кількість тупоумних серед дворянських дітей, що їх вже змалку приневолювали вчитися кількох мов. Через таке нерозумне накидування дитині вже в ранньому віці чужої мови, дуже часто »робляться з дітей з великими здібностями півдіюти, живі пам'ятники безглуздя і душевного рабства родичів«. ⁴⁾

¹⁾ Яз. и нар. стор. 184.

²⁾ Ibidem, стор. 188.

³⁾ Ibidem, стор. 183-184.

⁴⁾ Ibidem, стор. 188.

Питання багатомовності це питання гігієни думки і воно, на погляд Потебні, мусить колись дочекатися наукового вияснення. »Я думаю, — каже Потебня — що коли психольогія доживе до кращих часів, то в ній буде окремий розділ про »недуги мисли в діточому і зрілому віці як наслідок (нерозумної) багатомовності«.

Нині треба подивляти правдивість цих наукових передбачень Потебні. Недавно, на міжнародньому конгресі в справі двомовності, скликаному в квітні 1928 р. в Люксембурзі заходами женецького міжнароднього бюро для справ виховання, де предметом нарад були психольогічні і педагогічні проблеми, звязані з тим, що дитина змалку вчиться в чужій, не матірній мові, і де розглядано, який вплив має двомовність на духовий розвиток дитини, всі дослідники (др. Декролі з Брюсселя, др. Геннс, Сакр, проф. Франк Сміт і ин.), на основі зібраних спостережень дійшли до однакового висновку, що матірня мова має своєрідну духову вартість і найкраще надається для умового розвитку дитини, та що школа не повинна про це значіння рідної мови забувати; а далі, що двомовність, залежно від ступня мовних здібностей дитини, більше або менше шкідлива і часом спричинює у дітей поважні психічні забурення. На основі дослідів виказано, що двомовність відбирає також фантазію і полет та може бути причиною таких забурень моторичної діяльності організму дитини, як загальна неповоротність, ліворучність, загикування, зиз очий і т. ин. Взагалі стверджено експериментально, що двомовність впливає гальмуючо на поступ дітей у шкільній науці і завважено далеко вищий інтелектуальний розвиток у тих дітей, котрі вживають лише одної мови.¹⁾

Сам Потебня дійшов до таких самих висновків. На його думку »здорове засвоювання чужих мов повинно впливати або з потреб практичних (як торговельні зносини і т. и.), або з потреби поширення границь думки. Таких цілий в ранньому діточому віці нема і тоді чуже слово, що здобуває собі місце побіч рідного, не додає нічого до знання, лише, як чуже мертве тіло в організмі, спиняє і псує діяльність цього організму.«

У звязку з цим, Потебня спиняється також на визначній ролі матери при підготовці людини для дальшого життя. Подібно як музична освіта, так і умовий розвиток дитини повинен від-

¹⁾ Порівн. статтю Вол. Целевича в »Ділі« з 19. VIII. 1928. стор. 2.

буватися при допомозі одного інструменту, а саме материнської мови. Обовязком матері є багато з дитиною говорити рідною мовою і таким способом давати їй нагоду багато оповідати і розмовляти. »Це — каже Потебня — буде найліпша підготовка до життя, найбільш раціональна підготовка мислителя, вченого чи практичного діяча.«

Бистрість думки, подібно як і добра музична гра, вимагає довгої привички до інструменту і без неї неможлива поява справжніх віртуозів чи то в царині музики, чи в царині думки. А найкращим інструментом для думки є рідна мова. Але мова це не механічний інструмент, що стоїть поза нами. Мова це щось більше, щось дуже тісно зросло з нашим психофізичним організмом. »Кожен здобуток дитини в царині (рідної) мови відповідає здобуткові в царині думки і (з деякими виїмками) навпаки. І навіть ми дорослі — каже Потебня — свідомо думаємо словами навіть тоді, коли їх не проголошуємо.«¹⁾ »Правда й те, що не вся думка, доступна людині, виражається або може виражатися словом. Є цілі ділянки людського думання, які стоять поза межами мови, чи понад нею, як н. пр. замір, плян, ідея мистця чи ремісника, які можуть бути виражені лише певним полученням форм, красок, звуків.« Але ця ділянка мисли, що її мовою не можна виразити, підготовляється якраз мовою, вона неначе виростає із ґрунту обробленого мовою.²⁾ Бо »без слова — каже Потебня — неможливий ніякий ступінь людського знання.«³⁾

Про шкідливий вплив багатомовності у малих дітей на витворювання характеру Потебня не сумнівається, але сам не обговорює ширше цього складного питання. За те докладніше розглядає шкідливі наслідки чужомовної школи для розвитку умових здібностей школярів і цілої нації, маючи на увазі перш усього найбільш для нього болючі відносини на українських землях, де українські діти не мали змоги розвивати своїх здібностей на природній основі рідної мови і мусіли у більшості жити життям слабо розвинених духових калік. »Бо чужомовна школа, — каже Потебня — чи це буде школа в тісному розумінні, чи солдатчина, чи школа життя взагалі, має приготувити зі свідо-

¹⁾ Лист до О. Ф. Штейн.

²⁾ »Психологія поетическаго и прозаическаго мышления. З лекцій Потебні склав Б. Лезинъ — Вопросы теории и псих. творч. Т. II. вип. 2. ст. 101-102.

³⁾ Ibidem, 99.

мости учнів рід палімпсеста, при чому її учні і при однакових інших умовах будуть залишатися позаду тих, котрим в школі можна було не забувати попереднє, лише учитися, себто прикладати шкільні додатки знання до поза- і передшкільних його запасів.« Такий стан приводить до безнадійности, яка родиться зі свідомости, хочби лише мнимої, неможливости вибитися з останніх рядів, і в свою чергу шкідливо впливає на дальші успіхи. Це звичайна доля денаціоналізованого народу, для якого вже сама умова і моральна підлеглисть витворює цілий ряд непригожих умовин існування.¹⁾

Чужомовна школа веде вкінці до розриву між простим народом і освіченими верствами і так приготовляє смерть нації. »Зв'язок, що його найбільш очевидним виразом є єдність мови... систематично розривається. Країни, в яких цей зв'язок єдності мови між станами розірваний, як Малоросія, самі до деякої міри засуджені на загибель і принесуть загибель другим. Це велике море горя.« Нав'язуючи до теми про шкідливість двомовности у малих дітей, Потебня кінчить заклик: »ми не будемо по можности штучно витворювати і пародувати несправедливостий історії«²⁾, т. зн. не будемо помагати переможцям в їх ділі денаціоналізації України.

4. ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ.

Розуміючи, яке велике значіння має плекання рідної мови для нормального розвитку людини і для розгорнення сил цілої нації, Потебня тим болючіше відчував увесь тягар обрусительної політики на Україні. В деяких його наукових працях, як н. пр. в рецензії на збірник народніх пісень Я. Головацького, не можна не бачити протесту проти указу з 1876 р. та проти усіх тих теоретиків на полі науки, що в ріжний спосіб це насильство оправдували і підтримували. В тій рецензії, а також у його праці про »Мову і національність«, находимо цілий ряд незвичайно влучних завважень про саму суть і наслідки денаціоналізації.

»Є два роди націоналістів« — каже Потебня, розуміючи під назвою »націоналісти« свідомих провідників, теоретиків і організаторів життя цілої нації. «Одні (А) стоять на становищі проков-

¹⁾ Рецензія на збірник пісень Я. Головацького. Ор. cit. стор. 96.

²⁾ Лист до О. Ф. Штейн.

туючих, а другі (Б) на становищі проковтуваних. Моральности, правди більше на боці останніх.» Про групу »А«, себто про групу гнобителів, — додає Потебня — »можна у більшості сказати: може ти Москалю і добрий чоловік, та шенелія (герр. теорія) твоя злодій.« »Вони носяться з свідомістю своєї вищости: їх шлях до ідеалу людського розвитку ліпший; хто не хоче іти туди, куди вони гонять, цей грішить проти Провидіння, проти розуму історії. Їм бажано вважати сам успіх крітерієм вартости; та проти того можна зі становища »Б« завважати, що бурян заглушує траву і пшеницю і т. п.«¹⁾

Хоч ці завваження Потебні вирости на ґрунті сучасних йому відносин на Україні в межах російської держави, коли національність російська, використовуючи свій державний апарат, »проковтувала« національність українську, то вони ще й нині цілком актуальні і мають своє загальне значіння. Їх можемо так само добре віднести і до деяких сучасних теорій, які мають на цілі не пускати на поверхню повноправного життя поневолені народи.

Проти такої теорії групи »А« Потебня завважує, що подібно як сам успіх буряну ще не може бути мірою вартости його перемоги, так і з другого боку з самого факту перемоги не можна робити висновку про безвартність переможених. Бо ж у світі дуже часто неправда панує, як це оспівується і в українських народніх піснях. А самим переможцям треба пригадати, що і »найвищому деревоньку вершок усихає.« Можливо, що і їм самим вже не довго судилося пишатись. Бо не кожна народність проходить повний круг свого можливого розвитку. І те, що буйно розвивається, може теж завмерти, а те, що здавалося би завмирає, може ще пробудитися до життя і виявити навіть кращий розцвіт, ніж те попереднє. Ця думка у загальних рисах схоплена вже і українською народньою мудрістю: »Не всі тоті сади родять, котрі зацвітають.« Це є рівночасно і відповідь Потебні обрусителям України, а передовсім тим їх помічникам на полі науки, котрі виставляли теорію, що в »боротьбі за існування« між поодинокими східнословянськими говорами вийшов переможцем один, а саме російський (»великоруський«) і йому судилося стати літературною мовою, спільною для переможців і для всіх переможених, так що н. пр. українська літературна мова побіч російської ціл-

¹⁾ Рецензія на збірник Головацького. Ор. cit. стор. 94.

ком непотрібна. Думка про інші можливості дальшого розвитку, це, як сам Потебня каже, »memento mori для переможців і заохота для переможених, доки вони ще дихають.«¹⁾

Група »А« звичайно з виглядом зичливості дорікає групі »Б« за те, що вона дає першенство »провінціальному жаргонові« перед мовою освічених пануючих кляс і через те добровільно звужує круговид своєї думки, а свої умові продукти позбавляє все-світнього ринку. »Догана — як каже Потебня — звернена тут перш за все до тих, що їх відношення до мови дуже інтимне, а судією в цій душевній справі стає особа постороння, якій можна сказати: не турбуйтеся, кому справді треба щось сказати («wenn einem ernst ist was zu sagen.» — Goethe.), той сам краще, ніж інші, вибере собі слово, яке йому підручніше, коби лише йому не перешкождали... Можна позитивно сказати, покликуючись на свідоцтво самих мислителів і мистців, що між ними, якраз тому, що вони зацікавлені народами своєї думки, нема охотників з примхи говорити »по херам« або по офенськи; що багато думок і багато образів, не позбавлених загального значіння, цілком не родились би без »провінціальних жаргонів.«²⁾

І проти інших закидів теоретиків з групи переможців Потебня видвигав свої аргументи, неначе подаючи зброю українському громадянству для боротьби за свою національність та підтримуючи науковими даними змагання до повноправности української мови в першу чергу для заспокоєння внутрішніх потреб нації.

»Щодо вивозу на всесвітній ринок, — каже Потебня — то ми знаємо, що при ньому можуть свої пухнути з голоду і що усунення цього голоду це найкращий шлях до наладнання нормальної зовнішньої торгівлі.«³⁾

Групі »Б«, як провідникам нижчих клясів, роблять також закид, що вона намагається відсунути простий нарід від джерел освіти через те, що відсуває його від мови пануючих кляс; та це їй, мовляв, не вдається завдяки попереджуючим заходам влади і завдяки »розважності самого народу«, який нібито не любить »провінціального жаргону в школі і книжці.« Це — каже Потебня — з хорої голови на здорову, бо послідовний націоналізм не хоче влади підтримуваної насильством і тому не має на меті зберігати дану темноту і вбожество, він не зацікавлений у тім,

¹⁾ Ibidem.   ²⁾ Ibidem, стор. 95.   ³⁾ Ibidem.

щоби людей не допускати до джерел знання. Він хоче лише зберігати основну педагогічну засаду: не ігнорувати даних засобів учнів, а уживати та розвивати їх.«¹⁾ Проти тої основної засади якраз і грішать переможці та їх теоретики.

Приглядаючись денаціоналізації як процесови, що тягнеться довший час, Потебня вказує на те, що передумовою винародовлення цілого народу є «ослаблення традиції між дорослим і підростаючим поколінням, себто відтягнення цього останнього з під впливу родини.»²⁾ Шляхом до цього є виховування молодого покоління на основах іншої, не матірньої мови і припинення розвитку мови цілого народу, призначеного переможцями на загибелю. Ріжні обмеження прав мови ведуть до того, що вона завмирає, зісовується на нищий ступінь і стає тим самим непридатною для вищих культурних цілей. «Денаціоналізація — каже Потебня — це така переміна народнього життя, при якій традиція народу, зложена перш за все в мові, переривається або ослабляється до до такого ступня, що вона являється лише другорядним фактором перетворювання.»³⁾ Не використовуючи вповні своєї мови, тої національної перетворюючої машини, цілий народ слабшає і поволи дегенерує на всіх ділянках життя. Денаціоналізація зводиться: «на неповне користування готовими засобами сприймання, завоювання та впливу; на ослаблення енергії думки; на гидоту пустки, яка витворюється на місці вирваних, але нічим незаступлених, форм свідомости; на ослаблення звязку підростаючих поколінь з дорослими, що заступається лише слабим звязком з чужими; на дезорганізацію громадянства; неморальність, спідлення.»⁴⁾ Головну роль в цьому процесі денаціоналізації грає чужомовна школа у різних її видах. Очевидно, що вихованці такої школи, при однакових інших умовинах, будуть в кожному огляді стояти нижче від тих, що в цій школі не мусіли забувати, лише вчилися, звязуючи шкільні додатки з величезною масою передшкільних запасів думки. Таким чином для денаціоналізованого народу цілком природно витворюються погані умовини існування, як наслідок умової підлеглости... При такому переломлюванню, на місці викорінюваних форм свідомости необхідно запанує гидота

¹⁾ Ibidem.

²⁾ «Языкъ и народность». Op. cit. стор. 189.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Рецензія на збірник Головацького. Op. cit. стор. 96.

пустки і буде займати це місце так довго, доки та мова, що напірає, не стане своєю, та доки вона сама не пристосується до нового народу.«¹⁾

Маючи все перед очима відносини на Україні, Потебня переходить від тих своїх загальних уваг про суть денационалізації до її конкретних форм, а саме до русифікації. Він був того погляду, що неможливо витворити одну спільну мову для Українців і Росіян, так само, як неможливо зробити це для всіх Словян. Ріжниця між відношенням серед народів далеких від себе та відношенням в нутрі словянської семі є, на думку Потебні, не принципіальна, лише квантитативна. При спробах завести одну мову сповнилася засада висказана ще Вільгельмом Гумбольдтом, що «ніякий нарід не міг би оживити і запліднити своїм духом чужої мови, не перетворюючи її одночасно на іншу». «Народність, проковтувана другою, після безмірної затрати своїх сил всеж таки вкінці кінців приводить цю другу до розпаду. Нинішня російська літературна мова — каже Потебня — може зберігати свою релятивну єдність лише так довго, доки вона є органом незначної меншости. Стаючи справді «общеруською», а тим більше спільнословянською, вона рівночасно розпалася би на діалекти.»²⁾

І колишня єдність церковнословянської мови була для тих Словян, що її вживали, в дійсности єдністю хіба лише для ока, але не для слуху. Графічно однакові знаки читалися у різних словянських народів ріжно. Так, що справжнього об'єднання щодо мови і тоді не вдалося перевести. Хоч і вживалося тих самих церковних книг, але звукова вартість однакових на вигляд букв і їх комбінацій не була однакова. «До недавна — каже Потебня — «и въ вѣкы вѣковъ» читалося в південноруських церквах як «и во віки вікоу», а інакше у великоруських, ще інакше у сербських і болгарських.» Значить, спільна церковнословянська мова в устах різних народів приймала ріжні національні форми. Отже, при такому стані річий, — каже Потебня — нема виходу із замкненого кола взаємного діяння, і «ціле питання зводиться на те, чи будуть при тім народні сили зберігатися, чи будуть розтрачувані ради недосяжних цілий.»³⁾

1) «Языкъ и народность.» Ор. cit. стор. 189-190.

2) Рецензія на збірник Головацького. Ор. cit. стор. 96-97.

3) Нині вже цілком ясно видно, що це були недосяжні цілі. Російській

Якраз тоді виступав зі своїми теоріями і плянами про з'єднання усіх Словян на основі російської літературної мови відомий славіст Антін С. Будилович. У своїй праці «Про літературну єдність Словян», що вийшла також окремою книжкою в німецькій перекладі під назвою «Ueber die litterarische Einheit der Slawen.» (Петербург 1879), він доказував, що російська мова, через те, що вона стоїть найближче до старославянської, це єдина мова, яка може і повинна стати мовою всіх Словян. Потебня згадує про нього, як про одного з теоретиків групи переможців, і цитує його слова: «Говорів в народі тисячі; всі не можуть бути літературними мовами. Один вийшов переможцем з «боротьби за існування», другі його підтримують і збогачують, вживаючи його для цілий своєї освіти. Так було всюди, так було і у нас до недавніх часів.»¹⁾

Як людина глибоко етична, Потебня все виступав проти тенденційности на полі науки. Не диво, що і в тому випадку він обурювався на таке цинічне виправдування грубого насильства над українською нацією з усіми переслідуваннями українського слова. «Коли говорити про боротьбу за саме існування — пише Потебня — і про перемогу одної сторони, тоді треба сказати і про поразку другої сторони і про те, що переможеним — горе, і що їх трактують лише як етнографічний матеріал. А якщо оправдувати це тим, що так бувало, то можна оправдати і людоїдство.»²⁾

І проти зусиль закривати національні мовні різниці при помочі правопису, чого м.ин. вживав Я. Головацький, Потебня рішуче виступає, як проти одного із засобів насильного «об'єднання Руси». «Нехай би вже був і етимологічний правопис, — каже Потебня — аби лише ми знали, як його читати.»³⁾ Для пізнання звуків (чи історії звуків) правопис Головацького цілком непридатний і в цьому відношенні вже краща латинка, що її вжито в деяких збірниках пісень⁴⁾. Правопис повинен відповідати

літературній мові не вдалося стати ані спільнословянською, ані «общеруською», т. зн. спільною для всіх східних Словян. В 1905. р. російська Академія Наук в Петербурзі у своєму відомому рішенні в справі української мови висказала ясно свій погляд, що російська літературна мова не є «общеруська», лише «великоруська» і для Українців цілком чужа.

1) А. С. Будилович Ж. М. Н. Пр. 1879. IV. стор. 286.

2) Рецензія на збірник Головацького. Оп. cit. стор. 97.

3) Ibidem, стор. 98. 4) Ibidem, стор. 101.

вимогам науки, а мовознання вимагає, щоби те, що окреме, записувати окремо, не об'єднуючи і не змагаючи до інших крім наукових цілей.¹⁾

Потебня дуже добре бачив, як у різних формах проявляються об'єднуючі тенденції русифікаторів. Він бачив, як і в науці не все змагають до чисто наукових цілей, як і там часом кується зброя для цілей денационалізації. І він безоглядно розкривав всю цю шкідливу систему практичних і теоретичних русифікаторів, що всю свою енергію звертали тоді на знищення української нації; а для Українців він шукав шляхів національної самооборони.

5. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ.

»Національна ідея — каже Т. Г. Масарик — це для свідомої людини ціла культурна програма. Коли я скажу »я Чех«, мушу мати культурну програму.«²⁾ Таке саме розуміння національної ідеї бачимо у Потебні. Це не лише всестороннє усвідомлення своєї власної національної своєрідності, але і свідоме змагання у всіх ділянках життя — в політиці, господарстві, науці, філософії, мистецтві і т. д., виявити, організувати і розвивати свої власні національні сили. Брак національної ідеї у самих Українців, брак свідомої концентричної праці одиниць, що себе називають Українцями, це та внутрішня недуга української нації, на яку вказує Потебня, це та внутрішня причина безсилости і непродуктивности цілої нації, не менше небезпечна для її дальшого існування, як зовнішній натиск денационалізації. І лише в ідеї національності бачить Потебня ту силу, що може піднести Україну з її упадку і вивести її на шлях нового життя.

Ясно, що плекати у себе національну ідею можна лише на ґрунті національної свідомости. Бо »наші батьки і діди — каже Потебня — були сильні у своїй народности мимоволі« і, »самі собі того не усвідомлюючи, вони могли ще залишатися Українцями«; але »ми вже можемо бути сильні лише свідомою своєю окремішности«. Це вимога нових часів.

Приглядаючись невідрадним відносинам в Харкові, Потебня вказує на те, що повне розбиття сил та перевага егоїстично-матеріалістичних тенденцій так серед університетської молоді,

¹⁾ *ibidem*, стор. 99.

²⁾ T. G. Masaryk: *Národnostní filosofie doby novější*. Praha 1919. стор. 8.

як і серед українського громадянства взагалі, це лише »наслідок того, що ми несвідомі нашої племінної окремішности, а рівночасно не признаємо своєї тотожности з Москвою, яка нас окружає.«¹⁾ Так, що перш за все треба собі усвідомити свою національну окремішність, т. зн. пізнати дані прикмети свого народу, щоби на тій основі налагодити звязок з надіями народу, як цілоти, і щоби в собі самім відчувати його прийдешнє.

Ту свою національну окремішність треба шукати в тих підсвідомих основах, які додавали сили нашим батькам і дідам, при чому дуже важно, щоби найти правду, а не свою власну фікцію. »Виринає небезпека, — перестерігає Потебня що, шукаючи своєї народньої окремішности, будемо находити не те, що є, лише те чого ми собі бажаємо; але чисте, правдиве змагання все виведе нас на правильний шлях.« Тільки на правдивій, об'єктивно даній, національній основі може вирости ідея національности, від якої Потебня, цілком оправдано, сподівався розбудження усього життя і об'єднання сил на Україні.

Для усвідомлення собі підсвідомих підвалин української національности треба перш усього самому добре пізнати і за-своїти собі українську мову, що без її вивчення, як казав Потебня, всі українські змагання будуть збудовані на піску. Це відноситься і до теоретичних студій над явищами української мови і до практичного використовування українських мовних засобів.

Наукові студії над українською мовою, відкриваючи її своєрідности, її відмінности від інших мов, мають в цьому процесі усвідомлювання своєї національности і в процесі витворювання ідеї національности величезне значіння. Вони очищають цю ідею від ріжних суб'єктивних фікцій та ставлять її на тверді основи об'єктивної національности. Практичне використовування і удосконалювання української мови²⁾ приведе до повного розвитку усіх сил нації і до найбільш продуктивного їх виявлення. Це перший крок до оздоровлення і скріплення національного організму.

¹⁾ гл. М. Халанській: Матеріялы для біографіи А. А. Потебни — Сборникъ Харк. Ист.-фил. Общ. Т. XVIII. Харків 1909. стор 19.

²⁾ Під »українською мовою« треба тут розуміти не, як це часто у нас роблять, суму українських слів, якими цілком механічно можна заступати чужинецькі слова при зясовуванні готової думки, лише цілу систему виразових і творчих засобів думки, як своєрідну національну »перетворюючу машину.« Тої ріжниці не узгляднюють усі ті, хто в мові бачить лише засіб порозуміння; не узгляднює її також у великій мірі ціла т. зв. »українізаційна« але не українська по душі, система освіти на Радянській Україні.

Далі треба пізнавати усі духові скарби і історичні переживання нації, які теж повинні стати складовими елементами національної свідомості і основою для розбудови національної ідеї. Такі науки, як етнографія і історія, мають через те своє особливе національне значіння. Їх здобутки мусять стати загальним духовим майном найширших верств української суспільності.

З тим вяжеться вимога загальної освіти в національному дусі, такої, яка використовувала би усі витвори народньої психіки та все стояла би у звязку зі скарбами національної традиції. Вже в молодім віці, підчас своїх університетських студій в Харкові, Потебня роздумує зі своїми товаришами над потребою організації виховання і шкільництва на національних основах. Пізніше підчас свого побуту в Німеччині, він з вдовolenням завважує, що і там такі питання є предметом наукових дискусій і у своїй кореспонденції не забуває дальше розбуджувати зацікавлення до них серед українського громадянства.

Бистрим зором глибокого мислителя він бачить ті невидні нитки, що звязують поодинокі ділянки життя нації, бачить, як шкоди чи занедбання на одному боці, ведуть до поганих наслідків на другому боці. Разом з німецьким ученим Рільом¹⁾ він вказує, як н. пр. музична освіта в народньому дусі причиняється до загального духового здоровля, та як промахи і занедбання на цьому полі викликають недужий стан свідомості взагалі разом з відємними явищами на полі загальної моралі. Аналіза культурного життя німецького народу, яку він найшов у творах Ріля, викликає у нього цілий ряд думок про культурний розвиток українського народу, про потребу і вартість музичної освіти в народньому дусі, про тісний звязок між долею музики з одного боку і всіх інших явищ громадського життя з другого боку і т. ин. »Неправильний музичний розвиток, — пише Потебня — або повний брак музики в життю одиниці або частини народу, (бо цілий народ без музики немислимий), це недуга свідомості, котра необхідно виявиться і в багато дечому іншому. Ріль завважав моральне зіпсуття сільського німецького населення якраз в таких околицях, де вже зовсім не співають, або де модна мійська музика виперла народню пісню. Не треба вам вказувати

¹⁾ Підчас свого побуту в Берліні Потебня читав м. ин. твори W. H. Riehl-a: »Kulturstudien aus drei Jahrhunderten« та його-ж »Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik«.

Олександр Потебня.

на анальогічні явища в життю українського народу. (До речі: важно було би зібрати більшу кількість фактів, які виясняли би звязок музичного зледачіння з моральним упадком, замітним подекуди у нашого народу, і участь в цьому жовнярської та мійської музики).¹⁾

І інші ділянки життя нації треба розбудовувати на здоровій національній основі. Усе шкільництво мусить бути органічно звязане з національністю того населення, якому воно служить. Це відноситься не лише до мови навчання, якою очевидно повинна бути матірня мова школярів, але і до всього змісту, способу і напрямку навчання. Це можна буде досягти лише тоді, коли учителів чужинців заступлять свої власні сили. Про харківський університет Потебня виразно каже, що заграничних і російських професорів повинні заступити Українці. Шляхом до цього є, на його думку, внутрішнє переродження самих студентів, що повинні би перш усього самі стати свідомими Українцями, а потім подбати про те, щоби мати вплив на добір кандидатів на професорів, яких влада висилала би на дальші студії.

Ще й нині треба признати не лише правдивість, але велику актуальність тих думок Потебні. Ми певні, що лише така основна, внутрішня і самобутня «українізація» (якщо годиться вжити тут того дивоглядного слова) може привести до оздоровлення відносин на Україні, до усунення апатії і нездарности, до творчого об'єднання національних сил у всіх ділянках життя, до оживлення наукових і мистецьких інтересів та до витворення здорових громадських змагань.

»Передумовою розбиття — каже Потебня — є перевага егоїстичних змагань у осіб, що складають громаду. Нема чого доказувати, що дійсно є такі змагання у масі наших студентів.« Для ілюстрації цього Потебня вказує на слабкий розвиток таких організацій чи підприємств, які вимагають звичайно невеликих, але сталих жертв праці чи часу. »Треба признати звязок — каже Потебня — між тою недугою університеської молоді і багатьома иншими явищами громадського життя, (н. пр. кращі красві сили відпливають на службу до столиць чи міст тому, що там більше вигод життя). Свідомість національності, навпаки, є передумовою жертви особистих інтересів в користь народу. Отже, від нашої ненаціональності наше розбиття, егоїзм і громадська слабкість.

---

¹⁾ М. Халанській: Матеріялы... Ор. cit. стор. 20-22.

Змагання до усвідомлення собі національності це рівночасно змагання до звязку, до визволення себе від влади "грубих особистих інтересів і до громадської сили, як наслідку сили одиниці. Єдиний тривалий поступ це той, що починається від одиниць і від них поширяється кругами, той, що іде з нутра громади.«
 »Якщо хочемо звязку університету, громадянства, цілого народу, — кінчить свої уваги Потебня — то перш усього очистім свої серця і замисли. Влада, вплив, матеріяльна сила приложаться самі собою.«¹⁾

6. НАЦІОНАЛЬНЕ ХОТІННЯ.

Ціле питання національного відродження зводиться вкінці на розбудження у членів даної нації тих психічних сил, що їх можна назвати свідомим національним хотінням. Це вже не ті підсвідомі чинники, що ще нашим дідам вистарчали на збереження власної національності, ані не ті неясні мрії і несмілі бажання, що ніколи не можуть бути тривалим мотором нашої активності і продуктивності у якійнебудь ділянці життя. Це ясне, свідоме своєї цілі і непохитне хотіння, що виростає з все-сторонньої і глибокої свідомости своєї національної окремішности та зі звязаної з тим сильної віри у власну, хочби лише потенціальну, рівновартність.²⁾

Національна ідея приводить цілу націю не лише в ділянці науки чи мистецтва, але і в громадсько-політичному життю до об'єднання, до більшої життєздатности, до творчої консолідації своїх внутрішніх сил і до смілої та витривалої відпорности на всі зовнішні удари і шкідливі впливи. Національна ідея збільшує особисті здібности людини, визволяє її з обіймів нудьги і егоїстичного матеріялізму та витворює почуття національної солідарности, що не дозволяє байдуже відноситися до болів, хочби і найменшої частини, нації.

Звідси випливають окремі виховні обовязки для інтелігенції і у відношенню до себе і у відношенню до широких народніх мас. Освічені верхи нації повинні поглиблювати свою освіту в напрямі об'єднання з »містичним ядром«³⁾ чи »душею«³⁾ нації, щоби в той спосіб самим доходити до усвідомлення підсвідомого хо-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Віра у вищість власної нації над другими веде до месіянстичних тенденцій, яких не признає націоналізм Потебні.

тіння нації, а рівночасно повинні і у других його розбуджувати. Така освіта забезпечує також проти натиску денационалізації. »Освічена людина — каже Потебня — більш витривала у своїй народности ніж простолюдець... Літературно освічена людина свого народу має цей плюс перед простолюдцем, що на нього впливає багатовікова струя народнього життя, а на простолюдця лише незначна частина народньої традиції, звичайно майже виключно устна традиція одної місцевости.«¹⁾

Сила цілої нації може зявитися лише як наслідок сили одиниць. Згідно з тим кожний мусить зачинати розбудову нації від себе самого, від власного нутра, плекаючи наперед у себе ідею національности та перетворюючи підсвідоме національне змагання у свідому активну волю. Від такої волі одиниць залежить дальший розвиток їх нації.

Потебня добре бачив, у якій сфері людської душі лежить та сила, що веде до розв'язки таких питань як самостійність нації. Збереглося кілька його незвичайно цінних слів, з яких бачимо, що це якраз сфера волі, сфера хотіння, звідки і він сподівався вирішення української справи. У »Листі з хутора« Олександри Єфименкової, писаному в 1918. році, тоді коли українське стихійне бажання виявилось новою спробою державного будівництва, читаємо ось що:

»Декілька років тому, коли ще був живий професор Потебня, наш славетний харківський земляк, я чула від нього таке. Хтось спитав його, чи можливо визнавати українську мову за самостійну і, значить, вкупі з тим і нарід український, як самостійний, і на диво я почувала: »Вістимо, коли самі Українці того забажають.« Чудними в той час здались мені ці слова, але вважаючи на глибину їх джерела, ми уважливо захопили їх в скринці нашої пам'яті. І ось... стало диво дивне: Українці забажали.«²⁾

* * *

¹⁾ Языкъ и народность. Ор. cit. стор. 193.

²⁾ Олександра Єфименкова: »Лист з хутора« в журналі »Позашкільна освіта«, Харків, 1918. р. ч. I. Передруковано у Н. Збірнику Харк. н.-до-слідчої кат. іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1926. стор. 9. у статті акад. М. Сумцова.

Слова »забажати« ужила Єфименкова у тому розумінню, яке ми вкладаємо у термін »свідоме хотіння.« Поняття »хотіння« відрізняється у нас від поняття мрії і бажання елементом свідомости, пляновости і витривалості активности. — Слово »вістимо« це москалізм і значить »звісно.«

Такі були погляди Потебні про саму суть нації і про можливість перетворення української етнографічної маси на повновартну і повноправну українську націю. І, лише маючи на увазі сучасний йому сумний стан української нації, він міг висловитися так, як про це згадує Овсяніко-Куліковський у своїх спогадах. Про будучність української нації він цілком певно думав не так скептично, як про це інформує Куліковський. На це вказує ціла система думок Потебні. Він вірив у можливість дальшого розвитку української літератури і у життєздатність української нації взагалі. Самі думки Потебні не дозволяють нам ставити його в один гурт з тими його сучасниками (Метлинським, Костомаровим і іншими), котрі думали, що українська мова і українська нація завмирає і з поширенням вищої культури і цивілізації мусить цілком зникнути.

Можна би зробити Потебні закид, що він при своїх теоретичних міркуваннях про націю, звертав всю увагу лише на культурно-національний бік справи, неначе забуваючи про велику вагу політично-державної сили для розвитку нації. Можна би зробити йому закид, що він до державної незалежності України взагалі не додумався. Можна би також оправдати його тими конкретними історичними обставинами другої половини 19. століття, коли наше українство все ще не виходило з пелюшок «южнорусизму» і «українофільства». Та ми не робимо цього, бо не маємо доказів на те, що Потебня справді про державну незалежність України не думав. І про це він не забував, але вразно писати і говорити про це він, очевидно, серед тодішніх обставин не міг. В одному місці його статті про «Мову і національність» ми бачимо досить виразний слід таких думок. — Потебня все дуже критично відносився до офіційного розуміння єдиної «руської народности», яке тодішня російська думка видвигала побіч православ'я і самодержав'я, як один із основних стовпів російської державности. А у згаданій статті він пише про це ось що:

«Якби хто сказав, що поняття про єдиний народ (такий-то) містить у собі такі протиріччя, яких об'єднати не можна, і тому воно розбивається, то хтось інший міг би думати, що від цього заваляться стовпи державної і народньої будови. Але для заспокоєння таких побоювань можна вказати на те, що ідеї зачинають кермувати життям щойно згодом, по довгих періодах часу, яких треба, щоби ті ідеї перетворилися, так би мовити,

в чорнозем думки, т. зн. у щось таке, про що більше не говорять«.¹)

Для нас нема ніякого сумніву, що в тих словах криється думка і про майбутній розпад російської імперії і про витворення на її руїнах окремих національних держав, між иншим і про витворення самостійної української держави, тої єдиної природної підвалини для повного здійснення української національної ідеї.

---

¹) »Языкъ и народность«. Ор. cit. стор. 203.

ВИСНОВКИ.

I. ФІЛЬСОФІЯ МОВИ.¹⁾

Традиційної назви «філософія мови» уживаємо на означення тої частини лінгвістики, яка розглядає найзагальніші проблеми людської мови у зв'язку з душевним життям людини взагалі. Існування якоїсь окремої «філософії мови» вважаємо аномалією, а пояснюємо її молодим віком лінгвістики, як науки. Ця наука релятивно недавно почала розвиватися і через те досліді над явищами людської мови ще не цілком визволилися із залежності від колишнього зв'язку з релігійною і філософічною спекуляцією.

І це не лише в тій ділянці, але в історії кожної окремої науки бачимо, що вона жила колись в ембріональній єдності з релігією і філософією. Щойно дальший розвиток привів до диференціації цих трьох основних елементів людської культури. Вже в античному світі відділяється сфера ясного пізнання (т. зн. філософія в нерозривнім зв'язку з наукою) від сфери релігійних вірувань. Нові потрясення людської думки, що їх принесло зі собою християнство, привело до відокремлення науки від філософії і до того, що філософію запряжено на якийсь час до триумфального возу християнської релігійної спекуляції. В нових віках бачимо вже менше-більше закінчений процес диференціації цих трьох складників людської культури, хоч у різних ділянках вони ще довго доживають фазу своєї колишньої єдності. Ще й нині не всюди відрізняють філософію від науки і уживають цих назв на переміну.

На тлі такої загальної картини еволюції наукових дослідів бачимо, що і проблеми, зв'язані з явищами людської мови, виринали у свідомості людини у різній формі, заки стали предметом окремої науки. Старозавітні оповідання про те, що Адам

---

¹⁾ Збираючи історичні дані з ділянки «філософії мови», найбільше користаю з дальше цитованих праць Е. Кассіра та О. Функа.

давав назви усім звірятам або про помішання язиків при будові вежі Бабель, а також новозавітній висказ: »На початку було Слово,« або чудо обдаровання апостолів спроможністю говорити різними мовами, все те своєрідні розвязки окремих загальних питань лінгвістики.

Вже у найдавнішій релігійній спекуляції, н. пр. в староіндійських книгах Вед, визначне місце займає погляд про всемогучість вічної небесної мови, яка творить також основу проминаючої людської мови. З подібним поглядом зустрічаємося і в поняттю логосу у грецькій спекуляції. Та поволи відношення людини до явищ мови змінюється.¹⁾ Такі філософи, як Сократ чи Платон, бачать вже у мові засіб людського пізнання і знаходять у слові вираз самої суті речей.

Побіч великої користі, яку принесла мова для розвитку душевного життя людини, вона скриває у собі також небезпеку цілого ряду помилок. Найбільші філософи дуже часто не завважували самого процесу витворювання слів, а маючи на увазі готові слова з абстрактним змістом, думали, що цей зміст мусить також реально, поза нашим думанням, донебудь існувати. На таким гіпостазуванню понять, взятих з готової мови, ґрунтується ціла Платонова наука про світ ідей. Приймаючи за Елсатами сталість, незмінність, як передумову дійсного буття, він знаходить її лише у поняттях. Але він бачив, що поняття у змісловім світі не існують, отже зробив висновок про дійсне існування іншого світа, світа ідей, що його недосконалим відблиском є цілий цей світ, в якому ми живемо. У Арістотеля починається перемішування форм думки з формами мовного виразу, перемішування логічних категорій з граматичними. Його слідами іде і ціле середньовіччя, а також і в нових віках багато філософів не усвідомлює собі різниці між одним і другим. Цілий середньовічний спір реалізму і номіналізму, це спір за реальне існування змісту слів, що виражали загальні поняття. Реалісти доводять, що поняттям відповідає щось реально існуючого, номіналісти заперечують це і уважають поняття за слова (nomina). Раціоналістичний напрям новітньої філософії виходить зі заложення, що є означене число готових, гієрархічно упорядкованих понять, і якби їх ад-

---

¹⁾ Останки мітичного способу думання з його вірою в магічну силу слова зберігаються ще й нині у різних народніх віруваннях, побажаннях і проклинах.

екватно виразити, тоді людство дістало би одну ідеальну мову. Так вже у Декарта, побіч домагання єдності знання (*mathesis universalis*), виринає також домагання одної загальної мови (*lingua universalis*). І у Ляйбніца бачимо подібне домагання загальної азбуки думок. Все те є впливом переконання, що існують готіві думки, та що мова це лише засіб їх виявлення і передавання. В тім скривається також переконання про кореляцію між мовою і думанням.

Іншими шляхами іде емпіризм, який старається вивести еволюцію людського думання, еволюцію понять у звязку з явищами людської мови. Головний представник цього напрямку John Locke у своїм творі про людський розум¹⁾ цілу третю книгу присвячує дослідови явищ людської мови, бо він завважав «такий тісний звязок між словами і зображеннями, таке близьке відношення між абстрактними поняттями і загальними словами, що не можна ясно і означено говорити про пізнання, яке в цілості складається зі судів, поки перед тим не розглянемо природи, вживання і значіння мовних знаків.»²⁾ Він завважує також, що слова відносяться не до самих річий, лише до психічних зображень того, хто говорить. «Слова — каже Лок — відносяться у їх першому безпосередньому значінню лише до зображень того, хто їх вживає. І чужі зображення означуємо словами остільки, оскільки маємо їх самі.»³⁾ Він вказує також на те, що «слова не все означають те саме зображення у того, хто говорить і у того, хто слухає», та що в тім є джерело частих непорозумінь між людьми.⁴⁾ Аналіза слів підтримує його головну засаду емпіризму, що нічого нема в умі, чого ранше не було у змислах. Ніяких вроджених ідей нема. Слів уживає людина для пригадки і для передавання думок. Порозуміння між людьми при помочі слів стає можливим через те, що слово звязується не з конкретним явищем, не з конкретною річю нашого індивідуального досвіду, лише з загальним зображенням. Абстрактні поняття, що їх виражаємо словами, це лише засоби для облегчення виміни думок; вони повстали з порівняння більшої кіль-

¹⁾ John Locke: *An Essay Concerning Humane Understanding*. 1690.

²⁾ *Ibidem* Book II Chap. XXXIII, §. 11.

³⁾ *Ibidem*, Book III. Chap. II. §. 2.

⁴⁾ *Ibidem*, Book III. Chap. IX. §. 6 8. і ин — Також: Book III. Chap. II. §. 8.

кости індивідуальних предметів і тому поза нашою думкою не мають ніякого реального існування.¹⁾

Цей психологічний епіризм приймає і нинішня емпірична психологія, яка у своєму викладі душевного розвитку людини старається в'яснити і факт повстання слова і його ролю у дальшому розвитку думки. Людська мова це щось таке, чим людина не лише відрізняється від звірят, але і те, чим вона понад них виростає, найшовши собі в мові знаряддя ступневого побільшування і розросту усіх своїх душевних сил. Подібно як знаряддя і машини побільшили фізичні сили людини і дали їй владу над цілим світом, так і мова, основана на артикулованих звуках, підняла людину на найвищий ступінь духового розвитку і стала фундаментом не лише її духової, але і усеї матеріальної культури. Не диво, що найвизначніші філософи багато уваги присвячують людській мові, спиняючись не тільки над проблемою її повстання, але і над проблемою її функції в життю цілого людства, в життю народів та в життю кожної окремої людини, відкриваючи в мові перш за все шлях до пізнання правди, але також і джерело цілого ряду помилок. Дехто з них (н. пр. Berkeley) вказують на те, що реформа філософії мусить спіратися перш усього на критиці мови. На їх думку треба лише уміти здерти заслону слів, щоби ясно побачити дерево пізнання. Вже перший основник модерної філософії емпіричного напрямку Francis Bacon (1561-1626) вказує на потребу усунення різних перешкод зі шляху до правди, між якими *idola fori* т. зн. пересуди, що повстають під впливом мови, займають одно із визначних місць. Крім того, у своїй творі *»De dignitate et augmentis scientiarum«* він каже, що побіч звичайного емпіричного язикознавства треба ще плекати загальну *»філософічну граматику«*, яка помагала би нам пізнавати не лише добрі і відємні сторінки різних мов, але також духа і звичаї поодиноких націй.

Побіч чисто філософічних міркувань про людську мову ведуться з давен давна і строго наукові досліди над конкретним язиковим матеріалом, а вкінці і ті проблеми, які були предметом т. зв. філософії мови, переходять поволи через посередництво психології у сферу науки про мову. Вже у давній старині починаються у Індійців і Греків граматичні студії своїх конкретних

¹⁾ *»Те, що загальне, не має нічого спільного з дійсним існуванням річий. Воно є винаходом і продуктом розуму.«* (Ibidem, III кн. III кап. §. 11.)

мов і доходять до досить високого ступня наукової досконалости. Більшість тих термінів граматичної аналізи, що ми їх нині уживаємо, завдячуємо індійським і грецьким ученим. Пізніше, у середніх віках, християнство стало тою силою, яка дуже сприяла якимось мовним студіям. Сама пропаганда нової релігії вимагала знання мови тих народів, куди християнство поширилося, а заведення християнства означало дуже часто початок письменства даної країни, а тим самим і початок зацікавлення до явищ рідної і чужої мови.

В добу ренесансу на перший план висувається проблема мови, спільної для всього людства. Це питання вирішувалося звичайно в користь єврейської мови, якою і Адам з Євою в раю мали говорити. Щойно з початком ХІХ. століття бачимо повну перемогу наукового підходу до таких питань. Вже Фридрих Шлегель у своїм творі «Über die Sprache und Weisheit der Indier» (1808) вказує на санскрит як на найстаршу мову між такими спорідненими мовами як грецька, латинська, німецька і перська та висказує думку про їх спільне походження. Систематично і подрібно доводить те саме Франц Бопп у своїй студії «Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenen der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache» (1816), і від тоді щойно зачинається модерне лінгвістичне вивчення, як наука. Від 1833. р. починає виходити Боппова порівняльна граматика індоевропейських мов, до якої, починаючи з другого випуску, притягнуто також церковно-слов'янську мову (1835). Крім Боппа всталися, як основоположники порівняльного лінгвістичного вивчення, також Яков Грім і Вільгельм Гумбольдт. Твори цього останнього стали вихідною точкою для різних напрямків новітніх філософських праць про людську мову. І наш Потебня свідомо розбудовує свої думки про мову на тих підвалинах, що їх поклав В. Гумбольдт.

Приймаючи ту схему поділу, що її подає О. Функе¹⁾, ділимо праці новітніх дослідників з ділянки «філософії мови» на три головні групи.

1. Романтична група. Сюди належить в першу чергу сам В. Гумбольдт зі своєю містичною розв'язкою проблеми виступання мови та з поглядом про адекватність думки і мови.

¹⁾ O. Funke: Studien zur Geschichte der Sprachphilosophie. — Bern 1927. — стор. 51-125.

Штайнталь, щоправда покидає метафізичне становище Гумбольдта, доповняючи прогалини його дослідів здобутками психології, але по суті він лише об'єднує психологію Гербарта з поглядами Гумбольдта. Повстання мови він вивчає з психофізичного, мимовільного мовного рефлексу і, подібно як усі паралелісти, думає, що кожна подробиця структури мови стоїть у зв'язку з формами думання. Його безперечна заслуга в тім, що він завершив відділення дослідів над мовою від логіки, зв'язуючи їх з психологією; але його психологія не стоїть ще на висоті нинішніх наукових вимог і ґрунтується звичайно на дуже часто неоправданих висновках, зроблених на основі структури мови. Те саме відноситься і до В. Вундта, що його погляди ще й нині досить поширені в лінгвістичній літературі, хоч А. Марті вже давно виказав їх помилковість.

З новіших представників романтичного напрямку широко використовує філософсько-спекулятивні основи Гумбольдта Е. Кассієр¹⁾, розбудовуючи їх в душі неокантіанської системи. Він бачить у мові розвиток до все більшої і більшої символічності, як виразу природної символіки нашої свідомості. Ця символіка полягає, на його думку, в тім, що даний зміст може представляти не лише себе самого, але може також бути посередником для зображення чогось такого, що не є безпосередньо дане. (Ця символіка нашої свідомості це, на наш погляд, те саме, що у Потебні називається поетичною формою думання). Віра Кассієра у паралельність думки і мови зв'язує його в один гурт з такими паралелістами як Гумбольдт, Штайнталь і Вундт.

До групи романтиків належать також такі представники сучасної індогерманістики як В. Порціг і Л. Вайсгербер, що прийняли філософські погляди Гуссерля і разом з ним вірять в існування «ідеальних, позачасових значень», подібно як колись Плятон вірив у світ ідей або середньовічні реалісти у те, що існують *universalia ante rem*. Ця наймолодша група «філософів мови» з великим натиском вказує на потребу відділювання «мови», як актуальної діяльності, від «язика», як її результату, так само, як це вже давніше робив основник женецької лінгвістичної школи Соссюр (Saussure), відділяючи «parole» від «langue» («Sprechen» і «Sprache»). Звідси випливають їх погляди про язик, як

---

¹⁾ E. Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. I. Teil: Die Sprache. — Berlin 1923.

своєрідну систему знаків чи символів, та про існування надіндивідуального язика. З того, що всі розуміють якесь слово, робиться висновок, що воно мусить бути знаком чогось об'єктивного, чогось надіндивідуального. Помилковість цих поглядів Гуссерля полягає в тім самім, що і помилковість науки про ідеї у Плятона, — а саме у гіпостазуванні родових понять, які в дійсності своє існування у сфері наших думок завдячують якраз повстанню слова. З цими поглядами про об'єктивне царство значінь цілком природно зв'язується думка про паралельність думки і слова, характеристична для цілої цієї групи.

2. Другу групу «філософів мови» називає Функе естетично-ідеалістичною. Цей напрямок зв'язаний органічно з опозицією проти позитивістичної науки і філософії, яка всевладно панувала ще в половині 19. століття. Владу позитивізму і матеріалізму неначе підтримував тодішній буйний розцвіт природничих наук. І на полі лінгвістики переважає тоді нахил до природничого способу досліджування явищ мови, при чім предметом дослідів стає той язиковий матеріал, який стояв найближче до природознання, а саме зовнішня, звукова форма мови. Фізіологія звуків і фонетика це були ті ділянки лінгвістики, котрі найбільше тоді притягали увагу дослідників. Побіч того досліди над духовою сторінкою мови н. пр. у творах Н. Paul а, Delbrück-а, Schuchardt-а, Jespersen-а і ин. майже не звертали на себе уваги. Та досить скоро змінюється саме поняття науки, а на полі філософії виступають такі постаті, як Ніцше і Бергзон, і стають на чолі нової хвилі ідеалізму. Ця досить загальна зміна поглядів проявилася і на полі лінгвістики. В ділянці «філософії мови» до представників естетично-ідеалістичного напрямку можна зачислити італійського філософа Б. Кроче з його твором «Естетика, як наука виразу і як загальна лінгвістика», де він старається довести, що проблеми загальної лінгвістики це по своїй суті проблеми естетичні. Його поняття мови обмежується до сфери індивідуальної творчості людини, що розвивається під натиском власної внутрішньої потреби, при чому майже цілком не узглядає соціальних мотивів витворювання і розвитку язикових засобів. Мова, на його думку, це мистецький вияв власної душі, що має на меті заспокоєння естетичної потреби людини.

Під виразним впливом цього філософа веде свою опозицію проти «позитивізму» К. Фосслер (Vossler), звертаючи всю свою увагу лише на індивідуальну мистецьку мову поета. Для нього

мова це індивідуальна творчість, а все конвенціональне, граматичне це лише *malum necessarium*, неварте більшої уваги. Через те мистецькі моменти висовуються на перший плян, а спільні риси між звичайною буденною мовою і поезією стають предметом особливої уваги. Під історією мов розуміє Фосслер, так само як і Кроче, історію конкретних літературних витворів. При тім в основі його поглядів лежить віра в паралельність мови і думки. Коло особи цього німецького романіста витворилася в останніх часах вже ціла школа молодих дослідників. Сюди належить н. пр. Е. Лєрх і інші.

Те, що найбільше обнижує вартість мовних дослідів цієї групи, це повне ігнорування прав психології у сфері дослідів над мовою. Відкидаючи психологію, ці дослідники приневолені психологізувати по своєму, бо такі ніяким чином не можна оминати факту, що мовні явища це в першу чергу явища психічного життя людини. До додатних рисів цієї групи треба зарахувати зближення проблем мовознавства з проблемами культури взагалі, належну оцінку мови поетів та зв'язування історії мови з історією літератури. Їх одностороннє перецінювання естетичних моментів в мові має свої добрі наслідки через те, що звертає увагу на досі ще мало досліджену і звичайно недоцінювану сторінку життя мови.

3. Третій напрямок у філософії мови називає Функе емпірично-психологічним, і сам також до нього прихилиється. Вже сама назва вказує, що цю групу, у протилежність до романтично-ідеалістичного замилювання до спекуляції, до інтуїції і дедукцій, з їх погордою до наукової аналізи явищ свідомості, характеризує тісний зв'язок з психологічною аналізою мови та з її індуктивною методою. Сюди належить Н. Paul, що його твір *»Prinzipien der Sprachgeschichte (1880)»* означає тривалий вклад до мовознавчої літератури і вказує нам той шлях дальшого розвитку *»філософії мови»*, що ним цілком незалежно від Павля пішов був вже раніше Потєбня, випереджуючи його не лише усвідомленням собі тих самих проблемів, але і деякими спробами їх розв'язки. Згідно із досвідом Павль підкреслює, що носіями мовної діяльності є одиниці, але що та діяльність розвивається лише у суспільстві, та що розгляд явищ мови вимагає, щоби узгляднити бодай дві людські одиниці, т. зн. того, хто говорить, і того, хто слухає. Головною проблемою його дослідів є якраз справа взаємних мовних зносин і їх вплив на зміну

і функцію мовних засобів. Ї його дефініція речення, не лише як словесного виразу для якоїсь групи наших зображень, але і як засобу, що такі групи зображень викликає у других, бере на увагу мовні зв'язки між двома або більше людськими одиницями. Як його особливу заслугу видвигається також те, що він строго відділив мовну форму від значіння і заперечив романтично-ідеалістичному поглядові про адекватність категорій мови і думки. На загал, праця Павля принесла багато цінних здобутків на полі генетичної «філософії мови» і здобуває собі чим далі тим більше значіння в тій ділянці, дарма що в її основі лежить подекуди вже застаріла психологія Гербарта. Чисто описовому дослідженню мови Павль не признавав самостійної вартости.

До цієї групи належить також один із найвизначніших «філософів мови», ученик Фр. Brentana, Антін Марті (Marty). Його перший твір «Über den Ursprung der Sprache» вийшов в 1875 році, отже 13 літ після появи твору Потебні «Мысль и языкъ» (1862) та один рік після появи двох перших томів його головного твору «Изъ записокъ по русской грамматикѣ» (1874). Ці хронологічні подробиці набирають деякої ваги для оцінки цих поглядів Потебні, котрі цілком покриваються з поглядами Мартіго, та які звичайно оцінюються як нові здобутки, що ними Марті виростає понад Штайнталя, Вундта і ин.

В справі повстання мови Марті, в протилежність до загально поширених поглядів Штайнталя і Вундта, заперечує існування якихнебудь мимовільних мовних рефлексів. Звуковий рефлекс це лише той матеріал, що з нього людина витворила собі слово, як умисний засіб означування якогось явища та як засіб порозуміння. Такий погляд находимо і у Потебні, і нема ніякого сумніву, що звуковий рефлекс, стаючи засобом мови, мусів перестати бути мимовільним рефлексом. Доки звук (хочби і артикулований) є органічною частиною моторичної реакції душевних переживань людини, доти він не є словом, лише рефлексом. В тім розумінню Потебня виразно зазначає, що «в мові первісної людини початок ряду слів не був словом» та що такі передязикові звуки первісної людини були «лише відбиткою вражіння і були в такій залежності від того вражіння, якої вимагав психофізичний механізм». ¹⁾ Такі мимовільні вияви психофізичного механізму людини, як н. пр. крик при вражінню болю і т. п., є і для Мартіго лише

¹⁾ Изъ записокъ по русской грамматикѣ. I. стор. 12. (2-е вид.).

природною основою повстання і розвинення людської мови. Коли людина перетворювала такі звуки у знаки якихсь психічних змістів, у знаки того, що називаємо значінням слів, тоді ці звуки втрачали свій рефлексивний характер. Очевидно, що і погляду про адекватність мови і думки ані Потебня, ані Марті не приймають. Одна і та сама думка може цілком добре бути виражена різними мовними засобами (н. пр. в синонімах) і, навпаки, одній звуковій формі (як наслідку еквівокації) можуть відповідати різні думки.

Усі телєологічні моменти, що їх в мові розкриває Марті, такі як змагання до порозуміння, до виразності, економічності та до краси, бачимо і у Потебні, але Потебня свою головну увагу звертає на ролі мови в еволюції душевного життя перш за все кожної окремої людини, (тої, що говорить, і тої, що слухає), так, що побіч проблем суспільного язикового думання у нього на перше місце висуваються проблеми індивідуального (поетичного і прозаїчного) язикового думання і виразніше вринають питання звязані з національними формами цього думання.

У своїй опозиції проти романтично-містичного означення мови, як «творчого органу думки», Марті забігає трохи за далеко і немов не добачає того, що відношення між мовою і думкою є на різних ступнях розвитку душевного життя людини різне. Хто приймає, що слово стало для людини засобом витворювання вищих форм думання і засобом витворювання нових думок, той ще не мусить приймати помилкового погляду про паралельність думки і мови. Твердження Мартіго, що в душевному розвитку первісної людини «перші кроки у творенню понять мусять бути і є можливі без помочі слів, а навіть без помочі знаків взагалі¹⁾», можемо прийняти хиба в тім розумінню, що ті «перші кроки» передязикової доби були лише стадією дуже недосконалого упорядкування змислових спостережень, стадією витворювання дуже неясних загальних зображень, що їх і у звірят не можна заперечити. Але шлях специфічно людського думання зачинається щойно з хвилиною витворення слова, і без нього не було би ані абстрактних понять, ані тих форм позаязикового думання, що їх бачимо на нинішньому ступні. До таких висновків дійшли не лише великі мислителі-філософи (н. пр. Лок, Ляйбніц, Шо-

---

¹⁾ A. Marty Ges. Schriften. I. стор. 175.

пенгавер), але і нинішня психольогічна аналіза еволюції людського психічного життя. Такого погляду тримається і Потебня і більшість новітніх дослідників мови.

»Без слова — каже н. пр. Г. Гінтерт — не було би ніякого ясного поняття, без поняття не було би думання, без мови не було би вищого духового життя.«¹⁾

»Без слова не було би можливе ані ясне міркування, ані зріла розвага; лише сліпий гін, лише інстинкт кермував би нашими вчинками.«²⁾

»Людина перемагає мсвою природу, що її окружає, і при помочі слів витворює собі творчим актом власний суб'єктивний світ в протилежність до приступних для зміслів явищ, — це світ духа, його духа. І коли кажуть, що людина це щось посереднє між Богом і звіриною, то слова є шаблями тої небесної драбини, що по ній людина старається піднятися понад сферу чисто звірячого у ясне царство духа. З того рівночасно випливає, що мова це підвалина і праоснова всякої культури.«³⁾

Такі самі думки бачимо і у Потебні. »Людина — каже Потебня — перевищає звірину з одного боку словом, т. зн. знаряддям, яке вона витворила собі для досконалення думки, а з другого боку машиною...«⁴⁾ Але він не заперечував існування нижчих форм думання в часах перед появою слова, а також добре бачив, що на нинішньому ступні розвитку є ще інші форми людського, позаязикового думання, яке розвинулося при помочі думання язикового і існує тепер побіч нього. »Крім думання звязаного зі словом — каже Потебня — є ще інше думання. Хиба ж те, що виражається в музикальних тонах, в графічних формах, в барвах, не є думка? Якби людська думка обмежалася лише тим, що звязане зі словом, то можна було би припустити, що глухонімі стоять поза межами людської мисли. На всякий випадок думка існує і поза словом і перед появою слова; слово означає лише певний напрям в розвитку мисли.«⁵⁾

Дескриптивний розгляд явищ людської мови приводить Мартіго до висновку, що мова це не лише виявлення (Kundgabe) власного психічного життя, але перш за все засіб впливу

1) H. Güntert: Grundfragen der Sprachwissenschaft. Leipzig 1925. стор. 1.

2) Ibidem. 133.

3) Ibidem. 1.

4) Изъ лекцій... стор. 133.

5) Изъ лекцій... стор. 127.

Олександр Потебня.

(Beeinflussungsmittel). Відповідно до того він дає таку дефініцію значіння: »Значіння мовних засобів це такі психічні феномени, які розбуджуються або повинні розбуджуватися у слухача (зображення, суди, почування).« Ці дві функції мови, функція вияву і функція значіння, складають душевний бік мови зі становища того, хто говорить і зі становища того, хто слухає.¹⁾ Потебня у своїх дослідках над душевними функціями мови так само заважає, що кожне слово, а також і складніші словесні твори, треба розглядати з двох боків: по перше, як творчу духову діяльність того, хто говорить (автора) і по друге, як акт розуміння, т. зн. як анальогічну творчу духову діяльність того, хто слухає (читача, критика).

Вкінці, поняття фігуральної внутрішньої форми мови, яке стоїть в центрі цілої системи думок Мартіго, на загал відповідає поняттю внутрішньої форми мови у Потебні, яке теж займає центральне місце у його »фільософії мови« та у його теорії словесности.

Уся та згідність у поглядах Потебні і Мартіго витворилася без якихнебудь взаємних впливів, подібно як і згідність деяких думок Потебні з думками Германа Павля. Всі вони дійшли до своїх висновків незалежно один від другого, а те, що їх об'єднувало, були спільні джерела німецької »фільософії мови«, цей результат довговікових зусиль західньо-європейської фільософічної думки, та спільний методичний шлях емпіричної психології.²⁾ Психологічний підхід до явищ мови це єдиний шлях, що ним можна дійти до тривалих здобутків в ділянці т. зв. фільософії мови, бо мовні явища це, з внутрішнього боку, явища психічного життя людини, і їх наукове досліджування може відбуватися лише при допомозі психологічних засобів досліду. Ті, що намагаються викинути психологію зі сфери »фільософії мови«, як н. пр. Кассіпер або Фосслер, мусять на кожному кроці самі по ділетантськи психологізувати і в той спосіб заповняють прогалини, викликані таким становищем.

Потебня використовує у своїх дослідках здобутки німецьких психологів (Гербарта, Штайнталя, Лютце) і, тримаючись

¹⁾ Гл. Dr. O. Funke: Anton Marty's Sprachphilosophie und die neuere Forschung. — »Hochschulwissen« 1924 Aug. 1. Jahrg. N. 8. стор 354. Також: O. Funke: Studien zur Geschichte der Sprachphilosophie. Bern 1927. стор. 136-137.

²⁾ До цієї емпірично-психологічної групи належить також: de Saussure, Bally, Delacroix, Noreen, Jespersen та ин.

конкретної фільольогічної основи, ніколи не попадає у помилки романтично-ідеалістичного напрямку. У нього незвичайно гармонійно об'єдналися прикмети глибокого мислителя-фільософа з прикметами ученого дослідника на полі словянської фільольогії. І тоді, як н. пр. Марті досліджує в мові лише те, що загально-людське, і не запускається у студії конкретних мов, то Потєбня іде в саму гушавину конкретних мовних фактів і на них про-вірює і доповняє свої загальні твердження, не забуваючи і про національний бік мовного думання. »Фільософ — каже О. Функе — буде звертатися більше до того, що загальне, а фільознавець більше до того, що індивідуальне. Оба способи досліду є оправдані, але індивідуальний не повинен бути ізольований; він вимагає знання більших, загальніших проблемів, а головне пізнання психічного життя і його загально-людських рисів. Універсалізм і індивідуалізм в дослідах мови не розходяться, лише ведуть до вищої цілості, до гармонійного об'єднання«.1) Високий ступінь такого гармонійного об'єднання ми находимо в творах нашого великого мислителя-лінгвіста Олександра Потєбні.

2. ТЕОРІЯ СЛОВЕСНОСТИ.

Теорія словесности виростає у Потєбні органічно із його погляду про мову взагалі. Вже у первісному слові і в кожному новому слові він бачив усі основні елементи складніших витворів словесного мистецтва і через те таке слово уважав за елементарну форму поезії. Душевна праця при творенню слова і при його розумінню виказує ті самі процеси і продукти, що їх бачимо у душевній праці авторів і читачів більших поетичних творів.

Потєбня заглянув глибоко у суть кожного справжнього мистецтва, перш усього у суть поетичного мистецтва, відкриваючи його функцію у розвитку людської думки. І коли деякі сучасні дослідники поетичного слова, обмежуючи сферу своїх дослідів лише на формальний і естетичний бік поетичних творів (н. пр. група т. зв. »Опоязу«), закидають поетиці Потєбні односторонній, інтелектуалістичний підхід до явищ мистецтва, то це одне велике непорозуміння. Потєбня також добре бачив усі формально-естетичні елементи творів мистецтва і, очевидно, уважав їх цілком самозрозумілою, хоч і не все обов'язковою, складовою частиною

1) О. Funke: Studien zur Geschichte der Sprachphilosophie. — Bern 1927. стор. 140.

мистецтва слова. Але у словесному мистецтві, у поезії він бачив ще щось більше, а саме один із шляхів розвитку людської думки, одну із форм пізнання при допомозі слова. І коли маємо на увазі справжній мистецький твір, як цілість, то ніколи не зможемо погодитися з тими теоретиками поетичного слова, які самі задивлені на інші елементи поезії думають собі, що справді треба відкидати поетику Потебні. Нас цілком не переконує твердження В. Шкловського, який думає, що «система Потебні показала добра лише в дуже вузькій ділянці поезії: в байці і в приказці» та який доходить до неоправданого висновку, що теорію Потебні треба відкинути, бо, мовляв, — «поняття байки і приказки дуже мало покриваються з поняттям поезії». І те, що Шкловський додає, ніби як доповнення до Потебні, ані трохи не захитує становища Потебні. «Образовість, символічність — каже Шкловський — не є те, чим поетична мова відрізняється від прозаїчної... При зясованню суті поезії Потебня залишив на боці питання ритму і звука. Про них згадано у Потебні лише кількома рядками... Шкловський вказує, немов на щось дуже важне і у Потебні занедбане, що «носіями поетичности можуть бути і ритм, і звуки... З того робить він вкінці цілком неоправданий висновок, що ціла поетика Потебні нездібна до життя. «Система — каже Шкловський — виявилась нездібна до життя, і тому книжка залишилась ненаписана. Потебня не взяв на себе відповідальности за свою теорію.»¹⁾

Все тут перекручене і натягнене до власного становища Шкловського і інших «опоязівців». Не видно у тих балачках глибшого пізнання справжніх думок Потебні, ані хоч трохи справедливого відношення до тих скарбів його поетики, що він їх щойно в останніх роках свого життя почав був ширше розробляти, — і то не лише на прикладах байки і приказки, — та яких не встиг вже зібрати в один завершений твір. І його популярні лекції теорії словесности, що їх Потебня читав у себе дома для невеличкого гуртка дам і в яких викладав свою теорію на прикладах байки і приказки, вийшли окремою книжкою щойно по його смерті (1894 р.). Так, що ми не бачимо ніякого наукового оправдання для тверджень тих, хто із факту, що «книжка залишилась ненаписана» роблять висновок, що і для самого

¹⁾ Виктор Шкловский: Потебня. — Поэтика. «Сборник по теории поэтического языка». — Петроград 1919, стор. 3-6.

Потебні його система «виявилась нездібна до життя» та що сам «Потебня не взяв на себе відповідальності за свою теорію». Докладніше пізнання дійсних думок Потебні мусить з часом виявити усі помилки «опоязівців» щодо його теорії словесности. «Ідеї Потебні, — пише про це Шамрай — не находячи більш розважного до себе відношення, проте легко підхопилися спеціалістами від літератури, т. зв. «опоязівцями», що оголосили себе спадкоємцями його духовної скарбниці. Маніфестуючи себе новаторами в сфері літературного досліду, вони намагаються підкреслити застарілість системи Потебні, що потребує вже корективу». «На нашу думку — додає Шамрай — ховати Потебню трохи передчасно і тому, визнаючи певні практичні успіхи «Опоязу» в сфері літературного досліду, гадаємо, що теоретичні «новаторства» формалістів в порівнанні з Потебнею є лише ухил від його системи і далеко не корисний для них. Не дарма ж, вітаючи вихід у світ нового видання «Мысль и язык» (1922 р.), рецензент Леф'а (число 3, 23 р.) зовсім слушно вважає, що навкруг Потебні утворилася ціла мітольоґія, яку можна розвіяти лише свіжим виданням його творів». ¹⁾

На наш погляд, теорія поезії Потебні стоїть без порівняння вище від усіх тих «новаторств», які виступають з претенсіями на реформаторів теорії Потебні і думають, що вони перевищили свого великого учителя. Головне джерело непорозуміння лежить в тім, що більшість критиків Потебні, а також і тих, що уважають себе учнями і послідовниками Потебні, не завдають собі труда, щоби бодай головні думки Потебні пізнати в їх дійсному не перекрученому вигляді. В першу чергу треба собі добре усвідомити, що Потебня дивився на поетичний твір не лише як на предмет насолоди, але старався відкрити у ньому ті душевні процеси, які відбувалися в душі поета у хвилини творчости, та які розвиваються в душі читача тоді, коли він цей твір розуміє. І тут, не забуваючи про формально-естетичні елементи поетичної творчости і поетичного відчуття, Потебня зауважив, що «всякий поетичний твір це, хоч і не виключно, але перш за все акт пізнання, і то такий акт, який попереджає пізнання прозаїче, наукове.» ²⁾ І при студіюванню поетичних творів не можна

¹⁾ А. Шамрай: О. Потебня і методолоґія історії літератури. Науковий збірник харк. науково-дослідч. катедри історії України. І. Харків 1924. стор. 49-50.

²⁾ Изъ лекцій по теорії словесности. X. 1894. стор. 135.

обмежуватися лише на виклад ритмів чи звуків чи інших елементів мистецької насолоди. Та поверховна насолода лише поглибитися і збагатиться, коли вона буде спіратися на тривких основах творчих процесів пізнавчої сфери нашої душі.

Потебня дуже добре бачив, що поняття мистецтва не покривається з поняттям естетичної краси. Про ритмічність поетичної мови Шкловський міг би найти у самого Потебні цілком вистарчаючу відповідь. У творі «Изъ записокъ по теоріи словесности» (на 97 стор.) читаємо про це ось що: «Яке б там не було подрібне вирішення питання, чому поетичне думання (у своїх менше складних формах) більше, ніж прозаїчне, в'яжеться з музикальністю звукової форми, т. зн. з темпом, розміром, звучністю, мелодійністю, то воно не може нарушити правдивости твердження, що поетичне думання може обійтися без розміру і т. д., так само, як, навпаки, прозаїчне думання може бути штучно, хоч не без шкоди, одягнене у віршову форму». Потебня ішов глибше і шукав самої суті словесного мистецтва. І він найшов його у своєрідности т. зв. поетичної форми язикового думання.

«Поезія — каже Потебня — це не є лише якась прикраса мисли, щось непотрібне, чим можна користуватися у хвилину дозвілля, а можна і не користуватися. Навпаки, поезія це одна із двох форм пізнання при допомозі слова; а коли воно так, то поетичний образ є і повинен бути для нас не лише предметом насолоди, не лише таким явищем, до якого ми відносимося пасивно, очікуючи, щоби на нас зійшла благодать, що з нього випливає».

«Насолода насолодою, але, якщо поетичне думання це один із засобів пізнання, то воно вимагає деякої старанности, змагання, зусилля. Насолода дається неначе даром; якщо її нема, то умисно, зусиллям викликати її трудно. Але розуміння здобуваємо зусиллям, боротьбою, а для того, щоби придбати деяку здібність зусиллям добиватися розуміння, існують вже деякі засоби, що їх можна назвати загальним іменем критики».¹⁾ Критика мистецького твору у розумінні Потебні складається із двох частин, що їх виповняють питання про походження поетичного образу і про його пристосовання. (Ті самі два питання відносяться не лише до складних поетичних творів, але і до окремих слів.) Потебня вказує також на односторонність тої критики, яка

¹⁾ Ibidem, стор. 99.

звичайно обмежується лише на другу половину свого завдання. Бо »питання про те, що для нас означає даний поетичний образ, що ми собі із нього висновуємо, дуже важне, але це лише половина справи«. ¹⁾ Головна проблема Потебні при розгляді творів словесного мистецтва це творча активність думки автора і читача, це витворювання нової думки або акту пізнання при помочі поетичного образу. У формалістів з табору »Опоязу« ми не бачимо такого розуміння становища самого Потебні, і взагалі, не бачимо у них навіть тих проблемів, що їх розглядав Потебня. »В дослідях формалістів вони не ожили, — каже В. Харцієв — а підмінені проблемами, які мають мало спільного з потебнянськими«. ²⁾ Так, що це велике непорозуміння, коли опоязівці заявляють, що вони вийшли зі школи Потебні, та пішли далі поза нього. Зрештою, таке саме непорозуміння бачимо і в таборі тих, що себе уважають за правовірних сторонників і інтерпретів думок Потебні. Дійсних думок Потебні у них майже нема, а як є, то так порозривані від цілоти і так позатемнювані, що від такої »популяризації« і оборони теорії Потебні більше шкоди, як користи. Найбільшу кривду роблять Потебні ті, що по українськи пишуть про нього так, що того ніхто зрозуміти не може. З таких праць про Потебню для нас одно ясне, що такі дослідники чи »популяризатори« самі не здібні заглибитися у систему думок Потебні, але, занявши вигідні позиції »знавців« і перемішавши зерно з половиною, складають ці думки у такі темні місця шпихлirів власної учености, що їх звідтам ніяк не можна добути для засіву на ниві української науки. Це відноситься не лише до тих, що Потебню відкидають, але головно до тих, що його захвалюють. А про такі заяви, як н. пр. В. Коряка, який каже, що »схему потебнянської системи ми приймаємо, тільки замість індивідуального аналізу даємо колективістичний, замість лінгвістично-народового, соціально-клясовий« ³⁾, — треба сказати, що вони з науковим становищем Потебні не мають нічого спільного, та що називати себе »потебнянцем«, не знаючи або не розуміючи системи думок Потебні, — а воно, на жаль, тепер дуже в моді, — це, на наш погляд, демагогія, але не наука.

¹⁾ Ibidem, стор. 101-102.

²⁾ Примітки до статті Б. Ейхенбаума: Теорія »формального методу« — »Червоний Шлях« 1926. ч. 7-8. стор. 186.

³⁾ Гл. »Червоний Шлях«, 1924. 4-5, стор. 159.

Краще було би взагалі не згадувати імени Потебні і по своєму вияснити літературні явища, ніж в той спосіб над ним знущатися. В таких промовчуванні імени свого «учителя» було би в данім випадку більше пошани до його памяти, ніж у свавільнім над-уживанню цього великого імени для власної реклями. Це відповідало би також виразному бажанню самого Потебні. Бо за свого життя він не один раз на іспиті просив бувало тих своїх учнів, котрі не розуміючи перекичували його думки, : «Якщо вам доведеться говорити кому-небудь те саме, що ви тепер викладаєте, то не кажіть, будь ласка, що так учив вас Потебня, бо той подумає, що Потебня дурень». ¹⁾ Таке саме прохання він певно повторив би і до більшості нинішних т. зв. «потебнянців» в ділянці літературної критики і до більшості тих, що його «реформують» або з ним полемізують.

3. ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІ.

Українська нація живе і розвивається серед надзвичайно важких обставин. Здавен-давня ріжні сусіди притолочували її і ріжними засобами спиняли її розвиток. Не диво, що ми і досі ще дуже слабосилі та що при ріжних спробах будувати свою власну державу нам звичайно не доставало витривалости довше втриматися на поверхні вільного життя.

Та причини нашої слабости лежать не тільки поза нами, у тих зовнішніх силах, що підточують наш національний організм, але перш за все у нас самих, в нашому нутрі. І лише в нашому нутрі можемо найти те цілюще джерело, що приведе нас до здоровля і сили, до національної активности і продуктивности, та взагалі до повновартного і повноправного життя серед культурних націй світа. Та внутрішня сила, що дримає у нутрі кожного із нас, вилившись у форми організованої і плянкової співпраці у ріжних ділянках національного життя, могла би допомогти нам піднятися на поверхню самостійности без огляду на прихильний чи неприхильний для нас уклад зовнішніх обставин.

Модерна життєздатна нація це не вітрильник, залежний від зовнішньої сили вітру, лише пароплав, який джерело своєї сили і свого руху носить сам в собі. Розбудження тої внутрішньої національної сили, її плекання і розумне уживання

---

¹⁾ Гл. Д. Н. Овсяннико-Куликовский: Воспоминания. — Петербург 1923. стор. 174.

означає початок нової епохи в життю кожної поневоленої нації, подібно як винахід парової машини це початок нової епохи на полі техніки. Цей внутрішній огонь, що дозволяє національному пароплавові плисти, хочби і проти вітру і проти хвилі, це непохитна віра в національний ідеал, розбудована на основах всесторонньої національної свідомости, яка спрямовує національне хотіння кожної одиниці на шлях інтензивної праці в кожній окремій ділянці життя, звязуючи рівночасно усі індивідуальні зусилля в одну національну цілість.

На шляху нашої історії за останніх сто літ майже не видно огнів сильної національної віри. Дуже мало було у нас свідомої і витривалої праці, оживленої вірою у живучість і потенціяльну культурну вартість української нації. Наше національне відродження, поштовхуване зовнішніми обставинами, дуже мляво розвивалося серед загальних настроїв повної резигнації навіть у тих найвизначніших корифеїв нашого українства. В їх очах українська мова вже завмерла чи доживала останніх днів свого життя, а тим самим українська нація мала зникнути з лиця землі, як тільки здобутки цивілізації поширяться на її території. Ті, що повинні були плекати у себе і у других українську національну свідомість, і що їх обовязком було взяти у свої руки провід національного відродження на Україні, добровільно покидають свій національний табор та приймають готові форми чужої національної культури. У Харкові сама українська інтелігенція власними коштами організує російський університет, російський жіночий інститут і російський театр. Через те цей найбільший у тих часах центр освіти на Україні, де майже чверть століття зосереджується український літературний рух, стає розсадником російської культури і одним із чинників денационалізації Українців. «Національний або бодай льокальний елемент (в цих уставах) — як пише М. Грушевський — нічим виразніше не задокументовано; культура, культурне життя, яке розмірно дуже сильно розвивається в цім українським центрі, російське... Попри ту «справдешню» культуру російську, серіозно трактовану не тільки урядом, але й суспільністю, українська течія виглядала на простий провінціалізм, дрібну забавку чи забаганку етнографів і антикварів. Окрім привязання до мови й певних форм народнього життя, вона не мала ніякого глибокого змісту».¹⁾ Сама

---

¹⁾ Літературно-Науковий Вістник. 1901. 13. стор. 79-80.

українська інтелігенція, не маючи в собі віри в національний ідеал і не змагаючи до витворювання власних національних форм культурного життя, спихала українську націю на рівень етнографічної маси, на рівень анемічного і безсилового животіння.

І пізніше, в сорокових роках, коли центр українського життя переноситься до Києва і там перший раз в рамках кирило-методіївського брацтва виринає змагання дати українському рухові теоретичні підвалини, ніде не видно ясної національної ідеї. За винятком декількох одиниць, ніхто в живучість української нації не вірить і дійсної потреби розбудувати усі ділянки культурного життя на українських національних основах — не відчуває. Після кільканайцятилітньої перерви ті самі братчики сходяться знов до спільної праці, але ніякого національно зясованого пляну у тій своїй праці не мають. Ці визначні носії тодішнього українства не додумалися навіть до потреби власної наукової мови. Навпаки, їх жунал «Основа», ніким не силуваний повчас Українців, що не треба витратити сил на вироблення української наукової мови, бо для наукової праці можна спокійно уживати готової мови російської. Скільки національної байдужости, короткозорости або і лінивства думки криється в такій одній пораді?

І в 70-их рр. український рух на російській Україні не був виразно національний і через те не мав глибших основ, не мав характеру поважної національно-культурної праці. Для більшости «українофілів» цей рух був лише спортом, котрому — як каже Грушевський — «ці українофіли віддаються як забавці, стоячи тим часом обома ногами на ґрунті російської культури й часом дуже діяльно її спомагаючи».¹⁾ Тоді прийшли урядові репресії проти української мови, і нова хвиля русифікації без труду та майже без протестів з боку Українців заливає цілу Україну російського забору. До того присєднались ще різні готові, зі Заходу імпортовані вселюдські ідеали, що їх національно незрілий український інтелігент зрозумів як заперечення всякого національного прінципу. Через такі окуляри самі Українці дивилися на різні пробліски української національної свідомости і звязаної з нею активности як на щось шкідливе, ретроградне і непотрібне. «Під впливом непереверених соціалістичних теорій, — пише про це І. Франко — одна часть найгорячішої і найздібнішої молодіжі

¹⁾ Ibidem

доходила до повної негації всякої народности, до погляду, що в Елізіюмі budouчого, недалекого, (як тоді вірили), соціалістичного раю потонуть усякі національні партикуляризми і що загалом розв'язання економічних питань безмірно важніше від усіх інших.¹⁾ Так розгублювалися українські національні сили, ніби-то на службі загально-людської справи, а в дійсности на мимовільній службі в користь сусідських, національно свідоміших і активніших таборів.

Так розгублював свої сили і М. Драгоманов, цей «gente Ukrainus», але «natione Russus», що не умів своїх небуденних здібностей і незрівняної енергії перенести на український національний ґрунт і через те усю свою діяльність сам засудив майже на повну невдачу і неплодність. «В його духовім арсеналі — як каже Франко — не було поняття нації, як чогось органічного, історично кінечного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію.»²⁾ Через те і його «Вільна Спілка» це «зразок зовсім безнаціональної російської федерації». Не диво, що «проти думки про український сепаратизм не тільки pro praeteregito, а й pro futuro, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, — каже далі Франко — глибока і сильна віра в західньо-європейські ідеали соціальної рівности і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійности, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідности його політичних змагань, бож теоріями про басени рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльности.»³⁾

Брак віри в національний ідеал був також причиною застою і непродуктивности в усіх інших ділянках культурного життя на Україні. І майже не було тоді нікого, хто бачив би в чім корінь лиха і хто вказував би українській нації шлях до оздоровлення,

¹⁾ ЛНВ 1901 (15) стор. 2.

²⁾ ЛНВ 1906. (35) стор. 240.

³⁾ І. Франко: Поза межами можливого. ЛНВ. 1900. (12). стор. 7-8.

шлях до духової зрілості і всесторонньої творчості, шлях до самостійності. За те було багато таких, котрі не добачували вартости національного принципу і свідомо ним нехтували, або котрі самі зневірились в живучість української нації та ще й другим свою зневіру прищиплювали. До цих останніх належав і Костомаров, що не тільки віщував скору смерть українській нації, але, неначе не бажаючи продовжати останніх днів її агонії, у 80-их роках вже цілком виразно виступав проти всяких спроб поширення прав української мови поза сферу селянського життя.

Не краще було і в австрійській Україні. І там побіч невеликого гуртка свідомих і активних одиниць стояв національно байдужий, інтелектуально звихнений, нездатний до якоїнебудь продуктивної праці загаль інтелігентів »рутенців«, котрі уміли лише уживати шумних фраз і вірити в чуда, що мали і без їх співпраці привести радикальні зміни на краще.

На таким темнім полі духового каліцтва загалу тодішньої української інтелігенції тим виразніше зарисовується світла постать Олександра Потебні. Він розкриває самі джерела нашої загальної слабости і вірить, що лише ідея національности може спасти українську націю від вікової дрімоти і від загибелі. Він бачить і всі зовнішні небезпеки і шукає шляхів, як перед ними боронитися. Проти російської тенденційної науки він сам виступає як смілий і непереможний оборонець української мови і національности і тим неначе заохочує Українців у найтяжчі часи безоглядної русифікації до боротьби і витривалости. Його цінні думки про національність і досі не втратили своєї ваги і з часом мусять перейти у сам чорнозем психіки української інтелігенції. З цього боку Потебня це неначе антипод свого сучасника Драгоманова, антипод не тільки своєю системою думок про національність взагалі і своїм відношенням до української національности, але також своєю цілком відмінною ролею в духовому розвитку української нації. Ідеї Драгоманова вже за його життя виявили максимум своєї сили, зробили все, що могли зробити, і скоро пережилися або переформувалися, при чім більшість із них досить скоро виявила свою нездатність до життя і вже перейшла до історії. Ідеї Потебні ще й досі мало знані, вони ще не виявили усеї своєї сили в нашому життю і неначе зберігаються у національній скарбниці для дальших поколінь. Про них можемо сказати словами самого Потебні, що ті »ідеї зачнуть кермувати життям щойно згодом, по довгих періодах часу, яких

треба, щоби ті ідеї перетворилися, так би мовити, в чорнозем думки, т. зн. у щось таке, про що більше не говорять.»¹⁾ За тих чотири десятки літ, що минули від дня смерти Олександра Потебні, ще дуже мало його думок перейшло у наш чорнозем. І нині ще цілком актуальне те, що н. пр. С. Єфремов, неначе в дусі думок Потебні писав ще в 1903 р.: »З нашої власної вини походить те, що досі стояли ми проти руйнуючої сили тільки своєю природною силою, майже без жадних заходів, аби ту природну силу підживити свідомою діяльністю. Покищо її, тієї інертної, мертвої сили проти руйнуючого »Х« вистарчало і ще може на деякий час вистарчити.« Та про це вже треба дуже сумніватися і тому »до механічного і несвідомого опору ми повинні долучити й свідому діяльність у певному напрямі. Будьмо певні, що гора до нас не піде, коли ми не рушимо самі їй назустріч, і що вареник у рот не впаде, як ми по його не простягнемо руки. Коли ми затямимо собі цю просту і, здавалосяб, зовсім не мудру істину, то тоді не то теперішнього »Х«, що силкується нас зламати, на те не вистарчить, а й ніякої взагалі сили людської.«²⁾ Так само неначе в дусі думок Потебні писав він і про вартість здорового націоналізму. »Націоналізм — річ нормальна, справедлива й поступова і веде до вироблення справедливих міжнародних відносин.« »Здоровий нормальний національний рух завжди свідчить, що серед даного народу розпочалася жива духовна робота, що він почав жити свідомим життям, що він поважає самого себе. А такий народ, — тай тільки такий, а не інший, додамо напевне, — може бути корисним для загально-людського поступу і зможе в його скарбницю покласти і свої здобутки, зможе вимовити своє власне слово і тим збогатити всесвітню культуру.«³⁾

Такий здоровий національний рух і таке оживлення духової праці цілої нації треба плекати і підтримувати, поглиблюючи в першу чергу свою власну національну свідомість та спрямовуючи її на поле практичної діяльності. І нині можна би повторити зазив Івана Франка з його »листа до молодіжі,« а саме зазив »чути себе Українцями,« який дуже нагадує подібний зазив Потебні. Думаємо, що та подібність думок не випадкова, лише

¹⁾ Язык и народность. Op. cit. стор. 203.

²⁾ ЛНВ 1903 (22) стор. 188.

³⁾ ЛНВ 1902 (17) стор. 23.

у великій мірі є цілком природним вислідом докладного знайомства Франка з працями і поглядами Потебні. Взиваючи молодь до того, щоби вона «чула себе Українцями», Франко додає, що «це почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні — всі без винятку — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим льокальним болем і радувалися кожним, хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його.»¹⁾

Від такої національної ідеї, що була би рівночасно ясною програмою усеї нашої культурної і політичної діяльності, сподівався Потебня спасення для української нації. І справді, така ідея національності може стати тою силою, що додасть життєздатности і вищої вартости нам всім та піднесе нашу націю зі стану несвідомої вегетації і апатії на вершини свідомого і повновартного людського існування. Така національна ідея, засвоєна нашою інтелігенцією, це був би той тривалий внутрішній огонь, що пустив би в рух цілий наш національний корабель і вивів би його на шлях самостійного життя.

4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.

Поле наукових інтересів Потебні незвичайно широке, а деякі його праці, як н. пр. «Вияснення українських і споріднених з ними народніх пісень» або «До історії звуків східнослов'янського язика» і інші, мають характер багатих енциклопедій, де зібрано велику масу матеріялу, кинено багато світла на цілий ряд наукових загальних і спеціальних проблем слов'янської, а з окрема української, фільольогії, і все те підпорядковано загальним принципам своєрідної «філософії мови». Його твори це багатюще джерело для дальших дослідів у ріжних ділянках українського язикознавства у широкому розумінню цього слова. Досліди над літературою теж сюди належать, бо явища літератури — це явища мови.

¹⁾ ЛНВ 1905 (30) стор. 15.

Та не в усіх ділянках науки заслуги Потєбні однаково добре оцінені і не в усіх однаково використані. Найбільше знані і об'єктивно оцінені ті його праці або, краще, та сторінка його наукових здобутків, де він іде традиційним шляхом наукового досліджування і розглядає проблеми усім добре знані. Це можна сказати про його дослідження над звуковою сторінкою мови.

На полі фонетики Потєбня найбільше зв'язаний загальнопоширеними традиційними поглядами і приймає від своїх попередників і сучасників багато такого, що зі становища нинішньої науки треба відкинути як помилкове. Генеальогічні тенденції в цій ділянці дослідів привели, як відомо, до теорії про різні одноцілі прамови, з яких розвинулася нинішня різноманітність окремих національних мов. На полі слов'янської фільології, крім спільної праслов'янської мови приймали ще, як посередній ступінь, кілька прамов для різних груп слов'янських мов, н. пр. західнослов'янську, південнослов'янську і східнослов'янську (т. зв. «руську») прамову. Нині вже майже ніхто зі слов'янських фільологів не вірить в існування якоїсь спільної західнослов'янської чи південнослов'янської прамови і лише про язикову територію східних Слов'ян — почасти під впливом сугестії на перший погляд спільної, а в дійсності багатозначної назви «Русь», а в далеко більшій мірі під впливом політичних об'єднуючих тенденцій російського центру — тримаються ще й до нині погляди про «спільно-руську» прамову, хоч докладніші наукові дослідження вже цілком розбили усі ті основи, що на них ціла теорія «праруської» мови трималася. Потєбня також думав, що колись (ранше ніж в 9. віці) існувала спільна праруська мова, з якої розвинулися нинішні східнослов'янські мови. «Потєбня — каже акад. Степан Смаль-Стоцький — цей знаменитий лінгвіст, тільки тому мусів помилятися, бо був спутаний блискучою, але нічим не доказаною, родословною теорією Шляйхера, теорією, що її законність треба би щойно доказати, а яку він уважав аксіомом, догмою...¹⁾ Що правда, Потєбня приймав можливість доволі широких модифікацій цієї теорії, і то таких, що навіть погляди, котрі відкидали можливість якоїнебудь однієї спільної «праруської» мови, можна би з тою теорією родословного дерева погодити. «Мені здається, — каже Потєбня — що історія мов, як історія видів взагалі, не може покинути загальної

¹⁾ Др. Степан Смаль-Стоцький: Розвиток поглядів про семю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. — Прага 1927 (2. вид.) стор. 48.

форми генеальогії, т. зн. зведення даної кількості відносно індивідуальних одиниць до все меншого і меншого числа предків. Якщо кому більше подобається представляти собі історію видів не в образі родословного дерева, (котре одначе дуже добре надається не лише для вияснення перемішань, але і таких випадків, коли сімя рослини під впливом нових умов дає нову різновидність), а в образі переливу по наклоненій площі (Joh. Schmidt, *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*, 27.), то йому вольна воля, але тим не змінюється суть справи. Форма родословія допускає різні ускладнення. Так н. пр. їй взагалі не протирічило би припущення, що нинішні руські наріччя цілком не мали одного предка, лише два, три і скільки хочете. Ціле питання в цьому, наскільки в якомусь означеному випадкові таке припущення вимушене нашими даними.¹⁾

З того бачимо, що хоч Потебня обороняв загальну родословну теорію, як засіб вияснення, він готов був покинути теорію про єдину східнословянську прамову, якби лише виринули факти, котрі би цьому протирічили. Полемізуючи з Житецьким, він не находив у нього аргументів, які вистарчали би для підтримки протилежних поглядів і далі тримався старої теорії, хоч вже і не так догматично, як у своїх ранніх творах.

Процес витворювання окремих словянських мов з прасловянської основи Потебня все уявляв собі як відділювання гіллячок від одного стовбура. Проти поглядів Г. Кочубинського («Основная вокализация»), що відкидав родословну теорію і полемізував з прихильниками біфуркації, приймаючи — як каже Потебня — замість «двох словянських Адамів» теорію ступневого витворювання словянських діалектів «з одного Адама», Потебня зазначає, що роздвоєння і ступневисть себе взаїмно не виключають і що навіть тоді, коли приймати безпосередне витворювання нинішних словянських мов з одного прасловянського Адама, образ родословного дерева не конче треба відкидати. І коли Кочубинський каже, що «словянські діалекти не виходили один з одного і не відділялися мов гіллячки від стовбура» (I. стор. 66), то Потебня додає, що «коли вони вийшли з одного Адама, то таки як гілляки від стовбура. Думка, — каже далі Потебня — що той стовбур

---

¹⁾ Разборъ сочиненія П. Житецкаго: «Очеркъ звуковой исторіи малорускаго нарѣчія». — Отчетъ о 20-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова. — Прил. къ XXXIII т. Зап. Имп. Ак. Наукъ. СПб 1878. стор. 772.

розділився не на дві гілляки, лише відразу на декілька, але на менше число, ніж їх бачимо нині, не нова і не неправдоподібна. Сила в тім, як вона мотивована.«¹⁾ Взагалі Потебня все тримався основних поглядів генеальогічної теорії, що давніше було менше словянських мов, ніж сьогодні, а через те думав, що і на східнослов'янській території треба приймати для давних часів існування одної східнослов'янської прамови. Нині вже щораз рідше виривають такі погляди, бо щораз ясніше видно, що така теорія науково неоправдана і лише зводить наукові дослідження на манівці.

В історії східних Слов'ян бачить Потебня безнастанну течію з заходу на схід, при чому вже для 9-го століття приймає три окремі смуги: північно-російську, південно-російську і українську. »Від половини 9. віку аж до сьогодні — каже Потебня — видно лише велику течію усіх трьох відмін руського народу з заходу на схід. В другім напрямі, з півночі на південь або навпаки, нічого так могутнього не видно. Взаємне розложення цих трьох відмін від тих часів на загал не змінялося і все між північно-великоруською і малоруською смугою ішла південно-великоруська. Згідно з цим існують дві смуги посередніх говорів: одна між північно-великоруським і південно-великоруським, друга між цим останнім та малоруським. Хто хоче поріднити київських Полян з Новгородцями, минаючи посередню смугу, цей повинен шукати для цього основ в темряві часів перед 9. століттям і, якщо фільологічна совість дозволить йому прийняти для тих часів вимову **ѣ** як **і**, то це його справа.«²⁾ Це останнє речення звернене проти висновків Житецького, до яких його привела звукова подібність новгородського і українського **ѣ**. Висновок на основі близькості новгородського і малоруського **і** з **ѣ** має, як каже Потебня, таку саму вартість, якби хто на основі близькості устя двох рік робив висновок про близькість їх джерел.³⁾

Та хоч Потебня, тримаючись родословної теорії, вірив ще у існування праруської мови, всеж таки вже і деякі його власні дослідження над звуковими своєрідностями східнослов'янських мов поволи розбивали самі підвалини тої віри. Можна навіть сказати,

¹⁾ Р. Ф. В. 1879. II. стор. 231-232. — Порівн. також: Archiv f. sl. Philol. III. 601. 609.

²⁾ Разборъ сочиненія П. Житецкаго... Ор. cit. стор. 794.

³⁾ Ibidem, 799.

що він перший почав рубати один із головних стовпів, що на них спіралася гіпотеза праруської мови, витягаючи проблему початкового *o-*, *je-*, на світло порівняльного язикознавства. Та хоч його пояснення, (яке від нього прийняв і Мікльосіч), що це *o-*, *je-*, (в таких словах як озеро, єзеро) походить зі спільного індевропейського короткого *ǃ*, не втрималося, всетаки воно, як каже Ілінський, «відограло в історії проблеми на загал дуже корисну роллю, — по перше тому, що перенесло її на ґрунт порівняльної граматики індевропейських мов, в данім випадку на одинокий надійний ґрунт, — по друге тому, що... він зібрав багату колекцію прикладів, які доказують, що правило про відповідність руського¹⁾ початкового *o-* з початковим *je-* у інших Словян, може претендувати лише на дуже релятивне значіння».²) Дальші досліди привели вкінці до висновку, що цього явища взагалі не можна вважати за характеристичну прикмету східнословянської групи мов, ані не можна покликатися не неї при обороні теорії т. зв. «праруської» мови. Нині вже дуже дивно вражають деякі безнадійні спроби обороняти цей один із стовпів «праруської» мовної єдності. І коли н. пр. Брандт все ще його обороняє, майже в розпуці заявляючи, що «коли разом з Соболевським баламутитися тим, що початкове *o-* замість *e-* часом подибується і у других Словян, тоді майже всі прикмети руського язика доведеться відкинути»³⁾, то Ілінський вже цілком спокійно йому відповідає: «Щож робити. Теорія, яка б вона не була принадна і бистроумна сама собою, ранше чи пізніше, повинна схилити свої прапори перед непереможною силою фактів, які їй протиричать».⁴) До цієї перемоги фактів над традиційною помилковою теорією «праруської» мовної єдності причинилися у великій мірі наукові досліди Потебні.

Багато уваги поглядам Потебні присвячував від самого початку В. Ягіч на сторінках свого «Архіву», вказуючи м. ин. і на

¹) Т. зн. східнословянського. К. Ч.

²) Г. Ильинский: Къ вопросу о чередованіи гласныхъ ряда *o*, *e* въ началѣ словъ въ славянскихъ языкахъ. — *Slavia II.* (1923-1924); стор. 244. — Порівнай також: К. Т. Німчинов: Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східно-словянської ізоглоти *o-*, *je-* у назвуці. — *Наук. Збірник...* X. 1926 ч. 2-3. стор. 61-67.

³) Брандтъ. Лекції по історії руссаго язика. (1913) стор. 66. — (цитую за Ілінським, *op. cit.* 249).

⁴) Г. Ильинский, *op. cit.* стор. 249.

те, що Потебня випередив Шмідта у розгляді тих звукових явищ, що їх пізніше Шмідт назвав »сварабгактичними«¹⁾ формами. Він також цілком справедливо назвав Потебню »основником наукової діалектології в Росії«²⁾

І інші його досліди з ділянки історії звуків найшли собі належну оцінку в науковому світі. Деякі його помилки виявилися щойно у світлі пізніших здобутків індоевропейського язикознавства (н. пр. його редукція звуків *o* і *e* на один індоевропейський звук *ǝ*); інші, як н. пр. гіпотеза про здовжування і діфтонгізованню звуків *o*, *e* в замкненому складі в українській мові, повторяється і у деяких сучасних дослідників української мови, хоч акад. Ст. Смаль-Стоцький вже давно вказав у своїй граматиці на їх помилковість.³⁾

Помилкова і застаріла зі становища нинішньої науки є також більшість його етимологій.

Менше зрозуміння і менше об'єктивної оцінки найшли собі синтактичні праці Потебні, не зважаючи на різні спроби їх популяризації (Белоруссова, Д. Н. Овсяніко-Куліковського і ин.). Його незрівняний і досі ще в науці невикористаний твір »Изъ записокъ по русской грамматикѣ«⁴⁾ це в своїй основі глибока семасіологічна студія, де розглянено цілий ряд синтактичних проблемів, головню з ділянки східньословянських мов на широкому тлі порівнянь з іншими словянськими і несловянськими мовами та у звязку із загальними твердженнями його »філософії мови«. »Його глибокоумні синтактичні досліди — каже Ягіч — ...перевищують своїм багатством і докладністю спостережень усе те, чим словянське язикознавство в тій ділянці може виказатися.«⁴⁾ В тій ділянці Потебня ішов цілком новими шляхами, і, виходючи від поняття речення як елемента язикового думання, досліджував повстання і зміни граматичних категорій, а також деякі зміни в цілм реченню, у звязку із розвитком думання взагалі. На жаль, цей його головний твір залишився недокінчений. »Синтактичні досліди Потебні — каже Ягіч — це дорогоцінний торсо, котрого якраз тому не можна порівнувати з синтаксою Мікльосіча, обробленою в закінченім

1) Archiv f. sl. Philol. I. 345-347.

2) Ibidem XIV. 480.

3) Гл. Stephan v. Smal-Stockyj und Th. Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913. — стор. 76-77, примітка 1.

4) Archiv, XIV. (1892.) стор. 480.

вигляді, хоч на інших принципах, та не з такою глибиною думки.«¹⁾ Не зважаючи на усі ті і інші цілком заслужені похвали, ці незрівнані досліди Потєбні ще й досі і на полі української науки не використані.

Із двох основних форм людського язикового думання, а саме прозаїчної і поетичної, Потєбня досліджує цю останню не лише в окремих словах, але і в цілих поетичних творах, перш усього у витворах народньої поезії. Найближчим полем таких дослідів була для нього українська народня поезія, що її він не тільки любив, але і розумів так глибоко, як може ніхто інший. З його студій в тій ділянці зродився великий твір «Вияснення українських і споріднених з ними народніх пісень», що є справжньою прикрасою і гордістю не лише української, але і цілої словянської науки. «Трудно, майже неможливо — скажемо разом з Ягічем — дати коротку аналізу цих «Обьясненій»; тут говориться не лише про звязок з мітольогією або побутовим значінням, але також про мистецьку форму і поетичний символізм. Досліди Потєбні виходять з української народньої поезії, але паралєлі до окремих мотивів і поетичних образів він бере з дивно широким знанням з усіх інших словянських народніх поезій.»²⁾ Це справжня енциклопедія народніх засобів поетичного думання.

У цьому творі — каже Райнов — Потєбня «висказав і по-пробував обґрунтувати на широкім пісеннім матеріалі оригінальну історично-літературну точку погляду. Виходячи зі заложення, що мистецький образ це органічна форма мисли, котра в нім живе і стало розвивається, Потєбня подав думку покласти в основу історії словесности досліди над еволюцією тих образів, що в них одягається думка на протязі історії. Ця цікава ідея, яка приневолює перебудовувати цілу історію не лише літератури, але і мистецтва взагалі, визначається шириною розмаху взагалі чужою для руських учених 80-их років.»³⁾

Уся своєрідність підходу Потєбні до витворів народньої поезії впливає із його розуміння внутрішньої форми чи представника так окремого поетичного слова, як і більшого поетичного твору. Якраз на основі органічного звязку між представ-

¹⁾ И. В. Ягичъ: Исторія славянской филологіи. СПб. 1910. стор. 554.

²⁾ Ibidem, 553

³⁾ Т. Райнов: Александр Афанасиевич Потєбня. П-д 1924. стор. 43.

никами він пробує дати цілком нову класифікацію українських народніх пісень, узгляднюючи також їх формально-ритмічне споріднення. Те, що каже Райнов про «еволюцію образів», дуже недокладне і може однаково відноситися і до дослідів Костомарова і до дослідів Потебні, і взагалі не зясовує сутевої різниці між цими двома дослідниками. Найкраще зясовує те сам Потебня. «З приводу цих порівнань — каже Потебня — (а саме з приводу вияснення, що «сіяти», «садити» в поетичній народній мові означає те саме, що «любити») я вважаю за потрібне висказати загальне твердження, що без його признання, як мені здається, не можливо розуміти мову народньої (і взагалі всякої) поезії. В цій мові, як і в слові, звязком між образом і значінням служить представник, т. зн. прикмета взята із образу. З того випливає: а) що образи, різні щодо суми своїх прикмет, можуть бути майже тотожні щодо представників (або точок, з яких їх розглядаємо) і щодо значіння (н. пр.... сіяти просо, лен, коноплі, жито, рожу, розсаду; сіяти і садити); б) що один і той сам образ може мати різні, часом протилежні значіння, бо з нього можна собі вибрати різних представників, або іншими словами: його можна розглядати і прикладати зі стільки точок погляду, скільки прикмет в нім міститься. Так що н. пр. цьому, що вище сказано про значіння сіяння, цілком не протирічить існування другого наслідного ряду символів: якщо земля — жінка, мати, тоді орати, сіяти буде означати любов мужа.» На тій основі Потебня робить загальний методологічний висновок, що «для студій треба ділити символи не лише щодо образів, (як це майже виключно робить Н. І. Костомаров, що дав у нас початок цього рода дослідам...), але і щодо представників.» В тім коротко зазначено те, чим Потебня відрізняється від інших дослідників і в чім йому ще ніхто не дорівняв.

У тій і в інших працях він поклав також перші основи для наукових дослідів ритмічної структури української народньої поезії, вказуючи і на те, що у Шевченковій поезії найбільше поширений ритм коломийки.¹⁾

Але Потебня не обмежився лише до наукових дослідів поетичного мистецтва. Його велика любов до поезії і до української мови виявилася у нього і в його власній поетичній творчості. По довгих і докладних приготуваннях він береться

¹⁾ Гл. Рецензія на збірник пісень Я. Головацького. Ор. cit. стор. 108.

перекладати на українську мову Гомерову «Одисею». З передмови Русова до цього перекладу довідуємося, як Потебня до нього приготувався і які матеріали при тім використовував. Познайомившись з рукописами Потебні, Русов пише про це ось що: «Прочитавши Одисею в оригіналі і в перекладах на різні слов'янські мови та пригадавши собі в той спосіб ті предмети, образи, ситуації, акції і т. ін. з їх атрибутами, які можна було виразити в перекладі, професор взявся читати взірці народньої словесности і клясичних українських письменників, що їх він також дуже добре знав. В окремій пачці паперів находимо його збірку слів, виразів і фраз, що могли би йому пригодитися при передаванню тих назв предметів, акцій, епітетів, означень, характеристик і т. ін., які зустрічаємо в Одисеї. Ці виписки лексичного матеріалу з зазначенням сторінок тих авторів, що їх професор уживав для цієї цілі, вказують на те, що він переглянув Геродота, літописи, Іпатівську, Самовидця, багато актів виданих археографічними комісіями, збірники пісень і пословиць Чубинського, Головацького, Метлинського, Номиса, Кольбера, Романова, матеріали видані в «Записках о Южной Руси», в «Основі», твори Котляревського, Квітки, Гулака-Артемівського, Гребінки, Куліша, Марка Вовчка, Глібова, Манджури і ин. Виписок з тих книжок він зробив більше як 2500. Це або окремі слова, або протиставлення синонімів і гомонімів,... або групи слів, що вживалися в народній поезії для якогось поняття,.. або для означення предмету,.. або вкінці цілі вискази і фрази, з якихось причин характеристичні чи взагалі придатні для перекладу Одисеї».¹⁾

Розглядові самого перекладу присвячує багато місця Т. Райнов у своїй праці про Потебню. Порівнюючи його з іншими перекладами, він доходить до висновку, що переклад Потебні корисно відрізняється «навіть в порівнанні з клясичним нашим (т. зн. російським) перекладом Жуковського». Навівши паралельні місця з 7-ої пісні обох перекладів, Райнов завважує ось що: «Кидається в очі, що переклад Потебні передовсім простіший і природніший, ніж переклад Жуковського, переповнений умисними лишками Ломоносовського високого стилю і тою величавістю, що її і тепер вважають прикметою клясичної поезії. Замість напушистого образу «несущей скудель феакийские де-

¹⁾ Гл. Изъ записокъ по теоріи словесности. X. 1905. стор. 529-540.

вы», у Потебні стоїть простий образ »дівчини молодої з глеком в руках«. — Настроївшись на древній лад, Жуковський перекладає: »Люди радушного здесь гостелюбия вовсе не знают«, — вірш, який вдоволити би Шішкова. У Потебні просто: »не дуже то люблять вітати. як прийде хто з іншого краю«. А далі, і це дуже важне, бо якраз в тім виявляється поетична індивідуальність, — образи Жуковського якісь невиразні, без повної релефності і психологічної кольоритності. А у Потебні навпаки, вони точні, випуклі до скульптурності і цілком відповідають самій суті того, що змальовується. Жуковський каже блідо: »мене никто не знаком здесь, никто из живущих в городе вашем, никто из людей, обитающих в поле«. Потебня підкреслює, що Одисей відрізняє не мешканців міста і піль, лише міщан і тих, що »ниви сі роблять«, т. зн., хліборобів: це більш конкретно. Розмова між Одисеем і Атеною в виді дівчини змальована у Жуковського з робленою, фальшивою простотою. У нього дівчина говорить, що вона покаже дім Алкіноя »с великой охотой«, і додає, що цей дім недалеко дому її батька »беспорочного«. Ця »великая охота« подібна до вистрілу з рушниці на воробців, якщо подумати, що тут говориться про те, щоби подорожньому показати дім, якого він шукає. А »беспорочный отец« дівчини — також фальшивий образ, бо пустий: ми не зв'язуємо ніякого конкретного зображення з запереченням всіх пороків, як це виражено словом »беспорочный«. У Потебні все те кольоритніше і правдивіше: дівчина говорить у нього з виразною прихильністю до подорожного: »так я-ж тобі, гостю, той дім покажу, що ти кажеш«. І Потебня бажав би вложити в ці слова ще більше тепла, і тому замість слова »гостю« він призбирує варіанти: »батьку«, »паноче«. Свою охоту вона пояснює тим, що дім »чесного батька мого« недалеко дому Алкіноя: епітет »чесний« не лише в дусі народньої поезії, але він визначається означенням змістом, чого нема в епітеті, що його вжив Жуковський. Далі: кораблі Феаків у Жуковського »скоротечные«, — образ, який не легко погодити з образом корабля, предмету, що не може »течи« у нинішному розумінню, а слов'янське значіння того слова, рівнозначне з »порушатися«, у нас вже майже забулося. Потебня називає кораблі »швидкі« — це ясно і точно означене слово. Ще одна характеристична подробиця: у Жуковського кораблі швидкі, »как легкие крылья«; у Потебні цей образ виразніший, конкретніший: »як птиці крило«.

Взагалі з деяким правом можна до перекладу Потебні пристосувати те, що сказав в однім листі Л. Н. Толстой про Гомера в оригіналі, порівнюючи його з перекладом Жуковського:¹⁾ переклад Потебні подібний до джерельної води з смітинками, яка ломить зуби, а переклад Жуковського нагадує дестильовану воду. Зрештою ми говоримо це не так в догану Жуковського, як радше для характеристики безсумнівних мистецьких елементів таланту Потебні.²⁾

До тих цінних спостережень Райнова можна би додати ще більше подробиць, які промовляють на користь українського перекладу Потебні. Одне із порівнянь, що його робить Райнов, не вичерпує цілого поетичного образу, тому повторимо його з доповненням: у Жуковського кораблі швидкі «как легкие крылья их мысли», у Потебні «як птиці крило або думка». З тої самої семої пісні вибираємо для порівняння ще н. пр. таке місце з перекладу Жуковського:

«Но, подошед ко вратам крепкозданным прекрасного града,
Встретил он дочь светлоокою Зевса, богиню Афины,
В виде несущей скудель молодой феакийские девы.
Встретившись с нею, спросил у нее Одиссей богоравный:..»

Такі звороти, як «встретил он... богиню...», в виде«... і т. д., або «встретившись с нею, спросил...» — вказують на активність самого Одисея. Активність богині Атени цілком не зазначена в перекладі Жуковського. В українськiм перекладі Потебні те саме місце звучить інакше:

«Коли-ж уже мав уступити у город веселий,
То там зустріла його ясноока богиня Афина,
Дівчиною молодою, з глеком у руках, обернувшись,
Стала вона перед ним, а ясний Одиссей став питати:...»

Виразами: «зустріла його... богиня...», дівчиною... обернувшись» і «стала вона перед ним» — Потебня виразно зазначував активність богині і її головну роль в цілій акції. Всього того в перекладі Жуковського нема.

Ця спроба поетичної творчості, хоч може ще не цілком вигладжена, свідчить не лише про велику любов Потебні до поетичного мистецтва і до української мови, але і про його

¹⁾ Лист Л. Толстого до Фета з грудня 1870. р. (Пояснення Райнова).

²⁾ Т. Райнов: Александр Афанасиевич Потебня. Петроград. 1924. стор. 55 - 60.

незрівнану трудящість і всесторонню талановитість, яка серед інших обставин на ґрунті чисто української культури була би без сумніву витворила ще не одну цінність і була би найшла собі більший відгомін і кращу оцінку, ніж це було можливо досі.

Т. Райнов, що усіми силами намагається змалювати портрет Потебні у сірих безнаціональних рамах російської науки, не відчуває, здається, усеї неприродности такого зіставлення. Всеж таки і він, розглядаючи могутню постать нашого мислителя в гурті представників російського наукового світу, завважує часом його відмінність і своєрідність. Але брак національного принципу таки не дозволяє йому схопити саму суть тої своєрідности і через те цілий портрет виходить невиразний і невірний. Зате він добре бачить квантитативні пропорції і справедливо схоплює незрівнану велич духової сили нашого ученого. Призбиравши декільки дуже загальних прикмет наукової діяльности Потебні, щоби його якось звязати в один гурт із російськими вченими і доказати його «тісний звязок з головними особливостями російського наукового руху 60-80-их років», Райнов вкінці завважує, що у Потебні є ще «цілий ряд таких рис, котрі видвигають його на цілу голову вище від великої більшости його сучасників на полі науки.»¹⁾ «Огляд головних стадій наукової діяльности Потебні, у звязку з розвитком руської науки 60-80-их років — каже Райнов — показує нам, що він у багатьох відношеннях стояв не лише в перших рядах тогочасних учених, але і багатьох із них перевищав тим, що об'єднував в собі найкращі прикмети ученого і мислителя. Без сумніву він був в тім відношенню обдарований найвищими здібностями, геніяльністю.»²⁾ Подібно оцінював Потебню вже давніше В. Ягіч, вказуючи на те, що «він стоїть поміж русько-словянськими фільольогами дуже високо: тяжко найти другого, — каже Ягіч — хто міг би дорівнати йому глибокоумним розумінням явищ мови і фільософічною глибиною.»³⁾

Так самґ неповно розуміли Потебню і його учні, а через те і їх характеристики їх великого учителя при усьому захопленні і патосі виходять блідо і без змісту. А про ту сучасну досить велику громаду пишучої братії, що дуже любить прикрашати свої витвори відкликами на Потебню, без ніяких

¹⁾ Ibidem, 30.

²⁾ Ibidem, 44-45.

³⁾ И. В. Ягичъ: Исторія славянской филологіи. 551.

зусиль, щоби його наперед хоч трохи зрозуміти, можна би і не згадувати. До них не можна навіть пристосувати того частого висказу Потебні, що всяке розуміння є нерозуміння, — бо у них найчастіше взагалі ніякого розуміння не видно.

На загал можна сказати, що усі характеристики постаті Потебні нехтують тою основною думкою, яка оживляла і гартувала духові сили самого Потебні та яка і нам вкінці повинна би допомогти зрозуміти усі його думки в їх цілості. Це та правда, що її Потебня висказав ще в молодому віці і яку ціле життя носив у своєю серці:

»Тільки ідея національності може розбудити і любов до науки та мистецтва і розумні громадські змагання.«

Не можна заперечити, що думки Потебні ще й досі лежать майже неторкані українською наукою, а на полі російської науки вони цілком неплодні. І з того треба зробити лише один висновок: добуваймося самі до тих скарбів, що їх для нас залишив Потебня і шукаймо їх не у тій полові, що нею часто здорове зерно присипають, лише у творах самого Потебні. Тоді і часи неплодності цих великих скарбів раз на все проминуть. Бо »тільки сіючи на власній ниві, — як учив нас Франко — можна доробитися власного хліба.«¹⁾

А покищо золоте зерно здобутків думки Потебні ще не впало на український чорнозем.

---

¹⁾ ЛНВ. 1901. (15). стор. 53.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЗЧИК.

I. ТВОРИ О. ПОТЕБНІ.

1. Первые годы войны Хмельницкаго. 1856. — (Дісертація на ступінь кандидата. — Не надрукована).
2. О нѣкоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзиі. — Харьковъ 1860. 155 стор. — Нове вид. Акад. Наук, 1914. (Дісертація на ступінь магістра).

Огонь. Свѣтъ. 8. а) Питье, 12; б) Ёда. 19. — Горечь. 20. Сладость. 22. — Таянье. 23. — Кованье. 24. — Огонь. 24. — Морозъ. 33. — Свѣтъ. 36. — Краска. — Звукъ 38. — Бѣлый, 42. — Зеленый. 43. — Красный. 44. — Калина. 45. — Золото. 47. — Черный. 48. — Черная туча. 50. — Темная ночь. 52. — Слабый свѣтъ и мракъ. 53. (Малорусская дѣвичья игра въ ворона. 54-56. — Быстрота. 56. — Быстрота — Умъ. 62. — Найти. 66. — Вода холодная. 69. — Быстрая вода. 73. — Вода и вѣтеръ. 75. — Слюна. 80. — Утопить. 84. — Разливъ затопляетъ землю, откуда половодье — горе. 85. — Свѣтлая вода. 89. — Лить. 92. — Обливанье. 97. — Обсыпанье. 99. — Разливанье, разсыпанье. 103. — Облако. 105. — — Листья 107. — Рой. 109. — Вить и вязать. 110. — Тонкое дерево. 114. — Нить. 116. — Вила несреѣа, рожаница, 122). — Путо, узда, 122. — Вязанье. 124. — Ключъ и замокъ. 134. — Рвать. 140. — Платье. 145. — Дорога. 146. — Пахать. 149. Равнина. 152. — Горы. 154.

3. Мысль и языкъ. — ЖМНПр. 1862 р. ч. СХІІІ., отд. ІІ. 1-118. Ч. СХІV. отд. ІІ. 1-33; 89-131. — Також окремо: СПб. 1862. 8^о 191 стор. — 2-е вид. з портретомъ автора і вступнимъ словомъ М. Дрінова; Харків 1892. VI + 228. — 3-е вид. X. 1913. — 4-е вид. УАН, 1922. — 5-е вид. X. 1926.

I. Намѣренное изобрѣтеніе и Божественное созданіе языка. 1.
II. Беккеръ и Шлейхеръ. 8. — III. В. Гумбольдтъ. 23. —
IV. Языкознаніе и психологія. 41. — V. Чувственныя воспри-

- ятія. 55. — VI. Рефлексивныя движенія и членораздѣльный звукъ. 67. — VII. Языкъ чувства и языкъ мысли. 77. — VIII. Слово, какъ средство аперцепціи. 95-118. — IX. Представленіе, сужденіе, понятіе. 1-33. — X. Поэзія. Проза. Сгущеніе мысли. 89-131.
4. Звѣдомленія про студіи за границею. — Два листи з Берліна: з 26. жовтня 1862, в ЖМНПр. 1863, январь. II. Отд. стор. 49-50; з 9/21 січня 1863, *ibidem* 1863, мартъ, стор. 253-4. Третій лист без дати. *ibidem*, 1863, октябрь, стор. 9-10. (Гл. »Извлеченія изъ Отчетовъ лицъ отправленныхъ за границу для приготовленія къ профессорскому званію«).
  5. О связи нѣкоторыхъ представленій въ языкѣ. — Воронежъ 1864. — 32 стор. — Передрук з журналу »Филологическія Записки«, III. том, 3. вип. стор. 137-169
    - I. Родъ і ростъ и т. п. 2. — II. Чи коріння не глубокого? Чи ти батька не багатого? 12. — III. Листъ древесный и слово. 16. — (Листъ и разумъ. 18. — Листъ и ложъ. 19. — Шумъ дерева и брань, угроза. 20. — Перо, листы, слово. 21. — Шумъ. 25. — Листъ. 26. — Шумъ и слово. 27. — Другія представленія слова: громъ и рѣчь; громъ и похвальба; громъ и ложъ; громъ и слава, поговорі; звонъ и рѣчь; звонъ — пересуды, слава; лай и рѣчь).
  6. О полногласіи. — Филол. Записки, Воронежъ 1864. Т. III-V. 201-252. — (Пізніше передруковано у праці »Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка« 1866. гл. ч. 10).
  7. Замѣтка на замѣтку Сняtkова о »Кикѣ«. (Фил. Зап. 1864. V. вып.). — Филол. Зап. 1865. Вып. 1. стор. 92-94.
  8. О миѳическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій. — Москва 1865. — 310+VII. — Передрук із »Чтеній Моск. И. Общ. Истор. и Древн. Р. Кн. 2-4 (53-55). 1865. —
    - I. Рождественскіе обряды. 1. — II. Баба-Яга. 85. — III Змѣй. Волкъ. Вѣдьма. 233. — Опечатки I-VII.
  9. О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій. Съ приложеніемъ образцовъ менѣе извѣстныхъ малорусскихъ говоривъ. — Филол. Записки 1865. т. IV. в. I. 49-94; вып. II-III, 95-158. — (Передруковано в »Два изслѣдованія...« гл. ч. 10).
  10. Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка. I. О полногласіи. II. О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій. — Воронежъ, 1866. 156+III.
  11. О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ. Москва 1867. 4°. —

- Окр. відб. з »Древности. Труды М. Археол. Общ.« т. I. вып. 2. М. 1867. стор. 153-196.
- I. Названія Доли. 153. — II. О связи Доли съ олицетвореніями, поэт. образ. 164. — III. О связи Доли съ мифическими лицами. 168. — Доля и огонь. 168. — Доля и душа. 171. — Серб. Усуд. 190 і д.
12. Къ статьѣ г. Аѳанасьева: »Для археологіи русскаго быта« — Древности. Труды М. Археол. Общ. т. I. в. 2. М. 1867. стор. 227-242.
1. Лат. vincere — vincire 227; 2. Умычка. 230. — 3. Вѣнокъ. 230. — 4. Вюнецъ. 223. — 5. Вѣно. 236. — 6. Супругъ. 238. — 7. Связь между супругъ и прясть. 239. — 8. Оборотень. 240.
13. О купальськихъ огняхъ и сродныхъ съ ними представленіяхъ 1867. 4^о. 19 стор. (Відб. з »Древности« М. Арх. Общ. М. 1867. май-іюнь, стор. 97-106; іюль-августъ, 145-153).
14. Переправа черезъ воду, какъ представленіе брака. »Древности« М. Арх. Общ. М. 1868. ноябрь-декабрь, стор. 254-266.
15. Запѣтки о малорусскомъ нарѣччіи. — Филол. Записки 1870. — Передрук: Воронежъ, 1871. 8^о 134 + I.
- Запѣтки 1-90; Образцы сѣверныхъ малорусскихъ говоровъ, 91-134. (Филол. Зап. т. IX. в. I. 1; в. II. 37; в. IV. 77; в. V. 101).
16. Изъ записокъ по русской грамматикѣ. I. Введеніе. Воронежъ 1874 157 стор. Передрук з »Филол. Записки« т. XII. Воронежъ 1873. Вып. IV, 1. — VI, 100-158. Друге видання вийшло разом з II-ою частиною, поправлене і доповнене; Харків 1888. (1889).
- I. Что такое слово. 1. — II. Представленіе и значеніе. 6. — III. Различныя понятія о корнѣ слова. 12. — IV. Грамматическія формы. — V. По чьмъ узнается присутствіе грамматической формы въ данномъ словѣ? 39. — VI. Формы этимологическія и синтаксическія. 42. — VII. Созданіе и разрушеніе грамматическихъ формъ. 60. — VIII. Грамматика и логика. 79. — IX. Трудности при опредѣленіи предложенія и его членовъ. 83. — X. Члены предложенія и части рѣчи. 100.
17. Изъ записокъ по русской грамматикѣ. II. Составныя члены предложенія и ихъ запѣтки въ русскомъ языкѣ. — Відбитки з »Записокъ Имп. Харьков. Университета. Харьковъ 1874. 8^о. VI + 540 + III. (Дісертація на ступінь доктора). — Друге доповнене і поправлене видання вийшло разом з першою частиною 1888. (1889) р. в Харкові.

- Задача сочиненія. 1. — Составное сказуемое и приложение. 3. — Вторые косвенные падежи. (Винительный, родительный, дательный). 218. — Неопредѣленное наклоненіе. 274. — Творительный падежъ. 407. Дополненія. 539. — За-мѣченныя опечатки. I-III.
18. Изъ записокъ по русской грамматикѣ. III. Объ измѣненіи значенія и замѣнахъ существительнаго. — Харьковъ 1899.
Объ измѣненіи значенія и замѣнахъ существительнаго. 1. — I. Первообразна ли отвлеченность въ существительныхъ качества? 16. — II. Предполагаютъ ли существительныя имена качества значеніе собирательности? 26. — III. Происхожденіе имени прилагательнаго. 43. — IV. Согласованіе прилагательныхъ. 84. — V. Происхожденіе разрядовъ существительнаго. 101. — VI. Атрибутивность существительнаго. 129. — VII. Несогласованіе приложения въ падежѣ. 262. — VIII. Союзъ между словами, соединенными атрибутивно. *Hendiadys*. 278. — IX. Переходъ приложений въ предложенія. 318. — X. Мѣсто придаточныхъ предложеній съ относительнымъ словомъ по отношенію къ главнымъ. 337. — XI. Предикативность существительнаго. 351. — XII. Устраненіе подлежащаго. 403 — Приложенія. I. Формальные (синтаксическіе) признаки конкретности существительнаго. 487. — II. Тождество, сочетаніе синонимовъ. 552. — III. Грамматическій родъ. 574. — Дополненія и поправки. 639. — Указатель. 659.
19. Замѣтки по исторической грамматикѣ русскаго языка. (З приводу праць Колосова і Гайтлера) — ЖМНПр. 1873, октябрь, ч. 169. II. відд. стор. 302-326; ч. 172. март-апрѣль 1874, відд. II. стор. 103-127; 372-389; ч. 175. відд. II. стор. 253-269. — Передруковано в I. томі »Къ исторіи звуковъ...« гл. ч. 24.
20. Грамматическія замѣчанія по поводу сочиненій М. Колосова и Л. Гейтлера. — »Филол. Записки«, т. XIV. Воронежъ 1875; в. I. 111-132; в. IV. 133-176; в. V. 177-219; VI. 219-242. — Передруковано в I. т. »Къ исторіи звуковъ...« гл. ч. 24.
21. Орфографическая замѣтка (о слитномъ употребленіи отрицанія **не** съ глаголами). »Филол. Записки, 1875. т. XV. в. VI. 8-9.
22. Ueber einige Erscheinungsarten des slavischen Palatalismus. — Archiv für slavische Philologie III (1878-9) стор. 358-381, 594-614. — Передруковано у творі »Къ исторіи звуковъ...« т. II. стор. 1-70. — гл. ч. 25.

23. Zur Frage nach dem ursprünglichen Lautwerth der slavischen Nasalvocale. — Archiv f. sl. Ph. III. 614-620. — Dtto в I. т. »Къ исторіи звуковъ...« 209-220. гл. ч. 24.
24. Къ исторіи звуковъ русскаго языка. I. Воронежъ 1876. VI + 243. (Филол. Зап.« Томъ XV. Воронежъ 1876. Вып. I, 1; II, 55; III. 99).
 »Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка съ XI по XVI столѣтія, М. Колосова. Варшава, 1872. — Starobulharská fonologie se stalým zřetelem k jazyku ltevskému. Sepsal Dr. Leopold Geitler. V Praze 1873«.
 I. Нарѣчія въ древнемъ русскомъ языкѣ. — II. Звуковые признаки. — III. Начальное русское О = ст.-слав. ю. — IV. Мнѣнія о происхожденіи ъ и ь и времени исчезновенія ихъ въ русскомъ. — V. Глухіе звуки ъ и ь при плавнихъ р, л между двумя согласными. — VI. Два ъ или ь по обѣ стороны р или л между двумя другими согласными. — VII. Первое полногласіе (оро = ра и пр.).
25. Къ исторіи звуковъ русскаго языка. II. Этимологическія и другія замѣтки. (Изъ Русскаго Филологическаго Вѣстника 1879). Варшава 1880. 8^о. II + 31 + 70 + 25 = 128.
 I. Этимологическія замѣтки. Начальныя сочетанія лы-, ры-, лу-, ру- = основнымъ *ал, *ар. (1-31). — 2. О нѣкоторыхъ случаяхъ вліянія небности на согласные звуки. (1-70). (Ця стаття закінчена вже 6. січня 1878 р. В скороченню появилася в Archiv f. slav. Philol. III. 358-381, 594-614. Berlin, 1878-1879).
 3. Замѣтка о двухъ пѣсняхъ. (1-12). 4. Рожжа-спажа, тума-Томаш. (13-23). — 5. Этимологическія замѣтки (на чуд = на чердак. — мр. иста. — мр. бованіти. — 23-25).
26. Къ исторіи звуковъ русскаго языка. III. Этимологическія и другія замѣтки. Варшава. 1881. 144 стор. (Окрема відбитка з »Р. Ф. Вѣстника« 1880).
 Замѣтки этимологическія о народной поѣзії. I. Славянское з послѣ р, л изъ spirans tenuis. 1. — 2. Нѣсколько иностранныхъ словъ въ малорусскомъ яз. (гарный, гилія, нігич, аркгат, бешіха, Біг-мѣ, кградина, мѣре, паланка, душманъ). 14. — 3. Рожжа-Грозда? 16. — 4. Канючить. 19. — 5. Зоря и свѣтъ. 21. — 6. У, ы изъ а послѣ гортанной. 25. — 7. Аналогіи къ чваниться. 38. — 8. »Въ великихъ сустугахъ; талг—и steng-ti. 39. — 9. Вежа, слѣдъ кочевого быта? 41. — 10. Продажа (ст. рус. и др. юридическія слова. 43. (1. прогоны,

- промыта, протаможье, проторъ, проѣсти, прочестье. 44. — 2. продажа. 45. — 3. тяжа. 47. — 4. рубежь. 48. — 5. Плата (платъ, простъ), платити. 51. — 6. Жалованье (миловати, милость). 53. — 11. Зась. 55. — 12. Пек. (латыш. péс). 56-13. Потороча (мр.) 58. — 14. Върпсти, воропъ и пр. 61. — 15. Слѣпородъ, ślepy Mazur, Сучичь. 68. — 16. X изъ дославянскаго и славянскаго с. (слѣды литовск. языка въ русскомъ и польск. стр. 99-100, примѣч.: буженина, дякло, путря и т. д. — Прудъ мосяжь *ηλετρον* прапрудъ, прапрѣда риг-рига. 118-120 и т. д. (82-121. — Дополненія и поправки 122-136. (Пѣсни записанныя студ. Ф. С. Аврамовымъ въ Трех-островянской станицѣ земли В. Д. 124-129. — евья, овинъ, jauja. 135. — метъ, метать, лотышск. mest, mesls. 136). — Указатель 137-142. — Опечатки 143-144.
27. Къ исторіи звуковъ русскаго языка: IV. Этимологическія и другія замѣтки. Варшава, 1883. 86 + X. (Окрема відбитка з «Русск. Филол. Вѣстн.»).
1. Село, деревня и т. п. (къ исторіи быта). (Село 1. дво рище. 6. — пожня. 7. — притеребъ. 7 — перевѣсище. 7 — путикъ. 7-8. — селище. 11. — участокъ. выть. обжа. волока. гоны. 13-17. — деревня (лит. dirwa латыш. druwa). 18. — Осѣкъ. 21. Сѣча. 21. Чертежь. 21. Околодокъ. 22. Пожня. 22. Починокъ. 22. Застѣнокъ. 23. — Корчма 34. — Dorf. 36. — Объ общинномъ землевладѣніи 36-42. — Стремленіе къ дробленію семей въ Малороссіи 43-48). I. — 2. Въ отвѣтъ г. Шейковскому. (См. Р. Ф. В. IV. 255). (Потебня. — Курбет. — Розмай зілля и т. д.). 49. — 3. По поводу словъ: маточникъ, островъ буянъ, ирей. 51. (Игра 58. — Икра. 61. Изок. 62. Искра. 62). — 4. Щавідубъ и пр. (*ску, *скју). 64. — 5. Честь, мр. частова́ти. 70. — 6. Дѣна родъ болѣзни. 71. — 7. *Сути (сунѣти, совати) = лит. szauti. — У-совъ. Сулица. 74. — 8. Гостецъ, ковтун. 77. — 9. Тѣло, пос-толь. 81. — 10. »Онъ собаку съѣлъ на это«. 83. — 11. »Пропа́в ні за цапову душу«. 84. — 12. »За чистую бѣлку«. 86. Дополненія и поправки. Стр. I. (Сполу, посполу, дикая вира. Стр. II-III. — Граница. IV. — Улица. V. — Буйвище. VI. — и др.). Указатель. VII. — Опечатки. IX.
28. Рецензія на твір П. Житецького: »Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Кіевъ 1876«. — ЖМНПР. 1877. ч. 194. 12, стор. 83-84.

29. Разборъ сочиненія П. Житецкаго: »Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Кіевъ 1876«. — СПБ 1878. 8°. 76 стор. (Отчетъ о 20-омъ присужд. наградъ гр. Уварова. 33. томъ Зап. Акад. Наукъ. стор. 764-839.
30. Малорусская народная пѣсня по списку XVI. вѣка. Текстъ и примѣчанія. Воронежъ 1877. (Окрема відб. з »Филол. Зап.« т. XVI. в. II.).
(Студія про мову і поетичні образи української пісні« Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш«, записаної у чеській граматиці Яна Благослава з 1571. р.).
31. Слово о полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія. Воронежъ 1878. 8°. 158 ст. + II. (Окр. відб. з »Филол. Зап.« т. XVI. (1877) і т. XVII (1878).
32. Kritischer Nachtrag zu Archiv II. 302. (Письмо Потебні до Ягіча в справі козацької думи про Богдана Хмельницького). Archiv f. sl. Ph. III. 219.
33. Критика твору: »Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Θ. Головацкимъ. Москва 1878«. (Отчетъ о 22-омъ присужденіи наградъ гр. Уварова; в Зап. Ак. Н. т. XXXVII. прил. 4. стор. 64-152. Спб. 1880.

I. 1-34 (Русь, Русскій: отношенія къ Полякамъ, Мадьярамъ, Румынамъ 4-8. — Грунь. 11. — Медоборъ. — Гуцулы и опришки 12-16. — Румынское вліяніе на карпатскихъ горцевъ. 16. — Бриндза, вурда, кглякъ. 16. — Струнка. 17. — Плекати. 17-18. — Чабанскій терминъ и пѣсня. Корнять, пурнять, пурняло т. е. ночной попасъ. 18. — Образъ быть у воды = любить. 20. — Мѣтенье (пробное доенье). 20-21. — Лещадка. 22. — Бойки. 22. — Лемки. 25. — Взглядъ на народность, на ея процвѣтаніе и порчу. 26-34), — II. 34-90. Объ этимологическомъ правописаніи. 35-38. — Распредѣленіе пѣсенъ. 38. — О необходимости формального основанія дѣленія пѣсенъ. 40. — О размѣрѣ малорусскихъ пѣсенъ. 42. — Что въ мр. н. пѣсняхъ соотвѣтствуетъ выраженіямъ газетъ: »намъ сообщаютъ, что...«; »нашъ спеціальный корреспондентъ пишетъ, что...«; »упорно держится слухъ, что...«? 61. — Болѣе внутреннее и болѣе трудное въ примѣненіи формальное основаніе распредѣленія пѣсни есть сходство и сродство поэгического образа. 77. — Необходимость объясненія отдѣльныхъ образовъ народной поэзии (связанная съ необходимостью разложенія пѣсенъ на со-

- ставныя части и наоборотъ). 81. — Пѣсня заключаеъ въ себѣ одинъ образъ безъ объясненія. 85. і т. д.
34. Этимологическія и другія замѣтки. »Русск. Филол. Вѣстникъ«. 1880.
35. Посмертна згадка про А. В. Попова; у книжці: А. В. Поповъ, Синтаксическія изслѣдованія І. Воронежъ, 1881. стор. І—ІІ.
36. Посмертна згадка про А. М. Колосова; в газеті: »Южный Край« 1881, ч. 28. з 29. січня.
37. Виклад про Достоевського (= розгляд його думок про »народню правду« з »Дневника Писателя), прочит. на засіданні Харківського Істор.-Філолог. Т-ва 2 лютого 1881. — Гл. Харьк. Губ. Вѣдом. з 13. ІІ. 1881, ч. 41, стор. 2.
38. Объясненія малорусских и сродных народных пѣсен. І. — Варшава, 1883. 268 + VIII + IV. (Окр. відб. з »Русск. Филол. Вѣстника«).
- І. Малорусскія пѣсенныя выраженія мысли: »что къ чему идетъ«, »что къ чему пристало«, ровня. 1. — ІІ. Лелю-полелю, диди-ладо. 16. — ІІІ. Веснянки размѣра (4 + 3 + 3) и (5 + 3) и др. сродныя пѣсни. 39. — (1. Сѣянье проса. 39. — 2. Ворота. 45. — 3. Воротарь. 55. — Мосты, 127. — 5. Вербовая дощечка. 152. — 6. Горѣть, горюдубъ и пр. 172. — Дѣвица тонеть. 190). — ІV. Веснянки (Петровочныя, Купальскія) размѣра (5 + 4). 231. — Дополненія І. Указатель ІІІ-VІІІ. — Опечатки І-V. — Оглавленіе ІV.
39. Объясненія малорусских и сродных пѣсен. ІІ. Колядки и щедровки. Варшава. 1887. р. стор. 809. (окр. відб. з »Русск. Филол. Вѣстника«).
- І. Размѣр 1. — ІІ. О времени колядованья и щедрованья и нѣкоторых относящихся сюда словах. 33. — ІІІ. Цѣль колядок и щедровок. 48 — ІV. Колядники будят господаря и сказываютъ ему »радость« на дворѣ. 70. — V. Зоря зовет, сказываетъ вѣсть, радость. 83. — VІ. Три радости. Бог зовет, дарит. 93. — VІІ. Волю (золоторогіе), соха, оранье, сѣянье. 99. — VІІІ. Бог орет, святые помогают. Урожай, сбор хлѣба. 105. — ІХ. Сѣянье, вѣянье золота-серебра. 116. — Дары. 120. — В Уграх злотом засіяно. 122. Орать копьем, сѣять стрѣлы и пр. 129. — Вѣять золото. 134. X. Господь обходит двор величаемаго, считаетъ скот, мѣряетъ деньги и пр. 136. — XI. Господь со святыми или святые обходятъ хозайское поле. 141. — XII. Господарь готовится встрѣчать,

угощать годовых гостей: колядников, Бога и святых. 143. — На пиру недостает одного из святых; чудо св. Николая. 149. — Спорыш. 164. — XIII. Обход с козю 173. — XIV. 1. солнце, мѣсяц и дождь (в. два святые и Бог) спорят о силѣ. 2. Три овчаря. 180. — Пѣсня »Ой сыну мій Иване«. 207. — XV. 1. Чудесное дерево; с него три корысти. 211. — 2. Пчолы. 214. — 3. Счастливое и несчастливое дерево. Сокол и змѣй или жаба. 215. — 4. Кипарисное дерево. Гусли. 228. — 5. Райское дерево плывет. 233. — 6. Дерево везут. 239. — Пародіи. 241. — XVI. Орел (сокол) и рыба. 246. — XVII. Три сокола. 253. — XVIII. Сокол, хорт и конь. 261. — XIX. Сокол (орел) переносит невѣсту через воду. Сокол сват. 266. — Былина про Михайла Козарянина. 282. — Полонянка. 288. — Запѣвы: Сокол видит то-то. 295. — Дума про Олексія Поповича. 301. — XX. Олень (лань), тур. 319. — 1. Лань указывает охотнику невѣсту. 319. — 2. Олень общает статью в пригодѣ, прійти на свадьбу. 321. — 3. Олень (тур) N-у корысть. 323. — 4. Тоже. 329. — 5. Запѣвы: на рогу оленя то-то (величаемая дѣвица, молодец или обое). 335. — XXI »Куна в дереві, дівка в теремі«. 340. — Иван Годинович. 350. — Куница тестю. 353. — XXII. Змѣя сватом. 358. — Купанье Добрыни Никитича. 359. — XXIII. Юнак и вила. 376. — XXIV. Семьсот молодцов. 382. — XXV. Молодец ѣдет в горы (за горы) по дѣвку). 385. — XXVI. N посылает послов к матери. 387. — XXVII. »Я до тебе сама прибуду«. 389. — »Махнула платком (рукавом)... вы роздайтеся, бояре... дарует батюшка городом«. 395. — XXVIII. Дѣвица в деревѣ. 398. — XXIX. Знатная (небесная) родня. 1. Дѣвица не ровня молодцу: у нея знатная родня. 402. — 2. Сирота невѣста. 415. — 3. У молодца знатная родня. 418. — XXX-XXXI. Дѣвица в плѣну. Дѣвица »коні пасла, погубила«. 425. — XXXII. Дѣвица »як зоря«. 440. — XXXIII. Дѣвица мостит мост милому. 445. — XXXIV. Перевоз через рѣку. 1. Молодец перевозит дѣвицу. 446. — 2. Дѣвица перевозит. 449. — XXXV. 1. Золотая ряса (в. роса). 455. — 2. Чарюю частовати. 460. — 3. »Перстником даровати«. 461. 4. Рясá. 465. 5. Роса. 466. — 6. Пѣна серебряная. 467. Золотая! кора. 467. — Кузнец. 468. — XXXVI. Сад-виноград, яблока и пр. — 1. N саду (вина) стерегла. 472. — 2. Три сироты росы стерегли. 478. — 3. N сад садила. 479. — 4. Со-

кол (жених, сваты) ломаєт сад. 480. — 5. Дѣвица стережет яблони. 482. — 6. Дѣвица вышиваєт. 484. — 7. Сажать, собирать виноград. 487. — 8. Стеречь розу. 489. — 9. Стеречь огонь. 490. — 10. »До лица рівняти«. 490. — 11. Стеречь пшеницу. 492. — 12. »Ой неспівайте, райські пташеньки«. 494. — XXXVII. »Троякий напій«, »Дівча шинкарча«. 496. — 2. Косовка джевојка. 506. — Трои сваты. 509. — Сожженіє шинкарки. 512. — XXXVIII. Дѣвица тонєт. 525. — 1. Милый выкупаєт из неволи. 525. — 2. Милая выкупаєт из неволи. 526. — 3. Милая выкупаєт из войска. 527. — Змѣя на сердцѣ. 528. — XXXIX. Дѣвица в лѣсу заблудилась. 532. — XL. Дівка танку перед водить. 537. — XLI. »Пішов Йвасенько рано косити«. 542. — XLII. »Рубає Василько та ялиноньку«. 542. — XLIII. »Перстень згубила«. 543. — Перстень, три рыболова. 545. — XLIV. »Павяній вѣнок«. 550. — XLV. Вѣтер уносит вѣнок. — 1. Ліпший милейкий, як брат ріднейкий. 555. — 2. Вѣнок и рыболовы. 557. — 3. Молодец тонєт. 561. — XLVI. Обрѣтеніє честного креста. 565. — XLVII. »Дівка біль білила«. »Пречиста ризи прала«. 567. — XLVIII. Загадки. 575. — XLIX. Диво дивнос. 595. — L. Неисполнимыя задачи. 599. — Повѣсть о Петрѣ и Февдоніи. 603. — LI. Золотыя ворота. Двор на столбах. 608. — Пѣсня »Гјургје Даничић«. 613«. — LII. Мѣсяц, солнце, звѣзды в терему. Построєніє церкви«. 619. — LIII. Молодец в чолнѣ. 625. — LIV. »Рада« (мужів громада) рѣшаєт плыть на службу к »доброму пану«. 630. — LV. N добывает город, горожане откупаются золотом, конем, дѣвицей. 648. — LVI. Молодцу за выслугу скот, конь, сабля, дѣвица. 660. — LVII. Молодец выигрывает коня и дѣвицу. 662. — LVIII. Молодец играет и поет. 666. — LIX. Дѣвица вышиваєт три ширинки. 670. — LX. N хвалитя конем, стрѣлом, луком. 673. — LXI. Похвала коню т. е. косвенно его пану. 675. — LXII. N с конем говорит. 679. — LXIII. Никто не поймаєт в стадѣ коня, кромѣ N. 691. — LXIV. Мать (вдова) и тєсть узнают N по коню, по платью. 692. — LXV. Вдова отправляет сына на войну. 697. — LXVI. Вдовина дочь отправляется на войну. 698. — LXVII. Поединок с Турским царем. 700. — LXVIII. Отраженіє набѣга, отбитый полон. 703. — LXIX. Умная жена. Вдова. 707. — LXX. N суды судит. 710. — LXXI. Перебор. 715. — LXXII. Девять сынов разбойников. 720. — LXXIII. Мать проклинаєт сына. 723. — LXXIV. Смерть молодца,

- горе матери, сестры, милой. 724. — Набожныя пѣсни. 738. — LXXV. Начало свѣта. 738. — LXXVI. »Чому так не є, як було здавна?« 741. — LXXVII. Рожденіе и преслѣдованіе Христа жидами. 747. — LXXVIII. Богородица с Младенцем спасается от жидов при помощи чуда: быстро-созрѣвшей пшеницы. 749. — LXXIX. Рожденіе и наименованіе Христа. 749. — LXXX. 1. Вдова ищет сына. 753. — Пречистая ищет Сына. 755. 3. Н ищет дороги в рай. 759. — LXXXI. Обрѣтеніе честного креста (2), три гроба. 762. — LXXXII. Воскресеніе. Ожившій пѣтух. 765. — LXXXIII. Установленіе постов в том числѣ Рождественскаго. 765. — LXXXIV. Мученіе Христа. 766. Грѣх ивы. 768. — Грѣх осины. 768. — »З чого настало зелене вино?« 770. — »Де кровця кане, церковця стане«. 772. — LXXXV. 1. Из крови, из слезы, из росы — рѣка. 2. Купанье Христа. 3. Его спор с Петром. 773. — LXXXVI. Пречистая (в. Бог) отмыкает пекло, выпускает грѣшныя души, кромѣ одной (в. трех). 779. — LXXXVII. Св. Петр и его мать в пеклѣ. 783. — LXXXVIII. Разлука души с тѣлом. Грѣшная душа. 784. — Дополненія. 786. — Указатель. 795. — Замѣченныя опечатки. 802. — Оглавленіе. 806.
40. Значенія множественнаго числа въ русскомъ языкѣ. — Филолог. Записки 1888, і окремо, Воронежъ 1888. 76 стор.
- I. Мн. ч. гиперболическое. — II. Мн. ч. единичныхъ вещей. 15. — III. Мн. ч. дѣлимаго вещества. 22. — IV. Мн. ч. мѣста. 34. — V. Мн. ч. времени. 44. — VI. Мн. ч. состоянія. 60.
41. Сочиненія Григорія Ѳедоровича Квитки (р. 1778—1843). Мало-россійскія повѣсти, рассказанныя Грыцькомъ Основьяненкомъ. Изданіе Харьковскаго Уѣзднаго земства, въ пользу народнаго училища, учрежденнаго на Основѣ въ память Григорія Ѳедоровича Квитки (Основьяненка). Подъ редакціею А. А. Потебни. Харьковъ, 1887. Томъ I. и II. (IV + 255 + 328). — Томъ III. Повѣсти и рассказы. Харьковъ, 1889 р. (= 341 стор.). — Томъ IV. Статьи историческія. Харьковъ, 1890. (515 стор.).
42. Сочиненія П. П. Артемовскаго-Гулака. »Кіевская Старина«, 1888. Томъ XXI, ст. 184-208. — (З короткою передмовою Потебни).
43. Степови думы та спивы, Ивана Манджуры 1889. (Під редакціею Потебни).
44. Сказки, пословицы и т. п. записанныя И. И. Манджурой; подъ ред. А. А. Потебни. Сборникъ Харьк. Истор.-Филол. Общ. Т. 2. 1890. Стор. 1-190.

45. Малорусскіе домашніе лѣчебники XVIII в. — «Кіевская Старина» 1890. Томъ XXVIII. стор. 91-94. Приложенія: 1-59. — Тексти додано такі: I. Аптека домовая средняя. 1-23. — II. Лѣкарства зраку темному и затлѣлому. 22-30. — III. і IV. Записки о лѣкарствахъ на разные болѣзни. 31-48. — V. Лѣчебникъ. 49-59.
46. Этимологическія замѣтки. — Живая Старина. Вып. III. Спб. 1891. Стор. 117-128.
 Mr. Багачъ 117. — Бдынъ 117. — Бѣлая Русь 118. — Буртальникъ 119. — «Бычокъ дристунокъ» 120. — Вода превращается въ вино. 120. — Волоть 120. — Кобылья голова (косякъ) 122. — Присяги и договоры относительно владѣнія 123. — Подоприсвѣтъ 123. — Русалки и петрушки 124. — Соловей разбойникъ на дубахъ 124. — Чеш. trpaslik, panus, rugmaeus 126. — Туръ печной 126. — Ягуны 127. — Ярчукъ 128.
47. Автобіографічний лист Потебні. — Гл. А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи. Т. III. (1891), стор. 420-424.
48. Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня. Пословица. Поговорка. — Харьковъ 1894. 168 стор.
49. Языкъ и народность. — «Вѣстн. Европы», 1895. Потім передруковано в таких творах: Изъ записокъ по теоріи словесности. X. 1905; Мысль и языкъ. 3-е вид. X. 1913 і 5-е вид. X. 1926. (стор. 178-205).
50. Отзывъ о сочиненіи Соболевскаго «Очерки изъ исторіи русск. языка. Кіевъ 1884». — Извѣстія Отд. Русск. яз. и слов. И. Ак. Наукъ. 1896. Кн. IV. стор. 804-831.
51. Изъ записокъ по теоріи словесности. — Харків 1905. стор. 656.
52. Листи Потебні з Берліна (до Біликова). Гл. М. Халанскій: Матеріялы для біографіи А. А. Потебни. — Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Т. 18. Харків, 1909.
53. О націонализмѣ. — В 3-ім виданню «Мысль и языкъ». Харків 1913, стор. 221-225.
54. Черновыя замѣтки... о Л. Н. Толстомъ и Достоевскомъ. — Вопросы теоріи и психологіи творчества. Т. V. — Харків 1914. стор. 263-292.
55. Изъ черновыхъ замѣтокъ... о миѣѣ. — Вопросы теоріи и психологіи творчества. Т. V. X. 1914. стор. 494-509.
56. Основы поэтики Потебни. (Лекціи Потебні з 80-их рр. вид. В. Харціевъ) — Вопросы теоріи и псих. твор. II. 2. стор. 1-98.

57. Психологія поетического и прозаического мышления. (Лекції Потебні, вид. Б. Лезін). — Вопросы теории и психологии творчества. II. 2. стор. 99-135.
58. Частное при общемъ. (2 сторінки надруковано у статті О. В. Ветухова — «До розуміння Потебні»). Гл. Науковий Збірник харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. ч. 2-3. Харків, 1926. стор. 34-37.
59. Листи Потебні до Гнилосирова. — Подав Ігн. Житецький у статті «О. О. Потебня і харківська громада в 1861-1863». — Збірник «За сто літ». Кн. I. К. 1927. Стор. 73 і д.
60. Переклад Гомерової «Одисеї» на українську мову. — Надруковано в книзі «Изъ записокъ по теории словесности». X. 1905. Стор. 529-540.

II. ЛІТЕРАТУРА ПРО ПОТЕБНЮ.

а) Перші відгуки і посмертні згадки:

1. В. Ягіч. Замітки про твір Потебні «О полногласіи» (1864 р.) в загребськiм журналі «Rad» XIV. стор. 200-209.
2. «Александръ Потебня». — Коротка інформація в книжці: Необходимое дополнительное приложение къ «Настольному словарю» Ф. Толля, подъ его же редакціей составленное. Петербург, 1866, стор. 403 (1219).
3. П. Лавровскій: Разборъ изслѣдованія «О мивическомъ значеніи нѣкоторыхъ повѣрій и обрядовъ», А. Потебни. М. 1865. — Чтенія въ Имп. Общ. ист. и древн. російск. при Моск. унив. 1866 апрѣль-іюнь, стор. 1-102.
4. І. Срезневскій: Рецензія на твір Потебні «Изъ записокъ по русской грамматикѣ». — ЖМНПр. 1876, т. 184, ч. 3, стор. 1-13.
5. И. И. Срезневскій: Отчетъ о присужденіи ломоносовской преміи, читанный въ торж. засѣданіи Импер. Акад. Наукъ 29 дек. 1875 г. СПб. 1876. 44 стор. (Цілий присвячений працям Потебні). — Записка о трудахъ профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отдѣл. Акад. Наукъ (Записки Имп. Акад. Наукъ. Томъ 27, кн. I. 1876, стор. 93-121; Сборникъ Отд. русск. яз. и слов. И. Ак. Н. т. 18, стор. 74-117.
6. В. Ягіч: Рецензія на «Изъ записокъ по русск. грамм.» — Archiv f. sl. Philologie I. (1876), стор. 423; II. 164-168. і на інші твори: Archiv III, 103; V. 480-1; VI. 282-294; VIII. 341-345 і ин.
7. Ф. Фортунатов: Розгляд твору «Изъ зап. по рус. грам.» в ре-

- цензії на працю учня Потебні А. В. Попова. — Отчетъ о 26-омъ присудж. нагр. гр. Уварова, стор. 89-121. (Прил. къ Зап. И. А. Н. т. 49. 4).
8. J. Jiřeček: Відгук на працю Потебні про »Слово о полку Игоревѣ«. — Čas. Čes. Mus. 1878. стор. 578-9.
  9. А. Котляревскій: »Изслѣдованія по исторіи русскаго языка А. А. Потебни«. В книжці: Древняя русская письменность. Опытъ библиологическаго изложенія исторіи ея изученія Проф. А. Котляревскаго. Воронежъ 1881. § 65, стор. 168-170.
  10. Итоги Славянской и Русской Филологіи... А. А. Кочубинскаго. Одесса 1882, стор. 22-24, 174 і ин.
  11. А. В. Поповъ: Синтаксическія изслѣдованія I. Воронежъ 1881 (Иде слідами Потебні).
  12. Н. Баталинъ: Русскій синтаксисъ на основаніи изслѣдованій гг. Потебни, Миклошича и Гейзе для среднихъ учебныхъ заведеній. Москва 1883. 8^о, VI + 104.
  13. І. Франко. Рецензія на »Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсенъ«. — Kwartalnik historyczny. 1888, стор. 452-454.
  14. Е. Вольтер. Рецензія на »Объясн. мр. и срод. нар. пѣсен. Archiv VII. 629-639.
  15. Н. С. (Микола Сумцов): По поводу тридцатилѣтія служебной дѣятельности проф. А. А. Потебни. — »Кіевская Старина«, 1887. іюнь-іюль; стор. 567-572
  16. А. Н. Веселовскій. Відгук на твір Потебні »О долѣ...« — (У творі »Разысканія въ области дух. стиха. Вып. 5. СПб. 1889, стор. 174 і д.).
  17. В. И. Ламанскій: Отзывъ объ этнографическихъ и лингвистическихъ трудахъ проф. А. А. Потебни. — Отчетъ Имп. Рус. Геогр. Общ. за 1890 г. СПб. 1891, стор. 19-27.
  18. В. Д. Спасовичъ и А. Н. Пыпинъ: »Исторія славянскихъ литературъ«, томъ I-II (2 вид. з 1879-81 р.); passim. Гл. н. пр. стор. 20, 308, 311, 351, 390 в I т.; стор. 993 в II т.
  19. А. Н. Пыпинъ: »Исторія Русской Этнографіи« т. I і II. стор. 147-152 і III том: Этнографія малорусская. 1891, стор. 325-326. (Автобіографічний лист Потебні, стор. 420-424).
  20. К. Н. Бестужевъ-Рюминъ: Отчетъ о дѣятельности Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Ак. Наукъ за 1891 г.; стор. 129-134.
  21. В. И. Ламанскій: Некрологъ. А. А. Потебня. (ЖМНПр. 1892

- ч. I. стор. 55-72. (Передруковано в журналі «Живая Старина» 1892 р. сш. 1. стор. 126-136 і у збірнику «Памяти А. А. Потебни» Харків 1892, стор. 48-61 (гл. ч. 45).
22. А. Горнфельдь: «Лекції А. А. Потебни. Изъ воспоминаній бывшаго слушателя». (В газеті «Харьковскія Вѣдомости», ч. 335 з 29. грудня 1891. р. — Передруковано у збірнику «Памяти Потебни» 1892, стор. 14-20 (гл. ч. 45).
  23. Б. М. Ляпуновъ: «Памяти А. А. Потебни» («Живая Старина» 1892, I. сш. стор. 136-149). Передруковано у збірнику «Памяти А. А. Потебни» стор. 26-47 (гл. ч. 45).
  24. Н. Сумцовъ: Посмертна згадка з біографією Потебні в газеті «Харьковскія Вѣдомости» з 1. грудня 1891. р. — Передрук в зб. «Памяти А. А. Потебни» 8-9 (гл. ч. 45).
  25. М. Е. Халанскій: Посмертна згадка з біографією Потебні в газ. «Харьковскія Вѣдомости» з 1. грудня 1891 р. Передрук. в «Живая Старина» 1892, I. сш. стор. 150.
  26. *** (Черняєв): Посмертна згадка в газеті «Южный Край» 1891 р. між 1-10 грудня.
  27. М. Е. Халанскій: Посмертна згадка в «Рус. Фил. Вѣстникъ» 1891, ч. 4, стор. 257-260. (Передрук. в зб. «Памяти А. А. Потебни» стор. 11-13). Гл. також стор. 261-263: «† А. А. Потебня».
  28. П.: Посмертна згадка в «Русскія Вѣдомости» з 3. грудня 1891.
  29. Д. (Языковъ): Посмертна згадка в «Моск. Вѣдомости» з 1. грудня 1891.
  30. Н. Сумцовъ: Посмертна згадка з портретом Потебні; «Этнографическое Обзорѣніе», Москва, 1892 р. I. сш. стор. 179-181.
  31. Н. Сумцовъ: Современная малорусская этнографія: (Посвящается А. А. Потебни). «Кіевская Старина» 1892, том 36, ч. 1-3, стор. 1-10, 206-225, 409-423; том 37, ч. 4 і 5, стор. 22-36; 176-192; 351-362.
  32. N. Sumcov: Посмертна згадка в журн. «Český lid» 1892, III., стор. 314. — Передруковано у збірнику «Памяти А. А. Потебни» 1892, стор. 10.
  33. Д. И. Багалъй: Памяти А. А. Потебни. — Харьков. губ. вѣдом. 1892, ч. 54. — Передруковано у збірнику «Памяти А. А. Потебни» 1892, ст. 21-22.
  34. V. Jagić: Посмертна згадка в «Arshiv f. slav. Philologie» XIV. Heft. 3, стор. 780. Передруковано у зб. «Памяти А. А. Потебни» 1892, ст. 68.
  35. Посмертна згадка. «Филол. Записки» 1892 р., сш. I., стор. 1-7.

36. Николай Бакай: »Памяти профессора А. А. Потебни«. В газеті »Сибирській Вѣстникъ«, ч. 7. з 5. січня 1892. р. стор. 2.
37. В. И. Харцієвъ: »Воспоминанія объ Александрѣ Афанасьевичѣ Потебнѣ. — »Славянское Обозрѣніе« 1892, том II, стор. 120-126; 364-376 (ч. 5-8).
38. Посмертна згадка і огляд праць Потебні з поля словянсько-литовської граматики і етнографії. В латишській газеті »Deenas Lara« 1892 р. ч. 46. в кореспонденції Е. W. з 25. лютого.
39. L. Szepielewicz: »Prof. Aleksander Potebnia«. — Посмертна згадка в журналі »Wisła« том VI., сш. 1. стор. 260. — Передр. в зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892. стор. 71.
40. Л. Ю. Шепелевичъ: Посмертна згадка. — »Новороссійській Телеграфъ« 1892, січень ч. 5301. стор. 62-69. — Передр. у зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892, ст. 72.
41. Посмертна згадка в журналі »Зоря«, Львів. 1892. ч. 2. Передр. у збірнику »Памяти А. А. Потебни« 1892, стор. 73.
42. Посмертна згадка в »Revue des traditions populaires« 1892. I. стор. 59-60. Передр. у зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892. стор. 74.
43. А. Будиловичъ: »А. А. Потебня«. — »Слав. Обозрѣніе« 1892. т. I. ч. 1. стор. 80-88. Передр. у зб. »Памяти А. А. Потебни« 1892, стор. 62-67.
44. В. И. Харцієвъ: »Посмертныя матеріялы А. А. Потебни«. — У збірнику »Памяти А. А. Потебни« 1892. стор. 75-87.
45. Памяти А. А. Потебни. — Сборникъ Харьков. Истор.-Филол. Общества. Томъ 4. X. 1892. стор. 1-90. З портретом Потебні. (Крім протоколів засідань Истор.-фільольог. Т-ва з 29. XI. 1891 і з 12. III. 1892 та опису похорону Потебні, зібрано тут похоронні промови, телеграми і ті статті, що згадані під чч. 21, 22, 23, 24, 27, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44. — Крім того, на ст. 23-25 є ще стаття В. Нетушіла з 1889 р., а на стор. 60-70 стаття про твір »Мысль и языкъ«).

б) Новіші праці про Потебню.

1. І. Айзеншток: З листування Потебні. (До 35-ої річниці його смерті). »Україна« 1927. кн. 1-2, стор. 170-177.
2. І. Айзеншток: Потебня і ми. — »Життя й Революція«, 1926. грудень, ч. 12, ст. 25-36.
3. Д. Багалій: Олександр Опанасович Потебня. — Загальна характеристика. (Промова на урочистих зборах харківського

- ІНО в 32. роковини смерти Потебні). — «Червоний Шлях» Х. 1924. ч. 4-5. стор. 143-159.
- I. Матеріяли до характеристики О. О. Потебні. — II. Біографія Потебні, його доба і соціальне оточення. — III. Потебня, як лектор. — IV. Оцінка наукової діяльності.
4. Л. Білецький: Поетико-психольогічна школа та перспективи літературно-наукової критики. «Нова Україна», Прага 1923, січень-лютий 145-165.
  5. А. Белецкий: А. Потебня и наука истории литературы в России. — Бюлетень Редакційного Комітету для вид. творів. О. Потебні. Вип. I. X. 1922. стор. 38-47.
  6. А. Белый: Мысль и язык. Философия языка А. А. Потебни. «Логос» кн. II. ст. 240-241.
  7. А. Белый: Символизмъ. Книга статей. Изд. «Мусагетъ» М. 1910.
  8. П. А. Бузукъ: Очерки по психології языка. Одесса 1918.
  9. Л. Булаховський: До поняття речення. Наук. Збірник харк. наук.-дослід. катедри іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1926. ст. 49-59.
  10. И. Бѣлоруссовъ: Синтаксисъ русскаго языка въ изслѣдованіяхъ Потебни. — Орель. 1902.
  11. О. Ветухов: Акад М. Сумцов та Потебніянство. — Наук. Збірник харк. наук.-дослідч. кат. історії України. Ч. I. X. 1924. стор. 1-4.
  12. О. В. Ветухов: З архіву «Потебнянського Комітету». — Записки істор.-філол. відд. У. А. Н. Київ 1927. кн. XIII-XIV.
  13. О. В. Ветухов: До розуміння Потебні. (Критично-біографічні уваги). Наук. Збірник харк. наук.-дослідч. кат. іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1926, стор. 11-38.
  14. П. В. Владиміровъ: Обзоръ научныхъ трудовъ по изученію русскаго языка и словесности профессоровъ А. А. Потебни и И. Я. Порфирьева. (Чтенія въ ист. общ. Нестора лѣтописца. Кн. 7. Кіевъ 1893, стор. 39-52).
  15. Э. А. Вольтеръ: А. А. Потебня. Библиографическіе матеріяли для біографіи Александра Афанасьевича Потебни. СПб. 1892. 8^о, 34 стор. (Сборникъ отд. р. яз. и слов. И. А. Н. т. 53. 8).
  16. Н. К. Грунскій: Очерки по історії разработки синтаксиса славянс. языковъ. Т. I-II. СПб.-Юрьевъ, 1911. (Перший том посвячений Потебні).
  17. Микола Грунський: Потебня та сучасна синтакса. — Зап. Укр. Ак. Наук. 1929. 21-22 т. стор. 161-170.

18. Б. Ейхенбаум: Теорія «формального методу». — «Червоний Шлях», 1926. ч. 6-7. стор. 182-207, з цікавими долішними замітками В. Харцієва.
19. Д. І. Яворницький: За чужий гріх. — Катеринослав, 1907 р. (Гл. 29. глава: проф. Хмара = Потебня).
20. Ів. Ф. Єрофіїв: Відгук методи О. Потебні в розвідці Ф. Колесси про думи. — Наук. Збірник харк. н.-досл. кат. іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1926. стор. 39-48.
21. О. Єфименкова: Лист з хутора. — «Позашкільна освіта» 1918. ч. I. — Гл. також: Н. Зб. харк. н.-досл. кат. іст. укр. культ. ч. 2-3. X. 1927. стор. 8-9.
22. Ігнаг Житецький: О. О. Потебня і харківська громада в 1861-1863 рр. (Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова). «За сто літ» кн. I. 1927. стор. 73 і д.
23. Н. И. Ивановъ: Мнѣніе А. А. Потебни объ основаніяхъ русскаго народнаго стихосложенія въ связи съ исторіей вопроса. «Чтенія въ ист. общ. Нестора лѣтописца. Кн. 7. Кіевъ 1893. стор. 10-15 (тамже і завваження Ю. А. Кулаковського).
24. Д. Н. Овсянико-Куликовскій: А. А. Потебня, какъ языковѣдь и мыслитель. — «Кіевская Старина» 1893. VII. 30-46; VIII. 269-289; IX. 342-363.
25. Д. Н. Овсянико-Куликовскій: Синтаксисъ русскаго языка. — 2-е вид. 1912 (СПб.).
26. Д. Н. Овсянико-Куликовскій: Воспоминанія. Петербург 1923. стор. 166-188. V. Ал. Аф. Потебня.
27. Б. Лезін: Дещо про теорію й психологію слова О. О. Потебні. «Червоний Шлях» 1925. ч. 1-2. стор. 291-297.
28. А. П. Машкін: «На шляху до наукової естетики». — «Шляхи Мистецтва» 1922, ч. 1. стор. 61-65.
29. А. Машкін: Критическіе взгляды Потебни. Бюлетень Ред. Комітету для вид. творів Потебні. Вип. I. стор. 12-37.
30. А. П. Машкін: «Потебня». «Шл. Мистецтва» 1921. ч. 2. стор. 102.
31. К. Т. Німчинов: Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східньо-словянської ізоглоти о — је у назвуці. — Наук. Збірник... X. 1926. ч. 2-3. ст. 61-67.
32. Віктор Петров: Потебня й Лотце. — Записки іст.-філол. відд. ВУАН. кн. IV. (1924). стор. 259-263.
33. В. Петров: До питання про Потебню й Лотце. — Зап. іст.-філол. відд. УАН. кн. IX. (1926) стор. 367-368.

34. И. Плотниковъ: »Общество изученія поэтическаго языка« и Потебня. — »Педагогическая Мысль«. Пб. 1923. ч. I. стор. 31-40.
35. А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи. Т. II. (1891). стор. 147-153. (А. А. Потебня); Т. III. (1891). стор. 325-326.
36. Т. Райнов: Александр Афанасьевич Потебня. — П-д 1924.
37. О. Г. Розенберг: До характеристики філософічних поглядів О. О. Потебні. — Наук. Збірник... Х. 1926. ч. 2-3. стор. 69-77.
38. М. П. Савінов: Зернятка спогадів про О. О. Потебню. — Наук. Збірник... Х. 1926. ч. 2-3. стор. 265-278.
39. С. Ю. Семковський: Національна проблема. — »Наука на Україні« 1922. Кн. 2-3. стор. 15-29 і 114-124.
40. А. А. Смирнов: Пути и задачи науки о литературе. — »Литературная Мысль« II. Пб. 1923.
41. Степан Смаль-Стоцький: Розвиток поглядів про семью словянських мов і їх взаємне споріднення. 2. вид. Прага 1927. стор. 47-49.
42. Н. Н. Соколовъ: Рецензія на »Синтаксисъ русскаго языка въ изслѣдованіяхъ Потебни. Изл. И. Бѣлоруссовъ. Орель 1902«. Изв. Отд. р. яз. и слов. И. Ак. Н. 1903. кн. II. стор. 347-366.
43. М. Ф. Сумцовъ: Національня симпатіи А. А. Потебни. — »Южный Край« ч. 9198.
44. Н. Сумцовъ: Современная малорусская этнографія. (Посвящается памяти А. Потебни). — »Кіевская Старина« 1892. — (Про Потебню: XXXVI. 1-10; 206-225; 409-423. XXXVII. 22-36; 176-192; 351-362.
45. Н. Сумцовъ: Матеріали для исторіи Харьковского Университета. Х. 1894. (Про Потебню: стор. 6-16.
46. М. Ф. Сумцов: Фільольогічна вага перекладу Потебні »Одисеї«. — Записки Укр. Наук. Т-ва в Київі. 1909. кн. VI. стор. 84-87.
47. Н. Ф. Сумцовъ: А. А. Потебня. — Энциклоп. Словарь Брокгауза-Ефрона. т. 48. ст. 727.
48. М. Ф. Сумцовъ: Выступление А. А. Потебни на ученое поприще и участие въ этомъ дѣлѣ М. С. Дринова. — Сборникъ Харьк. Истор.-Филол. Общ. т. XIV. 1904.
49. М. Ф. Сумцовъ: Историко-филологическій факультетъ за первые сто лѣтъ его существованія: (1805-1905). Гл. Извѣстія Ак. Наукъ. Петербургъ 1905. — Про ролю Потебні на стор. 7. і 10-15.
50. М. Ф. Сумцов: Велетень думки й слова. 1922.

51. М. Сумцов: До історії наукового впливу О. Потебні. — Науковий Збірник... Х. 1926. ч. 2-3. стор. 5-10.
52. М. Ф. Сумцов: Спогади й замітки про Потебню. — Бюлетень ред. комітету ч. I. Х. 1922. — 9 статтів:
  1. Мої взаємини з О. Потебнею. — 2. Відозви Ягіча про Потебню. — 3. О. П. Потебня й Максим Горкій. — 4. О. П. Потебня про Пушкінське свято. — 5. Соханська про Потебню. — 6. Потебня в сучаснім освітленні І. П. Соколянського. — 7. До першої пошани Потебні. — 8. Потебня про Квітку. — 9. Потебня як голова Історично-Філолог. Товариства.
53. М. Халанській: Матеріялы для біографії А. А. Потебні. — Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Т. XVIII. Харків 1909.
54. В. Харцієв: Вступна стаття про Потебню в 4-ім виданню «Мысль и языкъ. Од. 1922. стор. I-XXIX.
55. В. Харцієв: Потебня й «лапки». (З приводу однієї академічної рецензії). — «Червоний Шлях» 1925. ч. 5. стор. 158-164.
56. В. Харцієв: Потебня й сучасна поетика. — «Червоний Шлях». 1927. ч. 12. стор. 116-134.
57. А. Шамрай: О. Потебня і методологія історії літератури. — Наук. Збірник харк. н.-д. кат. іст. України. ч. I. Х. 1924. стор. 49-68.
58. Виктор Шкловский: Потебня. — «Поэтика. Сборники по теории поэтического языка». Петроград 1909. стор. 3-6.
59. И. В. Ягичъ: Исторія Славянскої Филології. СПб. 1910. — Енциклопедія славянскої филології. Вып. I. — (Про Потебню: стор. 550-556).

ДОКУМЕНТИ АРХІВУ ВІДЕНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ.

I.

6417 1863.
B. M.

Agenten-Rapport.

... Vorgestern waren wir eine ziemlich grosse Gesellschaft von Galizianern im Caffee des Heinzelmayer auf der Wieden beisammen. Es war schon nach 12 Uhr nachts, als ein Beamter der Staatsbahn namens Trusiewicz, ein sehr gefährlicher Russophile zu der Gesellschaft kam und seinem Kollegen Szankowski und noch andern Auserwählten im Geheimen mittheilte, dass ein Brief an die russische Gesandtschaft, wahrscheinlich an einen Beamten angelangt sei, laut welchem der Universitätsprofessor Petyllo aus Petersburg in Bälde hier ankommen wird. Die Freude über diese Kunde war sehr gross. Ich schliesse hieraus, dass diese Herrn und auch viele andere in steter Verbindung mit dem russischen Gesandtschaftspersonale sein dürften.

Der Professor der Geschichte aus Charkov in Russland namens Petyllo ist bereits am 8. d. M. angekommen und wurde der erwähnten Gesellschaft im benannten Caffee durch Trusiewicz, Szankowski und Lopatynski insbesondere dem Redakteur der illustrierten ruthenischen Zeitung Lifczak vorgestellt, zu dem er sagte: »ich hoffe, dass wir uns unter viel schicklichern Umständen besser kennen lernen werden«. Die Gesellschaft war bereits aufgebrochen und entfernte sich. — ... Lopatynski gehört zu der Parthey der Jungtschechen...

II.

N° 6703 Pr. 19/7 1863.
B. M.

Agenten-Rapport.

Der in meinem Rapporte vom 9. d. Mts erwähnte russische Professor heist nicht Potyllo sondern Potebnja.

Nach seinen Handlungen zu schliessen, scheint er ein tüchtiges Regierungsorgan der russischen Propaganda zu sein.

Derselbe beabsichtigt alle Russofilen kennen zu lernen und hat bereits für Manche zur Unterstützung Geld angeboten. Diese delikate Einführung bei bedürftigen und intelligenten Individuen gewinnt den Anschein, dass er nur aus Mitleid bewogen Unterstützungen verabfolgt und dient ihm dieser Modus zum Deckmantel seiner Bestrebungen.

Von den Russofilen bekommt er Rekommandationen nach Galizien und Lemberg an Dziedzicki, den Redakteur der ruthenischen Zeitschrift »Slovo«, dann an den Professor der slavischen und ruthenischen Literatur Glowacki und den Canonicus Pietrusiewicz.

Sobald die Ferien im ruthenischen Seminarium eintreten, wird er sich mit den dort befindlichen Ruthenen nach Galizien begeben und durch dieselben sich im Lande mit der Geistlichkeit bekannt machen lassen.

Potebnja bezieht von der russischen Regierung jährlich über 3.000 Rubel in Silber an Gage und Diäten und ist von derselben auf anderthalb Jahre in slavische Provinzen ausgesendet. Ich werde ihn genau im Auge behalten.

* * *

Gesehen mit dem Bemerkten, dass Alexander Potebnja, Adjunkt der Universität in Charkov, seit 8. d. Mts im Hotel zum König von Ungarn in der Stadt gemeldet erscheint und dessen Überwachung eingeleitet wurde.

Wien, den 17. Juli 1863.

Strobach

III.

Pr. 24/7 1863.

Nr. 6868

B. M.

Nº 5268 Pr.

3244 I. B.

Polizei-Minister.

Bericht der k.k. Polizei-Direktion in Wien.
Potebnja betreffend.

Euer Exzellenz!

Im Nachhange zu den hier amtlichen Agentenrapporten vom 9. und 17. d. M. wird gehorsamst berichtet, dass der Adjunkt der Universität

in Charkov Alexander Potebnja am 15. d. M. abends in Begleitung der beiden Kleriker des griechisch-katholischen Seminars Antoniewiç und Lawrofski, welche eifrige Panslavisten sind, und mit welchen Potebnja während seines hiesigen Aufenthaltes ununterbrochen verkehrte, mit dem krakauer Zuge abgereist ist, wovon die Polizei-Direktionen in Krakau und Lemberg im telegrafischen Wege in Kenntnis gesetzt wurden.

Wien, am 20.-ten Juli 1863.

IV.

N° 7424

Pr. 8/8 1863.

B. M.

Agenten-Rapport.

Laut eines von Dr. Szczerbakow in Prag an Szankowski hier eingelangten Briefes, wird der russische Professor Potebnja nach Dresden reisen. Szczerbakow soll ein feiner Kopf sein..

Wien, am 5. August 1863.

Gesehen: Strobach

STRESZCZENIE.

Aleksander Potebnia (1835-1891) znany jest dotąd tylko jako jeden z wybitnych uczonych, który dzięki swym pracom z dziedziny filologii słowiańskiej zdobył sobie jeszcze za życia uznanie i należny autorytet w świecie naukowym. Dotąd pozostała niezbadaną jego potężna postać ukraińskiego myśliciela-językoznawcy, łącząca w sobie cechy uczonego badacza z cechami głębokiego myśliciela-filozofa i całą swoją naturą organicznie związana z ukraińskim życiem narodowym.

Praca nasza jest próbą przedstawienia w głównych zarysach całego duchowego bogactwa A. Potebni. Całość dzieli się na cztery części: 1. Życiorys; 2. Filozofja języka; 3. Teorja literatury i 4. Teorja narodowości. Wszędzie zwrócono uwagę na stosunek nauki Potebni do jego wewnętrznego życia i do tego ukraińskiego środowiska, wśród którego żył, i wszędzie podkreślona została jego zasadnicza myśl, że tylko idea narodowa potrafi rozbudzić miłość do nauki i sztuki i rozumne wysiłki społeczne.

Wyższe studia Potebnia odbywał na Uniwersytecie Charkowskim, gdzie ukończył wydział historyczno-filologiczny. Następnie przebywał dla dalszych studjów za granicą — w Berlinie, Pradze, Wiedniu i Lwowie. Po powrocie objął katedrę historii języka i literatury wschodnich słowian na uniwersytecie w Charkowie i pozostał tam aż do swej śmierci. Dzięki ówczesnym warunkom politycznym, jego prace naukowe były drukowane w języku rosyjskim w różnych prowincjonalnych pismach rosyjskich, ale wiele bardzo pozostało dotąd w rękopisach.

Punktem wyjścia filozofji języka Potebni są teorje Wilhelma Humboldta, na których oparły się też rozmaitych kierunków prace, dotyczące filozofji języka, w Europie zachodniej. W wykładzie filozofji języka Potebni i wnioskach jej dotyczących, zaznaczono, z jakich zachodnio-europejskich źródeł naukowych czerpał on inspirację i materiały dla swoich własnych badań w tej dziedzinie. Zgodnie z O. Funke, przyjmujemy jego podział nowożytnej filozofji języka na następujące grupy: 1. Romantyczna (Humboldt, Steinthal, Wundt, Cassirer, Porzig, Weissgerber i inni); 2. Estetyczno-idealistyczna (Croce, Vossler, Lerch

i inni); 3. Empiryczno-psychologiczna (Paul, Marty, Funke i inni). Do tej ostatniej należy zaliczyć i Potebnię. Przy porównaniu, widzimy, że wyprzedził on takich przedstawicieli tej grupy jak Paul i Marty.

W pytaniu o początkach mowy ludzkiej Potebnia ściśle odróżnia mimowolne dźwiękowe refleksy od słowa, jako świadomego sposobu oznaczania jakiegoś zjawiska lub porozumiewania się. Dopóki dźwięk (choćby i artykułowany) jest organiczną częścią ruchowej reakcji duchowych przeżyć człowieka, dopóty nie jest słowem, lecz odruchem. Odruch dźwiękowy to tylko materiał, z którego człowiek stworzył sobie słowo. I Marty podkreśla, że mimowolne dźwiękowe przejawy ludzkiego mechanizmu psychofizycznego to tylko ta naturalna podstawa, na której rozwijała się mowa ludzka. Bo kiedy człowiek przetwarzał takie dźwięki w znaki o jakiegokolwiek treści psychicznej, w oznaczenia tego wszystkiego, co nazywamy różnymi słowami, wtedy te dźwięki traciły swój odruchowy charakter i tylko wtedy stawały się elementami mowy ludzkiej.

Wszelkie zjawiska mowy ludzkiej Potebnia rozpatruje i ze stanowiska mówiącego i ze stanowiska słuchającego. Język jest to wytwór i jednostki i społeczeństwa; potrzebny jest on nie tylko w życiu społecznym, nie tylko dla wzajemnego porozumiewania się jednostek między sobą, ale i dla zaspokojenia indywidualnej psychicznej potrzeby tej jednostki, dla krystalizacji myśli i dla dalszego rozwoju duchowej aktywności i produktywności każdego człowieka. Tak więc u Potebni, w przeciwieństwie do A. Marty, obok zagadnień społecznego myślenia językowego, na czołowe miejsce wysuwają się zagadnienia indywidualnego (poetycznego i prozaicznego) myślenia językowego; tembardziej wyraźnie wpływają u niego zagadnienia związane z narodowościowymi formami tego myślenia. Widzi on również dobrze różny stosunek pomiędzy myślą a językiem, w zależności od stopnia duchowego rozwoju człowieka i odrzuca zapatrywanie, że są one zawsze odpowiednie.

Cała zgodność poglądów Potebni i A. Marty wynika bez żadnych wzajemnych wpływów, tak samo jak i podobieństwo niektórych myśli Potebni i Hermana Paula. Doszli oni wszyscy do swoich wniosków niezależnie jeden od drugiego, a to, co ich wzajemnie łączyło, były to wspólne źródła niemieckiej »filozofii mowy«, ten rezultat wielowiekowych zmagania zachodnio-europejskiej myśli filozoficznej, i wspólne metody psychologii doświadczalnej.

Pojęcie »wewnętrznej formy mowy« u Potebni, co jest ośrodkiem jego filozofii mowy, ogólnie biorąc, odpowiada pojęciu »figuralnej wewnętrznej formy mowy«, które jest podstawą całego systemu A. Marty.

Pojęcie to Potebnia zastosowuje i do swojej teorii literatury. Już w pierwotnym słowie, również jak w każdym nowym słowie, Potebnia znajduje wszystkie podstawowe pierwiastki poezji. Duchowa praca tworzenia słowa i rozumienia jego jest identyczna w swoich procesach i wytworach z pracą autorów i czytelników większych utworów poetyckich. Poezja i proza to są dwie podstawowe formy ludzkiego myślenia językowego; pierwsza (poezja, sztuka) wyprzedza drugą (prozę, naukę), ale obydwie w dalszym rozwoju wzajemnie się podtrzymują. Potebnia zajrzał głęboko w istotę każdego odłamu sztuki, w pierwszym rzędzie w treść sztuki literackiej, uważając że funkcją jego jest rozwój myśli ludzkiej. W poezji widział on jedną z form poznania za pomocą słowa. »Każdy poetycki utwór, choć nie wyłącznie, ale przede wszystkim, to czyn poznania, i to czyn, jaki poprzedza poznanie prozaiczne, naukowe«. Nie gardząc pierwiastkami estetycznej rozkoszy, jakiej zwykle bez żadnego wysiłku czytelnik doznaje od utworu poetyckiego, Potebnia, przy rozpatrywaniu utworu literackiego, główną uwagę zwraca na twórczą czynność myśli autora i czytelnika. Tworzenie nowej myśli, czyn poznania za pomocą poetyckiego obrazu, to jest to, co najbardziej zajmowało Potebnię i co jest treścią prawdziwej sztuki.

Potebnia zwraca uwagę i na narodową stronę języka. Ściśle biorąc każde językowe myślenie, ta drabina po której człowiek wznosi się ponad zwierzę do coraz wyższych ster duchowego życia, ma charakter narodowy i jest podstawą narodowej, a równocześnie i wszechludzkiej kultury. Zaniechanie, lub przymusowe powstrzymywanie rozwoju języka jakiegoś narodu prowadzi ten naród na drogę powolnego zanikania wszystkich przejawów jego życia. Mając przed oczyma smutne stosunki na Ukrainie, Potebnia przedstawia całe zło wynarodowienia, i w tych najcięższych czasach, kiedy bezwzględnie wszystko, co ukraińskie, było prześladowane, śmiało występuje jako obrońca narodu ukraińskiego. Jego teoria narodowości nie ogranicza się tylko do statyki narodowych odrębności, ale bierze także pod uwagę dynamikę rozwoju i upadku narodu jako całości. Przy tem nie tylko zastanawia się nad rolą wpływów zewnętrznych, ale zwraca główną uwagę na wewnętrzne źródło siły narodu, jakim było kiedyś nieświadome poczucie narodowe, a dziś może być tylko świadoma wiara w ideę narodową i świadome, czynne pragnienie urzeczywistnienia tej idei we wszystkich dziedzinach życia. Odrodzenie narodu powinno wychodzić z wnętrza jednostek. I tylko idea narodowa, oparta na głębokim i wszechstronnym narodowym uświadomieniu, może u poszczególnych jednostek ukraiń-

skiego społeczeństwa obudzić maximum sił, potrzebnych do podniesienia całego narodu ze stanu wegetacji i apatii na szczyty świadomego i pełnowartościowego życia ludzkiego.

Te trzy kompleksy myśli Potebni — filozofia języka, teoria literatury i teoria narodowości — w pracy naszej stanowią główną treść, związaną w jedną całość z wywodami zebranymi w ostatnim rozdziale pod liczbami I, II, III. Ze wszystkiego widać, że te głęboko przemyślane poglądy i naukowe zdobycze Potebni, wypowiedziane w drugiej połowie XIX stulecia, wogóle nie tylko nie błędą w świetle nowożytnej nauki, nie tylko nie nikną w mroku historycznej przeszłości, a przeciwnie, nabierają coraz większego blasku i żywotności. Zachowują one nie tylko wysoką wartość dla nauki ukraińskiej, ale i w świątyni wiedzy europejskiej powinny zdobyć sobie należne zaszczytne miejsce. Odnosi się to do wszystkich wyżej wymienionych dziedzin, w których poglądy Potebni są mało znane i najmniej wyzyskane.

Co do innych dziedzin jego badań, n. p. mitologii słowiańskiej, fonetyki czy etymologii, to wiele jest poglądów, które współczesna nauka musi odrzucić jako przestarzałe. Jednakże to wcale nie zmniejsza ogólnej wartości myślowego skarbu Potebni.

W IV-tej części »Wywodów« zebrano pokrótce zapatrywania Potebni na t. zw. »praruski« język, które łączą się z jego genealogicznym sposobem rozumienia rozwoju wschodniosłowiańskich języków, oraz na jego specjalne badania historii dźwięków, w większości należnie ocenionych przez naukę. Zwrócono również uwagę na oryginalne studia Potebni nad ukraińskimi pieśniami ludowymi i wreszcie, na jego piękne tłumaczenie *Odyssey* Homera na język ukraiński.

Na końcu dodano bibliografię prac Potebni i o nim, a także oryginalny tekst czterech dokumentów z wiedeńskiego Archiwum Policji z czasów przebywania Potebni na studjach za granicą w 1863 roku.

RÉSUMÉ.

Jusqu'à nos jours, Alexandre Potebnia (1835-1891) était connu comme un de ces grands savants qui, de leur vivant même, acquièrent une notoriété et une autorité légitimes. Mais la personnalité puissante de cet homme de science, qui est en même temps un penseur attaché de toutes ses fibres au sol natal ukrainien, n'a pas encore été étudiée.

Notre ouvrage s'efforce de mettre en lumière l'extrême richesse intellectuelle d'Alexandre Potebnia, tout au moins dans ses traits généraux. Nous l'avons divisé en quatre parties: 1. Biographie; 2. Philosophie du langage; 3. Théorie de la poésie et de la prose littéraire; 4. Théorie du nationalisme. Tout témoigne d'une étroite liaison entre les idées émises par Potebnia; sa vie intérieure, et le milieu ukrainien où il vivait, tout accuse sa pensée directive que, seule, l'idée nationale est capable de réveiller l'amour de la science et de l'art ainsi qu'une activité sociale bénéfique.

Alexandre Potebnia fit ses études à l'Université de Kharkov où il suivait les cours de la faculté d'histoire et de philologie. Dès son retour d'un voyage à l'étranger (Berlin, Prague, Vienne, Lwow) il occupa à cette même Université de Kharkow la chaire d'histoire des langues et littératures slaves orientales et y professa jusqu'à sa mort. Les rigueurs politiques de l'époque exigeaient que ses ouvrages parussent en langue russe. La plupart furent publiés dans diverses revues russes provinciales, mais A. Potebnia a laissé beaucoup de manuscrits non encore édités.

Sa théorie du langage avait pour point de départ les théories de Guillaume Humboldt qui servent aussi de bases à de nombreux travaux du même ordre. En exposant les idées que Potebnia émit à ce sujet, nous avons eu soin d'indiquer diverses sources occidentales dans lesquelles il puisa pour le développement de ses théories propres et où il put parfaire ses recherches dans le domaine de la philosophie du langage. O. Funke distingue trois groupes de linguistes modernes; 1. le groupe romantique (Humboldt, Steinthal, Wundt, Cassirer, Porzig, Weissgerber etc.) 2. le groupe esthétique-idéaliste: (Croce, Vossler, Lerch etc.),

3. le groupe empirico-psychologique (Paul, Marty, Funke). Alexandre Potebnia appartient à ce troisième groupe. En le comparant à Paul et à Marty, nous montrerons qu'il a devancé sur bien des points ces auteurs marquants du groupe.

Dans le problème des primes débuts du langage humain, Potebnia discrimine rigoureusement le réflexe sonore spontané et le mot qui est un moyen de nommer les choses et arriver à s'entendre. Tant que le son (fut-il articulé) demeure une réaction organique commandée par les mouvements de l'âme dans l'individu, il n'est pas un «mot» mais un simple réflexe. Le réflexe vocal n'est autre chose que cette matière dont l'individu crée le «mot» pour son usage. Marty précise, lui aussi, que l'émission spontanée du son, manifestation psychophysiologique du mécanisme de l'individu, n'est que le fondement naturel sur lequel se développa le langage humain. Or, quand l'individu a donné aux sons la valeur de signes et leur a attaché un sens précis, ces sons ont cessé d'être de purs réflexes pour devenir, alors seulement, les éléments du langage humain.

Potebnia étudie ces divers phénomènes du langage relativement à celui qui parle et relativement à celui qui écoute. La parole est à la fois création individuelle et création collective; elle est nécessaire non seulement à la vie sociale et comme truchement, mais elle satisfait encore au besoin psychique qu'a tout être humain de cristalliser ses pensées et de développer son activité intellectuelle par ce moyen. Ainsi Potebnia, à l'encontre de Marty, met en première valeur non point l'effort collectif ou social, mais l'expression poétique et prosaïque individuelle, et, en outre, accorde une part plus large à l'influence des nationalités dans ces processus. Il se rend aussi un compte plus exact de la disproportion qui existe entre la pensée et le langage et repousse par là thèse de leur équivalence.

La concordance des thèses de Potebnia et de Marty ne résulte pas d'influences réciproques. Il en est de même des analogies qu'on relève entre certaines de ses doctrines et celles de Hermann Paul. Tous trois ont abouti aux mêmes conclusions par leurs propres moyens, à la faveur d'une commune méthode de psychologie expérimentale, et grâce à l'étude des auteurs allemands-car c'est en Allemagne que la «philosophie du langage» faisait l'objet d'études particulièrement approfondies.

Le thème de la «forme intérieure de la langue» est la clé de voûte de la philosophie de Potebnia et correspond à l'idée de la «forme intérieure figurative» de Marty. Potebnia l'applique également à sa théorie de la poésie et de la prose littéraire. Déjà, dans le mot primitif comme dans le mot évolué, il discerne tous les éléments poétiques essentiels.

L'effort intellectuel qui crée le mot, ou bien qui en saisit le sens, répète exactement le processus de création et de compréhension littéraires. Poésie et prose sont deux modalités fondamentales de la pensée humaine formulée. La première (poésie, art) devance la seconde (prose, science) mais toutes deux sont conjointes dans leur évolution. Potebnia a touché les profondeurs de l'art, et particulièrement celles de la poésie, en découvrant leur rôle dans les progrès de la pensée humaine. Il estime que la poésie s'avère, par le truchement du mot, un aspect de la connaissance. »Toute création poétique est, non pas exclusivement, mais avant tout, un acte de la connaissance, acte qui devance en outre la connaissance prosaïque c'est à dire scientifique«. Sans méconnaître la part du plaisir esthétique obtenu passivement par le lecteur, Potebnia attache une importance capitale à la faculté active et créatrice de la pensée qui s'émeut chez celui-ci aussi bien que chez l'auteur de l'œuvre poétique. La genèse d'une idée nouvelle, l'acte de connaissance inclus dans une image poétique, voilà l'essence même de l'art qui retient avant tout la pensée de Potebnia.

Potebnia s'est beaucoup occupé du rôle qui échoit au facteur national dans le développement des langues. La faculté d'expression de la pensée, qui différencie l'homme de l'animal et rend accessibles aux peuples des sommets intellectuels toujours plus élevés, porte l'empreinte de la race et constitue le fondement de la civilisation tant nationale qu'universelle. Que dans un pays le développement naturel de la langue s'arrête, soit que celle-ci soit délaissée ou que celui là soit étouffé, toutes les forces vitales de la nation s'étiolent peu à peu. Potebnia qui avait sans cesse sous les yeux les tristes conditions de la vie des ukrainiens, explique cet état de choses par la dénationalisation forcée qu'ils subissaient. A cette époque, pénible entre toutes, où tout ce qui portait le caractère ukrainien était rigoureusement persécuté il élève la voix pour la défense de sa nation. Sa théorie du nationalisme ne se borne pas aux particularités nationales statiques, elle tient également compte de la progression ou de la régression dynamiques de la nation en tant qu'entité. Dans ce domaine, il n'étudie pas seulement le rôle des influences extérieures, mais il dirige sa recherche principalement sur ce ressort intérieur de la force nationale qui se manifestait jadis par une aspiration inconsciente vers l'idée de patrie, transformé plus tard en une volonté active de réaliser cet idéal. Ainsi toute renaissance nationale doit s'effectuer en premier lieu dans le cœur des individus. Or, seule l'idée patriotique basée sur un sentiment profond de la race, peut réveiller chez les ukrainiens le maximum nécessaire d'énergie suscep-

tible d'arracher la nation à son apathie végétative pour l'élever à la plénitude d'une vie consciente.

Ces trois thèmes de Potebnia: philosophie du langage, théorie des lettres et théorie du nationalisme, sont le principal objet de notre ouvrage. Nous l'avons fait suivre de conclusions qu'on trouvera dans la dernière partie aux chapitres I., II. et III. Il est licite d'affirmer que les théories scientifiques de Potebnia, ses conceptions si profondément mûries, quoique datant de la seconde moitié du XIX-e siècle, non seulement ne pâlissent pas à la lumière de la science moderne mais acquièrent toujours plus d'actualité et de rayonnement. Elles n'ont pas uniquement pour l'Ukraine une signification profonde, mais sont appelées à occuper dans la science européenne une place d'honneur. Nous ne mettons ici en cause que les thèmes exposés plus haut qui sont précisément les moins connus, tandis que ses travaux de mythologie slave, de phonétique et d'éthymologie contiennent des assertions qui ont vieilli. Mais cela ne diminue en rien la valeur du trésor intellectuel, laissé par notre grand penseur. La IV-e partie des »Conclusions« résume les opinions de Potebnia sur l'hypothèse d'une langue prarusse, liées à sa conception généalogique de l'évolution des langues chez les slaves orientaux. Nous avons commenté aussi les études de Potebnia sur l'histoire des sons, recherches qui déjà ont reçu l'approbation du monde savant. Nous avons aussi noté ses intéressants ouvrages sur les chants populaires ukrainiens et enfin sa belle traduction de l'»Odyssée« en langue ukrainienne.

On trouvera aux dernières pages un index des oeuvres de Potebnia et la bibliographie des ouvrages qui le concernent ainsi que le texte intégral de quatre documents extraits des archives de la police de Vienne (1863) relatifs au séjour que Potebnia fit à l'étranger.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

ЗМІСТ.

	Сторона
ПЕРЕДМОВА	3
ЗАВДАННЯ	5-10
БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС	11-46
I. Шкільні роки. 11-14. — II. Подорож на Полтавщину і до Петербурга. 14-20. — III. В Берліні 20-27. — IV. В Галичині. 27-32. — V. При харківському університеті. Потебня як учений, як педагог і як людина. 32-46.	
ФІЛЬСОФІЯ МОВИ	47-68
I. Введення. 47-49. — Наукове становище Потебні. 49-52. — III. Повстання слова. 53-56. IV. Вага слова для думання. 56-61. — V. Внутрішня форма слова. 61-65. — Загальні уваги. 65-68.	
ПОЕЗІЯ І ПРОЗА	69-92
I. Поетичність буденних слів. 69-71. — II. Рух думки при поетичним слові у автора. 71-75. — III. Акт розуміння у слухача. 75-78. IV. Вага поетичного твору для автора. 78-84. — V. Розуміння і критика поетичного твору. 84-87. — VI. Наука. 87-92.	
ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІ	93-118
I. Вступні уваги. 93-96. — II. Ядро нації. 96-99. — III. Мова і національність. 99-105. — IV. Денаціоналізація. 105-111. — V. Національна ідея. 111-115. — VI. Національне хотіння. 115-118.	
ВИСНОВКИ	119-154
I. Філософія мови. 119-131. — II. Теорія словесности. 131-136. — III. Теорія національності. 136-142. — IV. Загальна характеристика. 142-154.	
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЗЧИК	155-174
I. Твори О. Потебні. 155-167. — II. Література про Потебню. 167-174. — а) Перші відгуки і посмертні згадки. 167-170. — б) Новіші праці про Потебню. 170-174.	
ДОКУМЕНТИ	175-177

